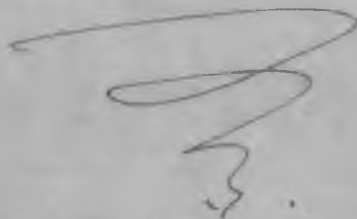

289868453

101 Københavns kommune

Aug 1719
Regenskab
over Frøken Schweders
Legatium for Aar 1719

MAG

Historiske Meddelelser om København

1992

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
1992

Historiske Meddelelser
om København

1992

Udgivet af Københavns Kommune

København 1992

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL F
Kultorvet 2
1175 København K
33 93 60 60 lok. 216

1992 nr 1

Redaktion: Helle Linde, Henrik Gautier, Torben Ejlersen, Kell Pedersen

Omslaget er en gengivelse af et af de omslag, som vises på stadsarkivets vandreudstilling om dekoreret papir, jvf. årsberetningen s. 182. Det viser et legatregnskabshefte fra 1793 udført i kattuntryk.

Farveillustrationerne er finansieret af Ny Carlsbergfondet

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1992

ISBN 87-89457-04-8

Trykt hos F. Henriksen's Eftf.

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Brita Olsson</i> : Glarmester Köhlers hus i Vingårdstræde	7
<i>Harald Langberg</i> : »Bülches gård, som mønten nu er«. København's Mønt 1672-1749	37
<i>Martin Dyrbye</i> : Træk af enevældens teaterliv før 1748. Belyst ved eksempler fra bydelen Ny København	82
<i>Søren Juelstorp</i> : Publikum og den politiske litteratur i Danmark i 1830'erne	109
<i>Lilli Lehmann</i> : Dekorationen af kirken i København's Kommunehospital	132
<i>Birte Ludovica Rasmussen</i> : Fra Blegdammene til »Bissebjerg«	156
Familien Waagepetersens hjem i Rosenvænget. Uddrag af <i>Just Waagepetersens</i> erindringer med indledning af <i>Bent Waagepetersen</i>	167
København's Stadsarkiv i 1991	182
Selskabet for København's Historie i 1991	184

Anmeldelser:

Dansk identitetshistorie. Red. <i>Ole Feldbæk</i> . Bd. 1 Fædreland og modersmål 1536-1789. Bd. 2 Et yndigt land. (<i>Charlotte Christensen</i>)	186
København før og nu - og aldrig. Redaktion og billedtekster <i>Bo Bramsen</i> . Bd. 11 Bykort, prospekter og byens historie. Af <i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> og <i>Helge Gamrath</i> . Bd. 12 Frederiksberg. Af <i>Allan Tønnesen</i> og <i>Claus M. Smidt</i> . (<i>Henrik Gautier</i>)	188
Kirkefondet 1890-1990. Kirkefondets årbog 1990. Red. <i>Mogens Miland</i> , <i>Anne-Mette Gravgård</i> og <i>Bende Kragh</i> . Omkring Kirkefondet. Kildetekster til debatten om kirkeforståelse og kirkeligt arbejdssyn i København 1890-1990. Red. <i>Claus Harms</i> , <i>Hans Raun Iversen</i> , <i>Mogens Miland</i> og <i>Erik Norman Svendsen</i> . (<i>Birgitte Bøggild Johannsen</i>)	191

<i>Niels Ufer: Det skjulte Folk. (Inge Bundsgaard)</i>	194
<i>Peter Olesen: Valby – bevar mig vel, fot. Peder Duelund Mortensen. (1988) København bag facaderne, fot. Jens Frederiksen. (1989) København mellem husene, fot. Peter Bak Rasmussen. (1990) København med fantasi, fot. Peter Bak Rasmussen. (1991) Den forsvundne landsby. (1990) (Steen Ove Christensen)</i>	194
<i>Anders Linde-Laursen: Et hjørne af København (Helle Linde)</i>	196
»Vanløse gennem tiderne«. Ældste originale kort over Vanløse fra 1779 m. teksthæfte. Vanløse lokalhistoriske Forening. (Poul Sverrild)	196
<i>John Poulsen: Nordbanen – Med tog til Nordsjælland gennem 125 år. Bent Jacobsen: Kultog til gasværket. (Steen Ove Christensen)</i>	197
<i>Anton Jepsen: Det kongelige Møbelmagasin og københavner-snedkerne. (Torben Ejlersen)</i>	199
<i>Jens Fleischer: Håndbog i lokal historie (Inge Bundsgaard)</i> . .	199

Glarmester Köhlers hus i Vingårdstræde

Af Brita Olsson

Denne artikel er skrevet ud fra to forudsætninger. For det første skal den fortælle historien om et almindeligt hus i det gamle København og om dets mennesker, for det andet håber forfatteren – og redaktøren – at den vil inspirere andre amatørhistorikere til at følge eksemplet. Derfor er der gjort mere ud af at beskrive kilderne til de forskellige informationer, end man sædvanligvis gør i en sådan artikel.

Det hus, det drejer sig om, er Vingårdstræde 17. Det er et beskedent hus med en grund på under 90 m² og med en butik og fire lejligheder, men også dette lille hus har gjort byens historie med.

Den allerældste historie er beskrevet i det første bind af H. U. Ramsings Københavns Ejendomme, Øster kvarter,¹ side 96. Han konstaterer, at i 1377 eksisterede der kun en stribe strandjord, der hvor Vingårdstræde nu går, resten af den nuværende karré Vingårdstræde, Nikolajgade, Dybensgade, Bremerholm var sundet mellem byen og Bremerholm, kaldet Dybet. (Man kan her benytte lejligheden til at beklage den forvirring, det har skabt, at man har valgt at kalde en gadestrækning, som netop *ikke* lå på den gamle Bremerholm, med dette navn).

Navnet Vingårdstræde går langt tilbage, til dengang det var stien langs stranden mellem Københavns slot og slottets urtehave og vingård, som lå der, hvor Magasins salgshal blev bygget i 1930'erne, jvf. det ofte citerede brev fra Kong Hans, som i 1510 til sin sommerresidens på Kalundborg slot bestiller bl.a. »en kurv fuld af de bedste druer udi vor vingård«.²

Det skal dog bemærkes, at der også er en anden forklaring på navnet. I Nicolai Jonges Københavns Beskrivelse, 2. del,³ skrevet i 1780'erne, men først udgivet i 1945, står der om Vingårdstræde side 111-12 den forklaring, at navnet stammer fra afløseren af Kong Hans' vingård, den kongelige frugt- og køkkenhave som i slutningen af 1500-tallet blev anlagt på den opfyldte del af Dybet, mellem nuværende Holmens Kanal og Vingårdstræde, og som Christian den 4. siden flyttede til Rosenborg for at give plads for skipper-

boderne. Ramsing har fundet navnet Wingardtzstrede brugt i et dokument fra 1575.

Men hvad enten strædet er opkaldt efter den første eller den anden vingård – eller efter dem begge? – så må vi formode, at den grund, vi er interesseret i, ligesom resten af karréen blev bebygget omkring 1620, da Christian den 4. byggede sine skipperboder.

Oprindelig var grunden delt i to grunde, 1689-matriklens Øster Kvarter nr. 153 og 154. Matrikelnummeret blev i 1756 ændret til 175 og i 1807 til 142. I Ramsing kan man på to kort se numrene fra 1689 og 1807, har man brug for numrene fra 1756, kan de findes i en tabel, som haves i arkiverne og i Rådhusbiblioteket.⁴

Ifølge Ramsing har der været huse på disse grunde siden 1622, og han gør rede for ejerne af matr. 153 fra 1662 og af matr. 154 fra 1681 og konstaterer, at i 1728 ejedes de begge af Oluf Poulsen Broch, som var arbejdskarl på slottet. Det fremgår ikke af Ramsing, om det er de samme huse, der har stået der i alle de 100 år, eller om der i den periode er bygget nye på grundene, og der findes ikke i arkiverne bevaret noget om deres indretning.

Men i Historiske Meddelelser om København, 1982, side 38–41,⁵ er der en beskrivelse af et hus i samme karré, Dybensgade matr. 200, nuværende nr. 16, og man tager nok ikke helt fejl, hvis man forestiller sig de to huse i Vingårdstræde indrettet på samme måde, med forstue, »sal«, kammer og køkken i stueetagen og »sal«, kammer og gang på 1. sal. Blot må vi forestille os, at matr. 154 er spejlvendt, så de to gadedøre står side om side, og at matr. 154 desuden har tilbygget et lille baghus – men herom senere.

Så vidt Ramsing. Der er i forberedelserne til denne artikel ikke gjort noget forsøg på at gøre hans arbejde om, de egentlige undersøgelser begynder der, hvor Ramsing slutter, i 1728. Skulle nogen imidlertid ønske at gå netop dette stof efter, må det bemærkes, at der hos Ramsing er en trykfejl i overskriften til Karré 12, side 95. Der står Vingårdstræde Nr. 18–22, men der menes nr. 17–21.

Inden der tages fat på den kronologiske beskrivelse af husets historie fra 1728 og frem, må det af hensyn til de forventede kommende forskere forklares, at arbejdet ikke blev grebet strengt kronologisk an. Det indledtes med det enkleste, en gennemgang af de københavnske vejvisere, som står næsten komplet i Rådhusbiblioteket og på Stadsarkivet⁶ fra 1772 og frem. Det er først fra

1864, vejviserne er ordnet efter adresser, så man umiddelbart kan slå et hus' ejer og lejere op. Før dette år er indholdet ordnet alfabetisk efter personnavne, men der er senere udarbejdet såkaldte husregistre⁷ til ca. hver 3. årgang, hvor man kan slå op på adressen og se, hvem der boede i et hus. Blot skal man holde sig for øje, at det kun er familieoverhovederne, der er registreret i Vejviseren, og at det ikke nødvendigvis er alle, der er kommet med.

Går man derefter til folketællingerne,⁸ får man alle husets beboere med. Til gengæld kun med lange intervaller. De ældste bevarrede fra 1787, 1801 og 1845 kan ses i fotokopi i alle arkiverne, både Stads-, Lands- og Rigsarkivet, de nyeste, indtil 1911, kun på mikrofilm i Rigsarkivet. For perioden derfra og indtil 1940 kan man efter ansøgning, når ens formål kan godkendes, og man lover ikke at røbe navnene, få tilladelse til at se de originale skemaer i Rigsarkivet. De sidste 50 års skemaer er utilgængelige for menigmand.

Kommet så langt har man gjort den erfaring, at man må lære noget mere om at læse gotisk håndskrift, for tydningen af dokumenterne må man klare selv, arkiverne har ikke personale til at hjælpe med læsningen.

Det første hus

Derefter kan man så tage fat på den egentlige, kronologiske forskning, og den begynder i dette tilfælde, som tidligere nævnt, i 1728.

Den store brand i 1728 berørte som bekendt ikke Øster Kvarter direkte, men indirekte mærkedes den. I 1906 udgav Kjøbenhavns Brandforsikring i anledning af sit 175 års jubilæum den mandtalsliste, der blev optaget efter branden:⁹ Bogen kan bl.a. ses på Rådhusbiblioteket og i Stadsarkivet. Det ville føre for vidt at gengive alle de mandtalslister, der findes vedrørende huset, men denne giver et så godt billede af tilstanden i byen efter katastrofen, at den fortjener at citeres.

På matr. 153, hjørnet af Ulkegaden og Vingårdstræde, bor: Thomas Frantzen Norup, Skriver paa Holmen, støber Lys – 5 personer. Knud Rasmussen, Sergeant ved Holmen – 1. Anders Jacobsen Troll, Matros i Kong: tjeneste – 1. Michel Nielsen, Skriver Karl, er nu i tjeneste hos Procurator Peder Hvid, som er brendt for – 1. Johan Andresen Majer, Corporal ved Grenad: Corps, er indqvart: – 1. Ingeborg Jørgens Jordemoder, er brendt for – 2. Niels Müller, har

været Skriver på Floden (flåden), ernærer sig ved Pennen – 4. Ialt 15 personer.

På matr. 154 bor: Anders Nielsen, som for Branden boede i Endeløsstræde, Konen bager Zuckerbrød og Macroner, var forhen Barber – 5 personer – hos ham Een fattig Kone (med et barn) – 2. Løgerer Johan Gævertz Skoemager, som for Branden boede i Endeløsstræde – 4. Pouel Broch, Skib Bygger Cadet i Hans Mts: tjeneste – 1. Christian Broch, Skibs Tømmermand paa Holmen – 1. Ialt 13 personer.

Af disse 28 personer er i hvert fald halvdelen blevet hjemløse ved branden, og man må forestille sig, at denne indkvarteringssituation var typisk. Det nævnte Endeløsstræde udgik fra Brolæggestræde. Iøvrigt lægger man i denne mandtalsliste især mærke til, hvor dominerende tilknytningen til Holmen er.

Det er Kjøbenhavns Brandforsikrings fortjeneste, at der efter dens oprettelse i 1731 blev udarbejdet udførlige beskrivelser af alle forsikrede ejendomme ved opførelse og køb, og for en dels vedkommende er disse ældste beskrivelser – Brandtaksationer kaldes de – bevaret i Landsarkivet, men desværre ikke, når det gælder vort hus. Selv ved grundig søgen var det umuligt at finde nogen før den, som gælder nyopførelsen i 1796.

Problemet er, at det kan ses, at de to huse i 1741 er blevet til én ejendom, men hvornår og hvordan kan man kun gætte på, omend der er visse holdepunkter for en hypotese.

I Stadsarkivet findes en lang række mandtalslister fra 1700-tallet opstillet på læsesalen i fotokopi. Det er lister udarbejdet med henblik på opkrævning af ejendoms- og næringsskatter. Indkvarteringsmandtal, lignet på både næring og fast ejendom, optoges 2 gange årlig, og desuden findes Lygte- og Sprøjtemandtal, Vægterpengemandtal og Renovationsmandtal, der oftest er lignet på fast ejendom.¹⁰

Af disse ses det, at Oluf Brock solgte til en guldsmed i 1730, som solgte til en øltapper året efter, ialt ses indtil 1738 7 forskellige ejere, og de to huse følges hele tiden ad.

I 1738 står der om vægterpenge:

153. Christian Jens Bendixen

154. Hans Waaning.

Dette ord, våning, betyder egentlig bare bolig eller lejlighed,

men meget tyder på, at det i den tids mandtals-sprog betød lejebolig, her altså at Bendixen boede i det ene hus og lejede det andet ud til en eller flere familier.

Christian eller Christen Jens Bendixen var kvartermester i drejerværkstedet på Holmen. I hans tid sker der noget med de to huse, han bygger om på en eller anden måde, gør dem til ét hus, men alt tyder på, at han ikke river de oprindelige to huse ned – og han forbygger sig, for i 1741 kommer huset på tvangsauktion. Og nu har vi endelig fast grund under fødderne, for nu findes sagen i en skødeprotokol.

Et register til skødeprotokollerne findes på film i Stadsarkivet, men protokollerne selv skal man se i Landsarkivet.¹¹ I denne skødeprotokol er der to dokumenter vedrørende huset, begge dateret d. 18. juni 1742. Af det første fremgår det, at Den Combinerede Rett d. 7. oktober 1741 har dømt i en sag mellem fhv. Kaptajn Andreas Friedrich von Hiort og Quartermester udi Hans Maj.s Dreierwerksted paa Holmen, Christen Jens Bendixen, og at udfaldet var, at Bendixens hus på hjørnet af Ulckegaden og Wiingaardstrædet skulle stilles til forhandling ved offentlig auktion.

Men hvad var nu Den Combinerede Ret? En forespørgsel i Rigsarkivet bragte det svar, at det rigtige navn var Søetatens Combinerede Ret, og at det var en domstol, som var etableret i 1727 og virkede i ca. 100 år. Dens opgave var at dømme i både civil- og strafferetslige sager vedrørende Holmens underordnede personel og i civilretslige vedrørende de overordnede – og det stemte jo her for begge de impliceredes vedkommende.

En gammel registrant i Rigsarkivet nævner en protokol fra denne ret fra perioden 1740–47, men den nugældende registrant har kun protokoller fra 1747 og frem. Så her var desværre ikke nogen hjælp at hente. (Bemærk, at det, der i bibliotekerne hedder katalog, i arkiverne hedder registrant eller registratur. Man fremstår som den amatør, man er, hvis man i et arkiv spørger efter en eller et katalog).

Efter dette sidespring går vi tilbage til skødeprotokollen, som videre meddeler, at huset er brandassureret for 1800 rigsdaler (der har altså været et taksationsdokument), og at det forgæves var forsøgt solgt på auktion 4 gange, før det endelig d. 13. december solgtes for 1285 rigsdaler plus auktionsomkostningerne.

Det næste dokument er det skøde, hvorved von Hiort overdrager huset til køberen, bogbindermester Carl Gotfried Fenden (egentlig von Fenden), efter at han den 14. juni 1742 har erlagt købesummen. At betalingen sker på det tidspunkt, et halvt år efter auktionen, kan tænkes at hænge sammen med, at Fendens far, som også var bogbindermester, var død d. 19. april samme år. (Det fremgår af en bog om bogbinderlavets historie, som findes i Rådhusbiblioteket).¹²

Det eneste, vi i skødet får at vide om huset, er, at der er 4 jernkakkelovne og 1 platten-(et eller andet) dito. Derefter ejer Fenden huset i et halvt århundrede, til sin død 1792, og med hans ejerskab har Holmen definitivt sluppet taget, nu vender huset sig modsat, mod byens håndværk og forretningsliv.

Herefter lysner det m.h.t. at få noget at vide om huset. For i årene 1742 til 1755 arbejdes der med den såkaldte »den generale Opmaaling«. Den foreligger i hefter, et pr. kvarter, og er lagt i depot i Stadsarkivet, fordi den ikke kan tåle mere slid. Men den kan ses på mikrofilm på læsesalen, og det er fuldt ud tilfredsstillende. Det konstateres om vor grund, at der ikke er sket ændringer mellem 1742 og 1755, og så er der en grundplan med mål. Grunden er en anelse skæv, 7 tommer på den ene led og 6 på den anden. Omregnet får man grunden til at være godt 93 kvadratmeter. Heraf optager forhuset knapt 64 m², en tilbygning i grundens inderste hjørne 7 m² og en gård med port mod Ulkegade godt 22 m². Forhusets dybde er ca. 7,5 m. (Se skitse, side 13).

I 1756 ændres som nævnt matrikelnumrene, grunden er nu nr. 175. På Geddes kort fra 1757¹³ ser man – i meget mindre format – nøjagtig samme tegning som i opmålingen. Her får man altså kun grundridset og må lade sig nøje med, at ejendommen ligesom i skødet opfattes som ét hus.

Men det viste sig, at der alligevel var mulighed for at få mere at vide. I Stadsarkivet opbevares Vurderinger til Prioritetsefterretning. Det er vurderinger, som foretoges af en murermester og en tømrermester, og en sådan vurdering blev foretaget i 1756 i anledning af Fendens hustrus død. Heraf fremgår det, at huset mod Vingårdstræde har 6 fag og mod Ulkegade 5. I stueetagen er først en stue med 2 vinduer, dernæst en trappeopgang og nærmest Ulkegade en stue med 3 vinduer mod Vingårdstræde og 2 mod Ulke-

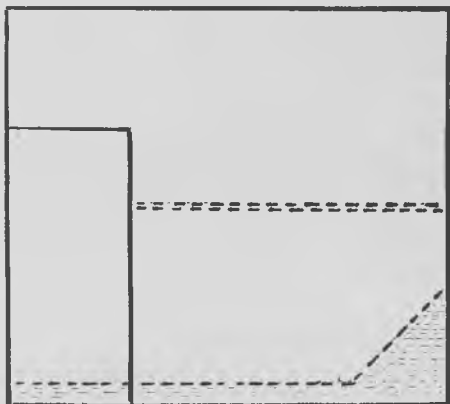
VINGÅRDSTRÆDE 17

Bogbinder Fenden's hus

Grundplan i henh. til Den generale Opmaaling 1742-1755.

Skillevæggene og trappestenen indtegnet af B.O.

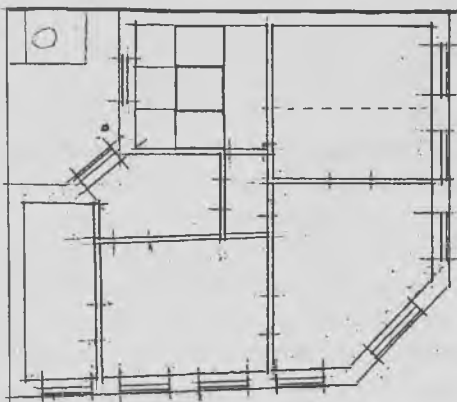
Det skraverede felt viser, hvad der eksproprieres efter branden 1795. Det var et stykke af Ulkegade, senere kaldet Holmensgade, nu-værende Bremerholm.

Glarmester Köhlers's hus

Plan af 2.sal, formodentlig fra ca. 1910-20.

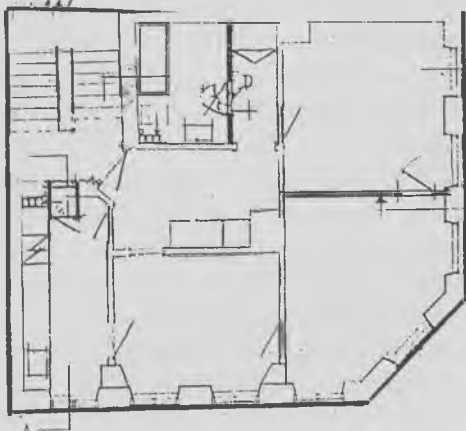
Den stiplede linie viser den oprindelige skillevæg mellem kammer og »sal«.

Kommunens hus

Plan af 1., 2. og 3. sal efter renoverings fuldførelse 1970.

Forfatterens rekonstruktion baseret på Den generale Opmåling 1742-1755 i Stadsarkivet samt tegninger i Byggesagsarkivet, Bygge- og Boligdirektoratet.

gade, bagved et lille sovekammer med 3 vinduer, et køkken på 2 fag og et spisekammer i sidehuset. Førstesalen er delt i to lejligheder med fælles trappe og hver sit køkken. Om loftet står der kun, at det er delt i tre dele.

Om beboerne i huset ser vi af folketællingen 1787, at Fendens familie består af ham, hans 3. hustru, hans halvbroder – også bogbinder – en læredreng og to tjenestepiger. Eneste andre nævnt er possementmager og tehandler Gutbier med kone, søn og tjenestepige.

Glarmester Köhlers hus

I 1792 kommer glarmester Köhler endelig ind i historien. Han hed Georg Degenhard Köhler og hans kone Ester Busch, og de boede med 3 sønner i alderen 0 til 3 år i et hus i Skvaldergården (Nikolajgade), som Köhler havde erhvervet i 1784.

Skødet på huset i Vingårdstræde blev først skrevet den 4. februar 1793, men i december 1792 får Köhler huset vurderet, og denne beskrivelse er noget mere udførlig end de tidligere. Nu er også stueetagen delt i to lejligheder med hver sit køkken. Den store stue, salen, i lejligheden mod Ulkegade har en bilæggerovn med jernfod og siret med 6 stykker messingknopper – det har været fornemt. Kvisten er indrettet til glarmesterværksted, så Köhler har formodentlig haft værksted her, endnu inden han købte huset. Om gården bag huset kan man se, at det har været så som så med pladsen. Der står et hus i 3 fag og med 2 etager. 1. etage er åben mod gården og rummer et dobbelt lokum med muret kiste – og i 2. etage er et spisekammer med hylder! Desuden er der sidehuset i 3 etager, og langs sidehuset og bagsiden af forhuset en svalegang – og endelig et brandredskab, står der, der menes vel brandslukningsredskaber.

Köhler bliver i vejviseren stående i Skvaldergården i 1794 og 1795 – og så kom de ulyksalige dage den 5. til 7. juni 1795, hvor branden på Holmen bredte sig ind over byen, og Köhler-familiens huse blot var 2 af de ialt 941 huse, der nedbrændte.

Hvad blev der mon så efter branden af vor familie, boede den som så mange andre i ruinerne af Christiansborg slot? Der var i mellemtiden kommet endnu en søn til, og en femte var undervejs.

Men vi bliver beroliget. I 1796 og -97 har vejviseren Köhler i

Smedens Gang, hvis inderste del, ned mod Lille Kongensgade, ikke brændte. Den adresse må være værkstedet, for da Köhler den 21. marts 1796 underskriver et dokument om erstatning, skriver han: Nu boende i Wiingårdstrædet i Højstærede Conferentzråd Anckers Gaard No. 138 – den, der i Københavnshistorien bedst kendes som Det Holsteinske Palæ, på hjørnet af Vingårdstræde og Kongens Nytorv. Det lyder flot, men mon ikke det kun var ét eller højst to værelser, familien disponerede over? Iøvrigt var det allerede i efteråret 1796, traktør Ernst Møller byggede palæet om til Hotel du Grand Nord.

Nævnte dokument, som findes bevaret i Stadsarkivet, er et af bilagene vedrørende vort hus i protokollerne for Den kommunale Afregningskommission 1795–99. Først finder vi huset i Afregningsprotokol Nr. 5 a, hvor der gøres rede for afregningen for den del af grunden, som eksproprieres til fordel for en udvidelse af Ulkegade. Grundens længde langs Ulkegade opgøres til 15 alen og 22 tommer = 10 m, og det eksproprierede stykkes bredde ved Vingårdstræde til 59 cm og i det sydlige hjørne til 51 cm. I moderne mål bliver det til 5,5 m², og for dette areal får ejeren 56 rigsdaler i erstatning.

Det er et beskedent areal, men man kan ikke lade være med at tænke på, at denne tilbagerykning måske 140 år senere reddede Köhlers hus. For ved Bremerholm-gennembrydningen rev man en god del af karréen Dybensgade–Laksegade ned, fordi den ragede for langt ud i den nye motorgade. Det ses ikke nu, fordi man har bygget nye facader i klassisk stil. Men var Köhlers hus ikke blevet rykket tilbage, var det samme måske sket med det – og det er så lille, at det ikke havde kunnet reddes ved en ny facade.

Et andet bilag, nr. 164, i Afregningskommissionens protokoller er af historisk betydning for os. Her gøres der rede for beregningen af den erstatning, der gives for grundmurene i det eksproprierede areal. Den tids brandforsikringer dækkede kun husenes mure, ikke indboet. Köhlers forsikring for dette hus var på 1800 rigsdaler, og erstatningen beregnes ud fra 10% heraf, altså 180 rigsdaler. Man opgør summarisk samtlige mures areal, længde gange tykkelse, til 47 kvadratalen og de sløfjedes til 16 kvadratalen, og når frem til beløbet 61 rdl. 1 mark og 9 sk., så den samlede erstatning for areal plus grundmure bliver 117 rigsdaler.

Men for at nå frem til disse mål må man opstille en liste over samtlige mure, og denne giver os nogle interessante oplysninger. Forsiden mod Vingårdstræde og bagsiden opmåles begge til at være 14,5 alen (9,1 m), og gavlen mod nuværende nr. 19 er 11 alen (6,9 m), men gavlen mod Ulkegade er 4 alen længere, 15 alen (9,4 m), og der optræder en bagside til Ulkegade på 4 alen (2,5 m) og en gavl til Ulkegade på 4,75 alen (3 m). Dette kan kun være en port mellem gaden og gården, 2,5 m bred og 3 m lang, og uden nogen overbygget etage. Denne port er ikke medtegnet i opmålingen fra 1755 og heller ikke i Geddes kort. Desuden registreres et lokum til Ulkegade, hvis mure tilsammen er 10 alen (6,3 m). Erstatningen gælder muren mod Ulkegade, porten og lokumet.

Tilbage er så baghuset, hvis for- og bagside er 5,5 alen (3,45 m), og hvis gavl er 3,5 alen (2,2 m). Når alt dette er bragt på plads, skal vi have anbragt » 2 Stk. Skilleromme til Wiingaardstrædet, 22 alen lange«. Disse skille vægge, som er lige så tykke som ydermurene, 23,5 cm, og hver er 11 alen eller lige så lange som gavlen mod vest, kan kun være de mure, som var brandmurene mellem de oprindelige to huse på grunden.

Her har vi så endelig beviset på, at Christen Bendixen ikke rev ned og byggede nyt, men blot inddrog trappeopgangen i hjørnehuset og skaffede adgang til den anden trappe gennem brandmurene. Det vil sige, at det hus, der brændte i 1795, var i sin oprindelse de huse, der registreredes af Ramsing på grundene i henholdsvis 1662 og 1681 – og som *måske* havde stået der helt tilbage til grundenes bebyggelse omkring 1620.

Den opmærksomme læser vil have bemærket, at man i den første afregning sætter grundens længde langs Ulkegade til 15 alen 22 tommer, og det er det korrekte mål, mens man i den anden sætter murens længde til kun 15 alen. Det viser vel blot, at man havde travlt, der var meget, der skulle redes ud, så nogle af tallene blev omtrentlige. Og denne omtrentlighed forfølger os.

Ved Köhlers overtagelse af grunden blev der af Stadskonduktørembedet udarbejdet et målebrev, dateret den 28. december 1792.¹⁴ Dets oplysninger svarer til opmålingen fra 1755 undtagen på ét punkt. Siden mod Vingårdstræde angives nu at være 14 alen 9 tommer mod tidligere 14 tommer. Mens tallene fra 1755 giver en grund på 93,2 m², reducerer 1792-tallene den til 92,5 m². Herfra

skal nu trækkes de 5,5 m² til udvidelsen af Ulkegade og yderligere 2,3 m² til det brækkede hjørne, som krævedes ved genopbygningen.

Derefter skulle der restere 84,7 m² – men på en grundplan i målebrevet, som er indføjet i 1828 for at vise de nye mål, står der på vestsiden 16 alen 3 tommer mod tidligere 5 tommer, det giver som udgangspunkt et areal på 92,25 m² og et sluttal på 84,45 m². Det stemmer åbenbart heller ikke, for på målebrevet står der i margenen: »1944 den 22. marts noteret: Grundens Areal udgør ifølge herværende Kortmateriale, uden Eftermaaling paa Stedet, 83 m².« Her opgives der ikke mål for grundens sider, kun det samlede areal, så man kan mene, at påstand står mod påstand, grunden er nu enten 84,5 eller 83 m², men vi bøjer os for autoriteten og regner herefter med de 83 m².

Men vi skal tilbage til 1796, nu skal der bygges. Man tilskriver Dalgas mottoet om, at hvad udad tabes skal indad vindes. Måske formulerede glarmester Köhler det ikke sådan, men han handlede i hvert fald derefter. I Stadskonduktørens Opmaalingsprotokol vedr. Bygningsafgiften 1802-1858,¹⁵ som også findes i Stadsarkivet, har vi målene for det hus, Köhler byggede. Tallene for grundens størrelse er de samme, som er indsat i målebrevet i 1828, hertil kommer nu grundens disponering.

Denne opmålings tal får det til at se ud, som om der er knapt 77 m² bebygget areal, men opmålingen fra 1938 (= målebrevets fra 1942) siger 75,3 m², og en endnu senere giver 74 m². Grundridset af det gamle hus viste knapt 71 m², der er altså under alle omstændigheder lagt mindst 3 kvadratmeter til hver etage til trods for, at gadeudvidelsen og det brækkede hjørne tilsammen kostede ca. 8 m². Hvordan gør man det, når man bygger i 1796? Jo, det gør man ved kun at levne plads til en lillebitte gård i det inderste hjørne af grunden, opgivelserne af dens størrelse varierer mellem knapt 8 og godt og vel 9 m² (se skitse, side 13). Og så bygger Köhler et hus med fuld kælder, fire etager plus loftsetage, mod det gamle hus' kun 2 etager og loft.

Med hensyn til det nye hus' indretning har vi fast grund under fødderne, for nu foreligger der hele to brandtaksationer¹⁶ i Landsarkivet. Den første er fra 1796, da huset var under opførelse, den anden fra 1797, da det var ved at være færdigt. Og det er her, man

skal søge sine oplysninger, det duer ikke at søge genveje. F.eks. udgav Nationalmuseet 1972 Historiske huse i det gamle København,¹⁷ den er senere kommet i nyere udgaver og findes i kommunebibliotekerne. Der er også en beskrivelse af Vingårdstræde 17, helt korrekt bortset fra, at der står, at der har været butik i stueetagen siden opførelsen, omend i mindre omfang end i dag. Det stemmer ikke. Huset blev opført med en lejlighed i stueetagen, men butiksindretningen skete meget snart derefter, i hvert fald før den næste brandtaksation i 1828, måske allerede før folketællingen i 1801, hvor der kun ses tre husstande i huset.

Da huset stod færdigt, var der i stueetagen mod Vingårdstræde først gadedøren, smukt indrammet af bornholmsk sandsten, som er der endnu, omend gnavet af tidens tand, og fra gadedøren en gang ind til trappen og videre ind til gården. I gangen var der en dobbeltdør ind til stuelejligheden, hvor der først var en »sal« med 2 vinduer til Vingårdstræde, et hjørnevindue med sålbænk af bornholmersten og ét vindue mod Ulkegade, dernæst mod Ulkegade en stue med 2 vinduer og et kammer med et vindue. Indenfor disse rum lå køkkenet med åbent ildsted og et lille vindue ud til gårdsbakken.

I de øvrige etager var der i henhold til brandtaksationerne over gangen i stueetagen en lille entre og et kammer med ét vindue, og iøvrigt samme indretning som i stuen. Etagehøjderne varierede, brandtaksationerne siger, at stueetagen er 2,76 m høj, 1. sal 3,14 m, 2. sal 2,76 m og 3. sal kun 2,4 m. Højderne, som de opgives her, må dog være inklusive etageadskillelserne, for på 2. sal er der i dag vitterlig ikke 2,76 m til loftet, men kun godt 2,4 m, og en bygningsbeskrivelse fra 1961 måler den frie loftshøjde på 3. sal til kun ca. 2 m.

Forskellen mellem etagerne ser man også, når man udefra betragter huset og vinduernes højde. Egentlig er det rørende, at Köhler således fulgte tidens skik og efterlignede de store herskabs-huse, hvor man havde kontorerne i stueetagen, selskabslokalerne med højt til loftet på 1. sal, herskabets komfortable gemakker på 2. sal, og tjenestefolkene og børnene, som kunne nøje sig med lavloftede kamre, på 3. sal. Vort lille hus var bestemt til at rumme lejeboliger og har aldrig været andet, men det følger dog sin tids skik og ter sig som et lille herskabshus.

Tagetagen og kælderens er indtil videre kun pulterrum. Murenes tykkelse får vi også besked om, de er 47 cm i de to nederste etager og 36,6 cm i de øverste. I det inderste hjørne af den lille gård står den fælles retirade, som er »et dobbelt teglhængt Locum af Tømmer og Bræder med muret Kasse i Jorden« – når den skulle tømmes, var eneste vej ud gangen gennem huset til gadedøren. Over lokumet var et hønsehus. Man taler meget om burhøns som en moderne opfindelse, men disse høns på retiradetaget har heller ikke haft det for godt. De 8-9 m² gård var omgivet af 14 m høje mure på alle fire sider, der har været tussmørke hos dem hele dagen, hele året. Hønsehuset nævnes også i 1829, derefter hører vi ikke mere til det.

Der står ikke i brandtaksationen noget om en pumpe i gården, men det var der alligevel. Köhler må skaffe penge til sit nybyggeri. Brandtomten i Skvaldergården har han afsat til Staden, men han må også låne, forstår vi af en vurdering af 30. juni 1797. Denne giver en kort beskrivelse af huset, som stort set svarer til brandtaksationens mere udførlige, og desuden fortæller den, at der står en pumpe i gården, og at der er tagrender og udvendige afløbsrender fra køkkenerne.

Endvidere står der, at 3. salen er anderledes indrettet end de andre etager, idet den mod Vingårdstræde har en stue med 2 vinduer og en hjørnestue med ét vindue til hver af gaderne foruden hjørnevinduet. Det forklarer, hvorfor det ikke har været muligt at finde noget om, hvornår den væg blev flyttet, og det viser igen, at man ikke skal tro på alt, hvad man læser, i dette tilfælde er den første brandtaksation altså ikke nøjagtig nok, og der er en tydelig tendens til, at de senere stort set er afskrifter af den første.

Meget tyder på, at det er vurderingen, som har ret, for loftet og vinduerne i det inderste værelse i lejligheden på 2. sal hælder, og det kunne være forårsaget af, at der i husets første godt 100 år har været en væg mellem første og andet vindue på 2. sal, men mellem 2. og 3. vindue på 3. sal.

Livet i huset

Og så flyttede man ind. Den første folketælling derefter er fra 1801. Her ses kun 3 husstande, det kan tyde på, at salen i stueetagen allerede er indrettet til butik og værksted. Stuen og kammeret mod

Ulkegade samt køkkenet blev bevaret som beboelse til omkring 1900. Som nævnt før er det byens erhvervsliv, eller i hvert fald kvarterets, der præger huset. På 1. sal bor glarmester Köhler med kone og nu 7 sønner samt svend, lærling og tjenestepige. Svenden og lærlingen har nok boet bag butikken. På 2. sal bor en handelsbetjent med kone, plejebarn og tjenestepige og på 3. sal en enke, som handler med lærreder, og hendes tjenestepige – ialt 18 personer.

Den næste bevarede folketælling er fra 1840, men tiden indtil da kan man som tidligere nævnt få nogenlunde belyst via vejviseren. Vingårdstræde var i begyndelsen af 1800-tallet en honnet gade, og nærheden til Det kongelige teater gjorde, at der boede teaterfolk i i flere af husene. Mest bekendt er nr. 21, som bærer en mindeplade, der fortæller, at her fødtes den berømte Bournonville. I samme hus boede en overgang Thomas Overskou, som var skuespilforfatter og direktør for Det kongelige teater, og ægteparret Heger, som var svigerforældre til både Rahbek og Oehlenschläger. Den ældre Bournonville boede også nogle år i nr. 19, hvor den berømte madam Mangor flyttede ind som 19-årig nygift i 1798.

I vort hus havde man også en skuespiller, men ham har eftertiden glemt. Han hed I. C. Due og skulle oprindeligt have været operasanger. Men stemmen var ikke stor nok, så man gjorde ham i 1788 i stedet til skuespiller og troede, at man i ham havde fået en ny førsteelsker, for han så godt ud. Han faldt imidlertid igennem i sin første store rolle. For dog at beskæftige ham, gav man ham næste gang en rolle som gammel mand, og den bestred han så godt, at han i de 40 år, han var på teatret, næsten kun spillede gamle mænd.

Endelig i sæsonen 1816–17 fik han sit livs rolle i et skuespil af Kotzebue, hvor hans præstation af Overskou¹⁸ ligefrem kaldes et fuldendt kunstværk. Men ak, det holdt ikke, ved hans afgang i 1829 bemærker Overskou lakonisk, at det havde ingen vigtighed for repertoire! Due boede i huset fra 1808 til 1821, så flyttede han til Laxegade.

I 1829 registrerer vejviseren et anderledes kendt kunstnernavn, nemlig komponisten Fr. Kuhlau. Kraks Minderige Huse har ham på vor adresse 1829–31, men det stemmer ikke med vejviseren, som kun har ham her i 1829. Adressen i Vingårdstræde stemmer

heller ikke med de forskellige Kuhlau-biografier, som alle fortæller, at han med sin familie flyttede til Lyngby i 1826, og at det hus, familien boede i dér, brændte ned til grunden d. 5. februar 1831.

Men der er jo én ofte ihukommen dato i hans liv, nemlig den 6. november 1828, førsteopførelsen af Elverhøj. Det var rimeligt at tro, at han under indstuderingen havde lejet et værelse nær teatret – men - Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling har et brev dateret i Lyngby den 25. september, og Rigsarkivet har 3 breve, han har skrevet til Heiberg angående Elverhøj, alle fra Lyngby. Det sidste er dateret den 16. oktober, og der står, at næste uge rejser han til Staden og vil da mødes med Heiberg – men der nævnes ingen adresse i byen. Det Kongelige Teaters bibliotek har intet, som supplerer disse breve, og det har Teatermuseet desværre heller ikke. Fra 1829 har det kongelige Bibliotek 2 breve fra Kuhlau, et skrevet i Berlin i juni, et i Leipzig i juli. Kuhlau-specialisten Gorm Busk har i sin doktordisputats side 427–28 en oversigt over Kuhlaus vekslende adresser, herunder også denne, men skriver i en note: I Vjv 1829 står – vel fejlagtigt? – Kuhlau, F. Professor, Viingaardsstræde 142.¹⁹ Så gåden om hans tilknytning til vort hus er uløst, der er ingen basis for at sætte en mindeplade op.

Kuhlau hører næppe til i den gamle glarmesters tid, for Georg Degenhard Köhler døde den 29. februar 1828, og huset og glarmesterværkstedet blev overtaget af hans ældste søn, Peter Daniel Köhler. I den nye brandtaksation af 18. maj 1829 står der udtrykkelig om butikken: I 2 fag til Vingårdstræde og 1 fag til Holmsgade – Ulkegade fik navneforandring i 1823 – foruden det skrå hjørne, en hjørnebutik, hvortil det skrå fag er opgang. I butikken bl.a. en disk med hylder og et glasskab.

Og på Fattig-Holms akvarel fra ca. 1838 kan vi se, hvordan huset så ud, komplet med stor, kulørt glarmesterroset hængende ud fra muren. I København før og nu – og aldrig, bd. 3 side 171²⁰ gives et billede af teatermaleren C.F. Christensen, som viser samme motiv, med butik og glarmesterroset. Der står i billedteksten, at det er hjørnet af Vingårdstræde og Nikolajgade, men det skal man ikke tage sig af, for på gadeskiltet på huset står der tydeligt Holmsgade.

Videre nævnes i brandtaksationen af nyt, at på trappeopgangen er i 2. og 3. etage et fast hjørneskab. Om loftetagen står kun, at den

Udsigt gennem Vingårdstræde mod Nikolaj tårn. Huset med glarmesterskiltet er nr. 17. Akvarel af H.G.F. Holm ca. 1838, her efter Før og Nu, 1919.

er afdelt i 4 dele. I 1835 skal Peter Köhler låne penge, for han er i færd med at købe det lille nabohus ud mod Holmensgade. I den nye vurdering ser vi, at der nu også er indrettet beboelse i kælderen, et værelse med 2 fag og opgang til Vingårdstræde, et værelse i hjørnet med et vindue til hver gade og et værelse med 2 vinduer til Holmensgade, desuden i smigfaget til gården et køkken og endelig en forstue med opgang til gården. Ligeledes synes der at være indrettet et værelse ud mod gården i en fjerdedel af loftet. Men de nærmest følgende mandtalslister har ingen beboere her, så måske var det foreløbig at betragte som tillæg til familieejligheden, ekstra barnekamre, for der var mange børn, 11 blev det efterhånden til.

I vejviseren fra 1835 har vi et snapshot af et københavnsk hus på vaudevillernes tid: Foruden glarmesteren registreres jomfru Hansen, som forfærdiger Mynsterstopning, og et kendt københavnsk familienavn: fhv. Degn J. P. Kanneworff og Ulden- og Lærredshandler L. Kanneworff, Lieut. ved det borgerlige Artilleri.

I folketællingen fra 1840 kan man se, at nu er der efterhånden ved at blive trangt om pladsen inden for voldene. Beboertallet er steget til 23, og i 1845 er vi kommet op på 24 personer. Man lægger mærke til, at kun én af disse er født uden for København, nærmere bestemt i Holbæk. Voldene strammer. I 1850 ser det endnu værre ud. I stuen – og der er stadig kun tale om de to rum bag butikken – bor en hosekræmmer med kone, 5 børn og en tjenestepige. På 1. sal får vi et pust fra den store verden, Jacob van der Loo Behrend, kgl. Pensionist og forhenværende Embedsmand ved de kongelige danske Etablissementer på Kysten af Guinea, med kone og datter, 2. sal er tilsyneladende ubeboet, 3. sal er delt mellem 2 familier på henholdsvis 3 og 4 medlemmer – og i kælderens bor en sluproer ved havnepolitiet med kone og 3-årig datter, og de har 4 matroser som logerende.

Så er vi oppe på 25 personer, men hvor er Köhler-familien blevet af? Her kom de indledende studier af vejviserne til nytte, for det fremgår af disse, at i 1848–50 stod glarimester Köhler registreret på Holmensgade matr. 141, det lille nabohus, som han også ejer. Her står de da også allesammen i folketællingsskemaet, far, mor og 11 børn i alderen 5 til 28 år, d.v.s. en søn på 25 år, som er smedesvend, er på valsen og arbejder i Frankfurt, så han er slettet igen. Det hus er kun halvt så stort som hjørnehuset, og nu er familien åbenbart fordelt på to lejligheder. Mon forældrene har søgt tilflugt i den lille lejlighed og har overladt den store til de 10 hjemmевærende børn? I hvert fald kan vi nok sætte beboertallet til mindst 30.

Familien i kælderens ledte til at tænke med bekymring på kolera-epidemien i 1853, for de måtte jo være særlig udsatte. Men en gennemgang i Landsarkivet af Holmens Kirkes bøger over døde i 1853 viste ikke nogen dødsfald i vort hus.

I 1854 overlader Peter Köhler, som nu er omkring de 60 år, glarimestervirksomheden til sin ældste søn, Georg Hans Peter, og etablerer sig som glashandler i et hus, han ejer på Ladegårdsvej, nu Rolighedsvej, på Frederiksberg. Det næringsbrev, han skulle have som handlende, er udstedt 11. april 1857, og findes i Stadsarkivet. Peter Köhler dør i 1858, hans enke, Christine Marie, bliver sidende i uskiftet bo, og hun fortsætter tilsyneladende glashandelen.

Med hensyn til butikken er dokumentationen mangelfuld vedrørende perioden 1858 t.o.m. 1872. Peter Köhler står i vejviseren

som glarmester t.o.m. 1853 og hans ældste søn, Georg Hans Peter, i årene 1854–57. Derefter nævner vejviseren ingen glarmester på adressen før i 1871, og det københavnske glarmesterlaugs protokol for denne periode²¹ har heller ikke navnet Köhler efter 1857. Skattebogen²², i Stadsarkivet, nævner dog en glarmester G. L. Köhler på adressen fra 1867. Det er den yngste søn, Gotfred Ludvig. Han optræder også i folketællingen 1870 og står i vejviseren markeret som ejer af huset 1871–73, men om han havde værksted der eller blot bopæl, kan ikke ses. Vi er nu så langt fremme i tiden, at dokumenter vedrørende bygningsændringer kan ses i Bygge- og boligdirektoratets arkiv på Ottiliavej.²³ Det ældste dokument vedrørende Øster Kvarter matr. 142, dateret 1/3 1862, er en tilladelse til at opsætte en skillevæg i stueetagen, i butikslokalet, således at der bliver et kammer med ét vindue nærmest gadedøren, hvorefter butikken kun har et vindue mod hver af gaderne foruden indgangen i det brækkede hjørne. Og i vejviseren for 1864 og –65 ser vi, at der i stuen er en høker Esben Andersen, som vel har butikken og bor i det nyindrettede kammer. Men han ses kun disse to år, hvad butikken bruges til 1866–72 får stå hen.

Sikkert er det imidlertid, at fru Köhler som enke bor bag butikken, der er hun registreret i folketællingen 1860 sammen med 3 voksne børn, og Skattebogen har hende til 1869–70. I 1870 flytter fru Köhler til Schönbergsgade 4 foran på Frederiksberg, til en afveksling til et hus, hun *ikke* ejer. Men familien holder stadig ved huset. I stuen har vi glarmesteren og en søn til, og på 2. sal bor bogholder Espersen, hans kone Marie Ester f. Köhler, deres 5 børn og en af hendes søstre.

Skiftende ejere

Endelig i 1873 bliver huset solgt, efter 80 år i Köhler-familiens eje. Den nye ejer er ekviperingshandler Hans Hansen Petersen, som driver forretning i stuen og bor med sin familie på 1. sal. Desuden bor der en skrædderfamilie på 2. sal og en høkerfamilie på 3. I kælderen har blikkenslagermester Levin værksted. Han har boet i huset i 10 år, men bor nu i nr. 19. Vort hus er altså stadig et pænt, småborgerligt hus med erhverv, som knytter sig til det nære kvarter.

I en vurdering fra 1873 står der, at der nu er 2 værelser på loftet

foruden pulterrum, og at der i ejendommen er indlagt gas og vand. Det har ikke været muligt at tidsfæste disse installationer. I Vandforsyningens journal over bevilgede vandindlæg i årene 1857–83²⁴ ses ejendommen ikke nævnt. Kan det mon skyldes, at der siden 1797 har været et rør ført ind til pumpen i gården? I Gasvæsenets journal 1859–73²⁵ ses ejendommen heller ikke nævnt blandt de huse, hvortil der er foretaget gasindlæg. Af en senere journal, som befinder sig i Belysningsvæsenets arkiv, kan det kun ses, at en gasledning blev ført ind fra Holmensgade den 20/9 1884.

Endvidere står der i denne vurdering, at der i gården er en latrinbygning i to dele. Det viser sig i et senere aktstykke, at dette hentyder til, at der til den oprindelige retirade med muret grube er føjet en med tønde, siden i dokumenterne kaldet et pottehus.

Ekviperingshandler Petersen går det ikke ret godt. I 1883 får Levin skøde på huset, og i folketællingen 1885 ser vi, at Petersen bor alene bag sin butik, hans kone er død, de tre ældste børn flyttet, og den yngste datter og tjenestepigen bor i et baghus i Tordenskjoldsgade.

Familien Levin flytter nu tilbage til 1. sals lejligheden. Han hedder Abraham Levin og er medlem af Mosaisk Trossamfund, og iøvrigt noget så pæredansk som født i Svendborg og altså blikkenslagermester. Han får vurderet huset i 1887, men det eneste nye er, at der nu også er pissoir i gården. Formodentlig får de også efterhånden en skraldebøtte, og man undrer sig over, hvordan det dog alltsammen får plads.

I 1897 sker der noget mærkeligt. Proviantforvalter C. Matzen køber huset af Levin og får det vurderet i sit navn samme år, men får først skøde på det 6 år senere, i 1903. Det er også Matzen, som søger tilladelse til bygningsændringer i 1897. Han er den eneste af ejerne, som ikke selv på noget tidspunkt enten bor eller arbejder – eller begge dele – i huset. Han er nok mere professionel husvært, han ses at eje andre ejendomme i kvarteret. I 1911 har han fået navneforandring til Østed-Matzen.

I Matzens ejertid sker der voldsomme ting med huset. Det fremgår alltsammen af det materiale, der ligger i arkivet på Ottiliavej. I 1880 har manufakturhandleren fået tilladelse til at ændre 2 vinduer mod Holmensgade til sprossefrie butiksvinduer, og det er

begyndelsen til fordærvet. I 1897 ansøger Matzen om tilladelse til at gøre de to butiksvinduer mod Holmensgade større og lave de to vinduer mod Vingårdstræde om til ét stort vindue. Når hertil kommer store, grimme skilte over butiksdør og vinduer og mellem vinduerne, så er det blevet svært at få øje på de klassiske linier i facaden. Se f.eks. det foto fra 1950, som er gengivet i København før og nu – og aldrig, bd. 3 side 154.

Ligeledes i 1897 ansøger han om og får tilladelse til at sløjfe de åbne ildsteder i køkkenerne og opsætte fritstående komfurer i stedet. Det er en stor forbedring, hvad pladsen i køkkenerne angår. Desuden får han lov til at indrette hele 2 lejligheder på 4. sal, hver med 2 værelser og køkken. Her mærkes det, at reglerne for boligindretning ikke var særlig strenge dengang. En bygningsbeskrivelse fra 1961 beskriver dem således: I kvistlejlighederne har køkkenerne en størrelse på ca. 4 m² og ca. 2,5 m², det ene er uden vindue til det fri, kun indirekte belyst fra trapperummet. Største opholdsrum har kun en størrelse af ca. 5,3 m² og 9 m². Men det måtte man altså godt i 1897. Og her finder vi i mandtalslisterne fra omkring århundredskiftet 3 beboere i den ene lejlighed og 2 i den anden.

Derefter registrerer materialet på Ottiliavej ingen ændringer, før kommunen har overtaget huset. Belysningsvæsenet kan dog oplyse, at jævnstrøm blev tilsluttet den 18/8 1917. Nogen har snydt sig fra en ansøgning, for det fremgår af en lejlighedsplan, som man i Stadsarkitektens Direktorat²⁶ har været så hjælpsom at lede frem, at på 2. sal er væggen mellem værelserne mod Vingårdstræde på et eller andet tidspunkt blevet flyttet, således at kammeret blev til en stue med 2 vinduer, og hjørnestuen kun fik ét vindue mod hver af gaderne foruden hjørnevinduet. Dette kan man ikke finde noget om på Ottiliavej. Det er igen et bevis på, at man ikke kan gå ud fra, at alt nødvendigvis er registreret på rette sted. Den nævnte plan er forsynet med en note: Arkitekt Carl Petersens opmåling fra 20'erne, ajourført på væsentlige punkter nov. 1959. – Som det senere vil fremgå, var det imidlertid i 1917–18, Carl Petersen var beskæftiget med ombygningsplaner for karréen, så der er basis for at formode, at ændringen er sket før 1917. Allerede i 1911 har folketællingsskemaet vedrørende denne lejlighed tre logerende, men ikke nogen lejer. Det tyder på, at lejeren var en erhvervsdrivende,

som brugte en del af lejligheden til kontor og fremlejede resten.

Hjørnebutikken skifter hyppigt branche og lejer i årene omkring århundredskiftet. En købmand forsøger sig i 1887, men giver op efter et år. Derefter bliver her værtshus. Det holder kun godt 10 år, med tre forskellige restauratører, så har huset gjort sin skyldighed mod »minefeltet«. I 1899 er der igen manufakturhandel, med to ejere i løbet af 8 år, siden noget, som hedder Akts. Københavns kontante Urtekramforretning, indtil 1917. Derefter kommer der en isenkramforretning, som 4 ejere efter hinanden holder igang, indtil huset tømmes for reovering og fortsætter til 1992, bare på det modsatte hjørne af Vingårdstræde. Nået så langt i historien spørger man sig selv, om huset mon har været involveret i det vilde liv i Holmensgade i perioden omkring århundredskiftet. Der var jo som nævnt beværtning i butiksklokalet en overgang. Men ligefrem bordel ser der ikke ud til at have været. Grethe Hartmann nævner i sin bog *Boliger og Bordeller*,²⁷ hvilke gader det var tilladt at drive bordeller i, og nævner her Holmensgade, men kun mellem Lille Kongensgade og Vingårdstræde, og i den liste, hun har over bordeller med mindst 5 piger, er i vor karré kun Dybensgade 14 medtaget. Hvad de ugifte kvinder, som boede sammen i de små lejligheder oppe på kvisten eller som logerende i de andre lejligheder, eventuelt har haft for, kan man selvsagt ikke læse sig til. Det siges, at erhvervsbetegnelsen »Haandarbejde« ofte dækkede over prostitution, og den betegnelse ses i mandtalslisterne, men det beviser jo i sig selv ingenting. Så hvad huset som hjemsted for utugt angår, må vi nøjes med at konstatere på københavnsk, at vi har ikke noget på det.

Der er derimod et helt andet fænomen i befolkningsmønsteret i København i den periode, hvor vort hus er med på sin sædvanlige beskedne måde. På 3. sal bor i 1880erne og -90erne en syerske, enkefru Johanna Lundström, født i Lund i Sverige. Hun har en søn, som går i skole og senere holdes i lære, og hvor lille hendes lejlighed end er, må hun dog leje ud til logerende, 2 eller 3 ad gangen, og blandt disse er en række unge svenske indvandrere af begge køn, håndværkere såvel som ufaglærte. Det fremgår af de halv-årlige Politimantal,²⁸ som findes i Stadsarkivet.

Huset i City

I 1917 sælger Østed-Matzen til grosserer Aage Vedel-Nielsen, som efter sigende handlede med svenske symaskiner (det fremgår ikke af vejviseren). Og nu vender huset sig fra nærmiljøet mod City, stadig i al beskedenhed. Beboelsen i værelserne bag butikken er inddraget, Vedel-Nielsen etablerer kontor og lager i hele 1. sals-lejligheden, inclusive køkkenet, og opfører et skillerum svarende til det på 2. sal. Som nævnt så det allerede i 1911-folketællingen ud, som om der var kontor i en del af lejligheden på 2. sal, og denne opdeling i erhverv og bolig bekræftes af beskrivelser af ejendommen fra både 1938 og 1961.

Vedel Nielsen har en kontrovers med kommunen, som fortjener at citeres. Materialet herom befinder sig i den del af byggesagen, der er i Stadsarkivet.²⁹ Brevet fra den 21. Okt. 1919 lyder:

»Bygningsinspecturen for 3die Distrikt

Undertegnede Eier af Eiendommen Vingaardstræde 17 tillader sig herved høfligst at anmode om Tilladelse til følgende:

I Eiendommen bor kun 2 Familier som benytter Retiraden – da jeg købte Eiendommen Januar 1917 skulde der samtidig være et Potterum med Tønde til, men denne har aldrig været der – tiltrods derfor har jeg i disse 3 Aar betalt Tømning af denne Tønde – da Tømningspriserne stadig forhøjes, anmoder jeg herved høfligst den ærede Bygningsinspecteur om Tilladelse til denne Tøndes Fjernelse – skønt den aldrig har været der.

Med Høiagtelse
Aage Vedel Nielsen«

Svaret kommer omgående, i et brev dateret den 28/10 1919 får han tilladelse til, at den ene af ejendommens 2 stk. gårdlatriner nedlægges på betingelse af, at den pågældende del af retiradebygningen fjernes. Det er dog ikke rigtigt, som Vedel Nielsen skriver, at der kun er 2 familier i huset, der bor også 2 enlige damer i hver sin lille lejlighed på kvisten. Oplysningen om den reelle samlede beboelse haves fra folketællingskemaerne.

Hjørnehuset Vingårdstræde 17. Til højre Vingårdstræde mod Nikolaj Plads, til venstre Bremerholm mod Holmens Kanal. Foto 1935, Nationalmuseet.

Mens livet således gik sin jævne gang i nr. 17, var der andre, som havde store planer. Ejendommene Vingårdstræde 19 og 21 og Nikolajgade 17 var blevet købt af den kendte kunstsamler, ingeniør Johannes Rump, og han drømte om at skabe en stor kunsthandel, som han havde oplevet dem i Paris. Foreløbig blev Vingårdstræde 21 bygget om. Arkitekt var Carl, også kaldet Calle, Petersen, kendt bl.a. for Faaborg Museum, og lokaleindretningen blev tegnet af Kaare Klint. Man ombyggede kælder- og stueetagen til højloftede rum i plan med gaden, og da lokalerne stod færdige, og Dansk Kunsthandel åbnede i 1918, skrev Leo Swane en begejstret anmeldelse i *Architekten*.³⁰

Dette var dog kun at betragte som første etape. I byggesagen i Stadsarkivet findes Calle Petersens ombygningstegninger og bl. a. to tegninger af hele karréens grundplan, den aktuelle og den fremtidige. Af den sidste fremgår det, at man havde planer om at inddrage hele karréens indre til udstillingslokaler og evt. uden-dørs opstilling af skulpturer. Som tidligere nævnt findes der også en plantegning af Vingårdstræde 17, som tilskrives Carl Petersen.

Men 1. verdenskrig sluttede, tiderne var barske, der var ikke længere ledige penge til kunstkøb, og Dansk Kunsthandel måtte lukke. Allerede i vejviseren 1921 ser vi, at de tre ejendomme er overgået til hver sin nye ejer, og at der er et grossistfirma i kunsthandelens lokaler. Nogle år efter blev de til den kendte kunstner-café Vingården, og der er sket meget med lokalerne siden da, men ser man nøje efter, kan man stadig her og der se sporene af Calle Petersens og Kaare Klints indretning af dem.

Efter at disse planer var skrinlagt tog det 50 år, før karréen blev ombygget, men inden da var der sket meget i kvarteret. Allerede i 1930 diskuterede man den motorgade, nuværende Bremerholm, som skulle forbinde Kristen Bernikows Gade med Knippelsbro, og der tegnedes mange projekter, også nogle, som forudså nedrivning af glarmesterens hus. Det var nu ikke kommunens idé, man ønskede at bevare hele denne karré. I 1931 registrerede Tinglysningskontoret en Ekspropriationsudskrift som Adkomst for Københavns Kommune,³¹ og i 1933 fik kommunen skøde på alle husene i karréen, men allerede i 1932 var de planlagte nedrivninger begyndt i resten af kvarteret. Østsiden af Holmensgade blev nedrevet i hele gadens længde, på nær karréen mellem Holmens Kanal og Hummergade, nuværende Banktorv. På vestsiden forsvandt den gamle bebyggelse mellem Holmens Kanal og Hummergade og mellem Hummergade og Laksegade. Karréen mellem Laksegade og Dybensgade blev, som tidligere omtalt, trukket tilbage, karréen mellem Vingårdstræde og Lille Kongensgade blev delvis fornyet, og den sidste karré mod Østergade skulle nødvendigvis nybygges – kun husene mellem Dybensgade og Vingårdstræde blev stående urørte. Der kom til at gå endnu 40 år, før sagen om deres ombygning var afsluttet.

Det eneste, der foreløbig skete, var at retiraderne i gårdene blev erstattet af WC-er, i Vingårdstræde 17 kunne et sådant tages i brug

den 10/8 1938, men det var da også en forbedring. Og vort hus var på ingen måde forfordelt. Esther Ammundsen fortæller, at da hun tiltrådte som stadslæge i 1951, krævede sundhedsvedtægten kun, at der i ældre huse med udelukkende WC i gården, var et pr. tyve beboere.³² Oplysningen om gårdwc-et findes i byggesagen i Stadsarkivet.

Samme sted ses en opmåling foretaget af Stadsarkitektens Direktorat og dateret den 17/6 1938. Den opgør grundens areal til 83 m² og det bebyggede areal til 75,3 m². Endvidere fortæller opmålingen, at der er butik i stuen, kontor på hele 1. salen, at der på 2. sal er skilt et værelse fra til selvstændigt lejemål, rest en 3-værelses lejlighed, og at der er en 4-værelses lejlighed på 3. sal og 2 2-værelses på 4. sal (værelser er her, som vi har set, at tage munden vel fuld, kamre svarer bedre til realiteterne).

Under krigen og i årene derefter sker der ikke mere. I 1952 foretages en kvalitetsbedømmelse, som finder 23 af karréens 74 lejligheder kondemnable,³³ men først i 1961 har Københavns Boligkommission fat i sagen. Der udarbejdes en bygningsbeskrivelse for hvert af husene i karréen.³⁴ Og beskrivelsen af glarmesterens gode hus er sørgelig læsning: Huset er for højt i forhold til gadens bredde (det kunne man jo have taget i betragtning, da den modsatte side af Vingårdstræde blev bebygget med 5-etages huse i 1850-erne!), gården er for lille, lejlighedernes indretning, adgang til lys og luft, trappeadgang samt forsyning med sanitære installationer er ikke forsvarlig, på flere punkter direkte i strid med loven, der er kun én trappe, og den er brandfarlig, taget er utæt, og vedligeholdelsen må karakteriseres som dårlig. Sic transit! Samme beskrivelses vurdering af de to lejligheder på kvisten er tidligere citeret, de gør ikke just sagen bedre.

Den logiske konsekvens er, at Boligkommissionen den 26/1 1962 kondemnerer ejendommen,³⁵ den skal være rømmet inden den 1/1 1964 ligesom resten af karréen, d.v.s. de to beboede baghuse får kun ét års frist, Nikolajgade 17 får 5 år, mens Vingårdstræde 21 som eneste ejendom frikendes, takket være Johs. Rumps ombygning i 1918. Den endelige slutdato for vort hus' eksistens i den oprindelige form findes i arkivet på Ottiliavej. Huset er blevet tømt for lejere, og den 3/3 1966 udstedes – formedelst 10 kr. – en attest på, at gårdwc-et er blevet nedrevet.

Herefter står huset tomt i yderligere 2 1/2 år, omend det ikke ser helt forladt ud. Isenkramforretningen er flyttet over på den anden side af Vingårdstræde, men isenkræmmer Ejlstrup har fået lov til at disponere over den gamle butiks vinduer til vareudstilling, således at det på den tids fotografier ser ud, som om der ligger to isenkramforretninger over for hinanden.

Nye tider

Det endelige projekt, udarbejdet af stadsarkitekten, blev vedtaget af Borgerrepræsentationen den 16/2 1967, byggetilladelsen vedrørende vort hus blev udstedt den 14/8 1968 og arbejdet påbegyndt den 16/8 under ledelse af arkitekt Erik T. Harpøth, Stadsarkitektens Direktorat. Der skal her kun gøres rede for, hvad der skete med glarmesterens hus og nabohuset mod Bremerholm, en beskrivelse af hele karréens udformning vil føre for langt omkring. Interesserede henvises til en artikel i tidsskriftet Arkitektur, 1972, s. 260–65, som er forsynet med mange illustrationer.

Dog må det med, at man først og fremmest ryddede hele karréens indre for baghuse, værkstedsbygninger og skure og afkortede fløjene af Vingårdstræde 19 og 21, således at der skabtes et stort fælles gårdareal. Oprindeligt var der tegnet 8 parkeringspladser i halvdelen af gården, men efter ombygningen ville der være 61 lejligheder og 10 erhvervslejemål, så plads til 8 biler forslog ikke langt, men var nok til at ødelægge gården. Da de første beboere var flyttet ind efter renoveringen, stiftede de omgående en beboerforening, som tog en diskussion op om disse parkeringspladser, og udfaldet blev, at de blev opgivet, så hele gårdarealet nu kan udnyttes til leg og hyggeligt ophold om sommeren, og beboerforeningen bevilger hvert år et beløb til planter i bede og urner.

Noget meget væsentligt var etableringen af brandsikre trapper, det havde det i sandhed skortet på. I Vingårdstræde 17 løste man problemet ved at opføre en betontrappe, som udfyldte hele den lille gård, og derefter bygge den gamle trappeskakt om til badeværelser. Trappen kom også til at tjene som adgang til det lille hus mod Bremerholm, og de to huse blev forenet på samme matrikel.³⁶ Endelig kunne den nye trappe også tjene som nødudgang for nabo-lejlighederne i nr. 19, som beholdt den gamle trætrappe.

Nu måtte det tidligere køkken nødvendigvis blive entre, med

Glarmester Köhlers hus i Vingårdstræde

Plan over karreen med Vingårdstræde 17. Øverst før, nederst efter saneringen 1971. Fra Arkitektur 6, 1972, s.260.

god plads til indbygget klædeskab, og kammeret ud mod Bremerholm blev et moderne køkken. Resultatet (se skitse, side 13) er en lejlighed på knapt 82 m² brutto med fjernvarme, stor entre, stort badeværelse, middelstort køkken og tre relativt små værelser med nye bøgemarketgulve, men med de oprindelige paneler fra gulv til loft bevaret på ydervæggene. Lykkeligvis er alle vinduerne på nær det i køkkenet dobbelte, for trafikken i både Bremerholm og Vingårdstræde er nok blevet voldsommere, end man forestillede sig i 1960-erne, og løsningen på trappeproblemet har medført, at de tre hjørnelejligheder som de eneste i karréen kun har vinduer mod gaden.

Lejligheden på 4. sal er blevet en relativ stor lejlighed, idet den spænder over begge de to nabohuse. Den oprindelige plan foreslog at slå lejlighederne i de andre etager sammen på samme måde, så der ville blive 3 store lejligheder i stedet for som nu 3 tre-værelses og 3 1-værelses, men de tanker blev opgivet undervejs. Til sammenligning med oplysningerne om boligforholdene før i tiden kan det oplyses, at der nu i de to huse tilsammen bor 11 personer.

Da de første huse i karréen stod færdige til indflytning, skrev Berlingske Aftenavis den 19/2 1970; »Mayonnaisekvarter for liebhavere. Eksklusive lejligheder til eksklusive priser i nysaneret karré i Bremerholm«. Der var dog en vis feinschmecker-kritik. Man var fra visse sider utilfreds med de nye, lyse bøgemarketgulve og betontrapperne, som brød stilen, men de, der kom til at bo i husene (og det blev ikke en særlig klasse »liebhavere«, men et fair udsnit af den københavnske befolkning) ville nu hellere have badeværelse og brandsikker trappe fremfor en stilren trætrappe og WC i gården. Men vist er det da desillusionerende at gå gennem en dør fra 1797 i indfatning af bornholmsk sandsten og så lige ind i en helt nøgen betontrappeopgang med kedelige grå finérdøre.

Den gamle glarmester gjorde imidlertid indtryk af at være en praktisk mand, som fulgte med sin tid, og mon ikke han i sin himmel kan billige den måde, hans hus er blevet bevaret på, så vi kan fejre dets 200-års fødselsdag om nogle få år. I hvert fald vil han helt sikkert billige husets ydre, som er ført tilbage til det oprindelige. De store butiksvinduer er erstattet af vinduer af samme størrelse som de første, dog uden sprosser, og butikkens skiltning er holdt yderst diskret. Det eneste, der mangler, er glarmesterrosetten.

HENVISNINGER

1. H.U. Ramsing, Københavns Ejen- domme 1377–1728, bd. 1, Øster Kvarter, 1943, s. 95–96.
2. Hans Henrik Engqvist, Kong Hans' Vinggaard, Kbh. 1951, s.110.
3. Nicolai Jonge, Københavns Beskrivelse. Den hidtil utrykte Part. Udg. af Selskabet for Dansk Kulturhistorie, Kbh. 1945, s. 111–12.
4. Se note 9. Side 467–78, afsnittet: Sammenstilling af ældre og nyere Matrikelnumre for København indenfor Voldene.
5. John Christensen og Henrik Stevnsborg, Hos »Madame Muurske« i Dybensgade nr. 200 – i: Historiske Meddelelser om København, 1982, s. 38–66.
6. Københavns vejvisere, udg. under forskellige titler; fra 1863 udg. af Krak. I begyndelsen optoges kun standspersoner, men fra 1794 udvidedes optagelseskriterierne langsomt. Til 1863 ordnet alfabetisk efter personnavne, 1864–1967 både alfabetisk efter personnavne og efter gadenavne, derefter kun efter gadenavne. Fra 1864 oplyses, hvem der ejer et hus, også selvom ejeren ikke bor i huset.
7. Husregistre for København, 1772–1835 (div.år), udarbejdet af Severin Nielsen m.fl. på grundlag af vejviser- nes husstandsindførsler, ordnet alfabetisk efter gadenavne.
8. De originale folketællinger opbevares i Rigsarkivet, men kan normalt kun ses i kopi. På Stadsarkivet findes kopi af folketællingerne for København inden for voldene 1787, 1801 og 1845. Folketællingerne er ordnet efter adresser, men til folketællingerne for København indtil 1845 findes alfabetiske navneregistre.
9. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Udgivet efter sam- tidige Fortegnelser af Kjøbenhavns Brandforsikring til Minde om Anledningen til dens Oprettelse, Kbh. 1906, s.132–33.
10. Skattemandtallerne findes 1694–1812 (div.år). De er ordnet efter kvar- terer og matrikelnumre og nævner normalt kun de skattepligtige, d.v.s. erhvervsdrivende mænd og husejere.
11. Fortegnelse i: Københavnske domstolsarkiver indtil 1919 III. Tinglæs- ningsarkivalier. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m.v., 1975. På Landsarkivet opbevares alle aflyste skøder. Gældende skøder findes på tinglys- ningskontorerne.
12. Carl P. Nielsen og R. Berg, Bogbinderlauget i Kjøbenhavn, i deres: Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar. Udgivet af Bogbinderlauget i Kjøben- havn, 1926 – tekst på planche ud for side 42.
13. Geddes kvarterkort 1757, som findes på Stadsarkivet og i Det kgl. Biblio- tek, er forarbejdet til det eleverede kort 1760. De er udgivet af Køben- havns kommune 1940.
14. Stadskonduktørens målebrev 1702–1860 på microfiches i Stadsarkivet.
15. Stadskonduktørens opmålingspro- tokoller til bygningsafgift 1802–58 i Stadsarkivet – med grundplan af hu- sene og oplysning om etager.
16. Københavns brandforsikring. Brand- taksationer 1731–1883 i Landsarkivet for Sjælland, ordnet efter matrikel- numre.
17. Historiske huse i det gamle Køben- havn. Nationalmuseet 1972, s. 245–46.
18. Th. Overskou, Den danske Skue- plads. Kbh. 1854–64, bd. 3 og 4.
19. Gorm Busk, Fr. Kuhlau. En biografi og en kritisk analyse. Doktordispu- tats publiceret 1986. Side 427–28: Kuhlau adresser.

20. København før og nu – og aldrig, bd. 3: Jan Møller, Strøget og Gammel Strand, Kbh. 1988, side 171.
21. Glarmesterlauget i Kjøbenhavn. Protokol findes i arkivet i Glarmesterlauget for Danmark, Gothersgade 160, 1123 Kbh. K.
22. Skattebøger 1862–1904 (trykt) over skat på personer med indkomster over 400 rdl. eller 800 kr. i Stadsarkivet.
23. Københavns kommunes bygge- og boligdirektorat, Ottiliavej 1, 2500 Valby.
24. Magistratens 4. afdeling. Journal over bevilgede vandindlæg 1857–83. Stadsarkivet.
25. Magistratens 4. afdeling. Journal for Gasvæsenet 1859–73. Stadsarkivet.
26. Stadsarkitektens direktorat, Njalsgade 15, 2300 Kbh. S.
27. Grethe Hartmann, Boliger og Bordeller, Kbh. 1949.
28. Københavns politis mandtaller 1869–1923 i Stadsarkivet er en slags folketællingslister ført af politiet hvert halve år. Nærmere om dem se i Stadsarkivets folder om Slægtsforskning.
29. Af de dokumenter om ejendommen, som er registreret i Byggesagsarkivet på Ottiliavej, er udskilt de, som ikke længere er aktuelle for Bygge- og Boligdirektoratet. De opbevares i Stadsarkivet i matrikelorden.
30. Architektur, 1918–19, s. 413–22: Leo Swane, Dansk Kunsthandels Hus i Vingaardstræde 21.
31. Københavns Retskreds Tinglysningskontor, Hestemøllestræde 4, 1464 Kbh. K.
32. Esther Ammundsen, Amanda, Kbh. 1990, s. 119–20.
33. Københavns Boligkommission. Årsberetning 1956, s. 26.
34. Københavns Boligkommission. Vingårdstræde 17. Matr.nr. 142 Øster Kvarter. Bygningsbeskrivelse. København, den 18. September 1961.
35. Københavns Boligkommission. Årsberetning 1961, s. 25–31.
36. Stadskonduktørembedet, Vester Farimagsgade 19, 1606 Kbh. V.

»Bülches gård, som mønten nu er«

Københavns Mønt 1672–1749

Af Harald Langberg

Havebyen uden for den gamle Østerport

Den, der i 1590'erne ville køre langs kysten fra København til Helsingør, måtte ud gennem den snævre Østerport for enden af Østergade og svinge til venstre hen over det, der senere blev Kongens Nytorv. Og så fortsatte man nordover ad en landevej mellem voldgraven og nogle haver, som lå på relativt faste grunde mellem voldgraven og Øresund.

Derfra gik vejen videre mod en dæmning mellem den delvis tilgroede Sortedamssø og Sundet. Man passerede et grønt område, som i alle fald ud mod stranden havde karakter af et »vådområde« efter vor tids sprogbrug. Strandenge, småsøer, sandstrand og fugle.

Havde man først dæmningen bag sig, gik det videre nordover langs stranden til man på flere miles afstand fik Frederik den Andens Kronborg for sig som et mageløst *point de vue*. Kørte man den modsatte vej, kunne hovedstadens høje tårne vel på tilsvarende måde fange blikket, men på det sidste stræk – før man drejede ind mod den røde Østerport – pegede Helsingørvejen mod en markant, tre lofter høj, magasinbygning, som Frederik den Anden 1579 havde ladet Hans van Andorf opføre på tværs af vejens retning.¹

Det er uvist, hvad Frederik den Anden før sin tidlige død 1588 forestillede sig om den fremtidige »byudvikling« i dette område, hvor den nye sandstensmykkede magasinbygning indgik i hans flådeetablissement. Vi ved heller ikke, hvad Christian den Fjerde, da han i sine unge dage moderniserede den gamle fæstningslinie, tænkte derom, men en skitse-mæssig udført plan (fig. 2) af ingeniøren Heinrich Thome 1624 viser, hvordan Kongens Have med Rosenborg var ved at tage form, og lader os ane, at den sidste ende af Helsingørvejen (»Der Weg nach Elsenör«) var udformet som en art torvegade med et bredt fortov foran grænsen til et område med

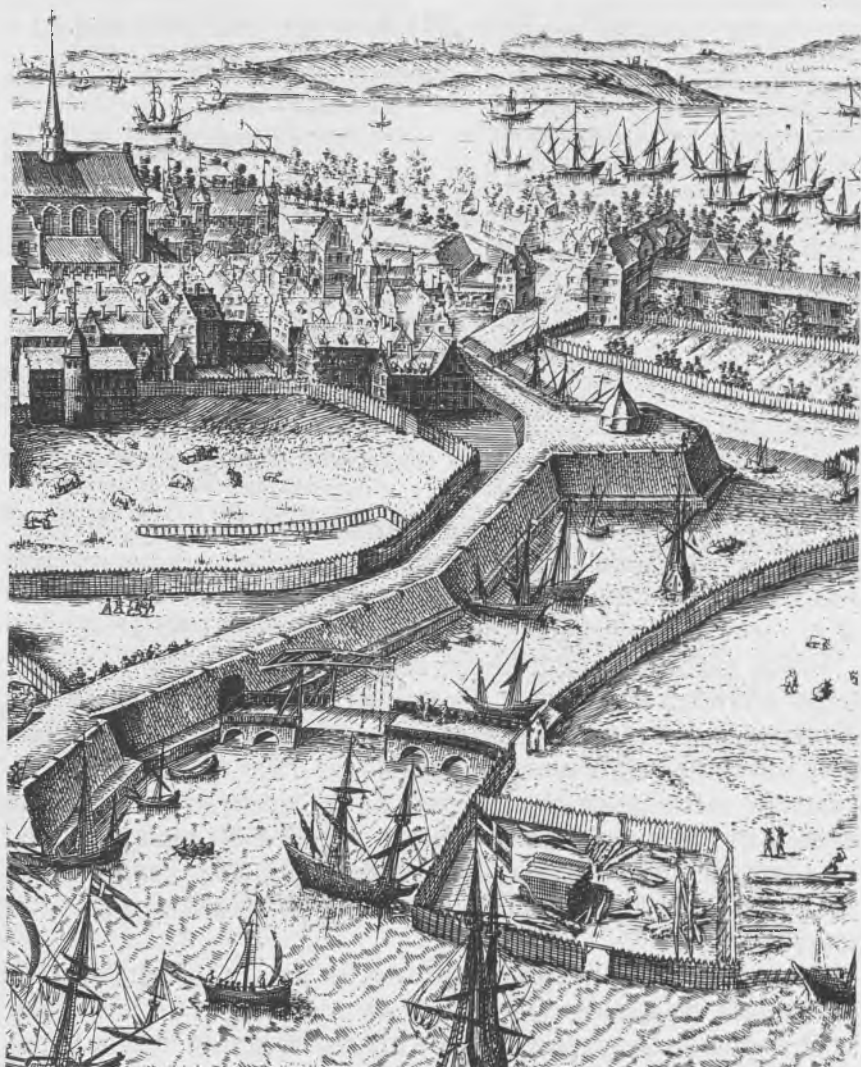

Fig. 1. Helsingørvejen ses mellem byen og strandkanten i billedets øverste del. Udsnit af Jan van Wijcks stik af København 1611. Original på Nationalmuseet.

haver og boliger (»Garten mit etlich Wohnungen«).² Hvor meget planen med dens lange grundskel vinkelret på vejretningen har haft med virkeligheden at gøre, bliver så et spørgsmål, men flere

Fig. 2. Udsnit af spionkort fra 1624. Vest opad. Helsingørvejen går fra broen over voldgraven ved Østerport nordover og passerer ved »P« dæmningen mellem Sortedamsøen og stranden. Planche III i Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600–1660, Kbh. 1930.

matrikelkort fra 1757 og fremover taler deres tydelige sprog, hvad de lange skel, der udgår fra vejen, angår.

Der er vitterligt i karreerne mellem Store Kongensgade og Adelgade adskillige skel der er orienteret som antydnet på planen fra 1624. At nogle af dem må være meget gamle, fremgår af ændringer, de har været underkastet i forbindelse med anlægget af »den store stenbro« 1630, medens andre er gjort urimelige af Urups »skakbrætplan« fra 1649.³

Hertil kommer så spørgsmålet om, hvorvidt der er noget, som peger i retning af, at der har været en bebyggelse langs Helsingørvejen, hvor denne, som antydnet på tegningen fra 1614, havde et bredt fortovej?

Det er måske tilfældet. Bag *Boltens gård i Gothersgade* knejser et stort bindingsværkspakhus, der har en sådan placering. Pakhuset er af nyere dato, men et ældre hus på stedet ville have ligget ud mod fortovet, tæt ved hjørnet af »den store stenbro«.⁴ Den ejendom, pakhuset hørte til i 1757, har matr.nr. 3 på Geddes kvarterkort (fig. 3).

På samme kvarterkort ses på *hjørnet af Helsingørsgade* et hus (matr.nr. 194) med langsiden ud mod Borgergade. Til den store

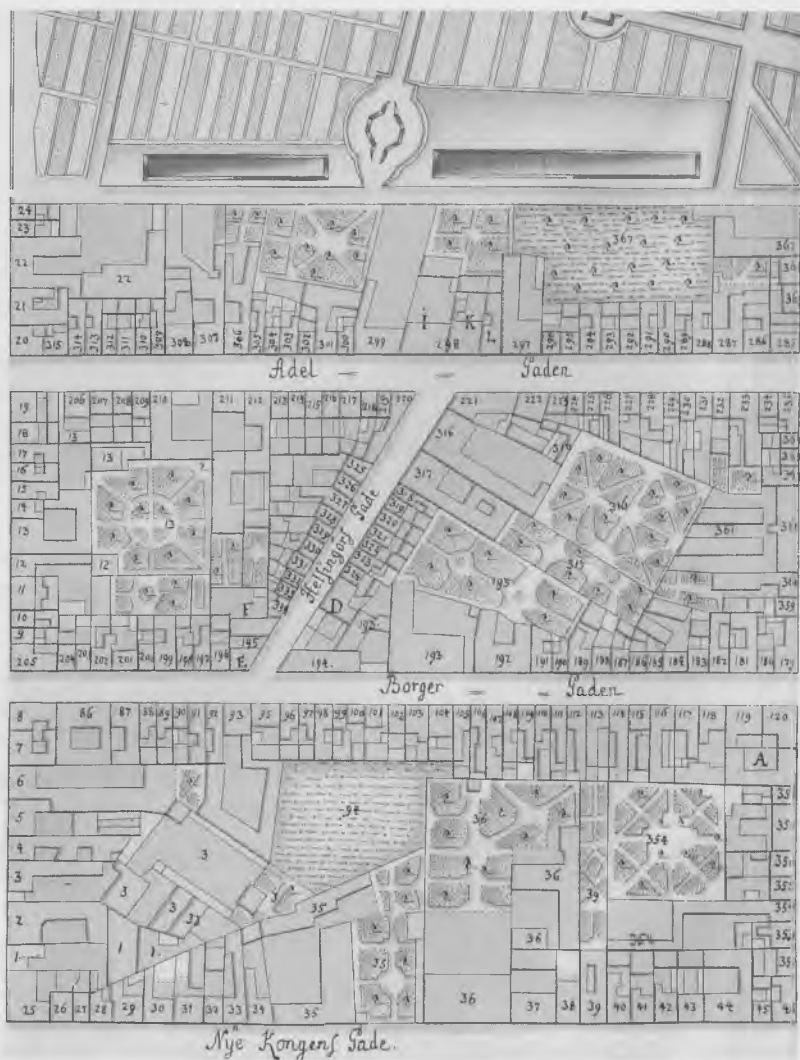

Fig. 3. Udsnit af kort over Skt. Annæ Vester kvarter med Helsingørgades skrå forløb. Geddes Kort 1757, Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse, Kbh. 1940.

nabogård, matr.nr. 193, er knyttet et mindre vinkelanlæg, der går ind bag hjørnehuset på nr. 194. Dette vinkelanlæg omfatter blandt andet et hus, som har haft en tilbagetrukket placering i forhold til

den gamle Helsingørvej svarende til pakhusets ved hjørnet af »den store stenbro«.

Vi er så heldige at have en plan af Borbergadehjørnet, tegnet 1755, dvs. to år før Geddes kvarterkort.⁵ På tegningen fra 1755 er hjørnehuset, der fik matr.nr. 194 i 1757, kortere, men det skulle forlænges, så der måtte skæres et stykke af det hus, der lå parallel med Helsingørvejen (fig. 4). Dette hus var ganske klart placeret sådan, at det ikke kan være bygget *efter* at arbejdet med realiseringen af Urups plan var godkendt og iværksat 1650. Hans plan omfattede som bekendt, at Helsingørvejen skulle nedlægges, og den nye Borberggade bebygges i *gadelinien*.

Resten af det gamle hus, som blev beskåret, er forlængst nedrevet, men der findes et par gode taksationsforretninger, som fortæller, hvordan det fremtrådte 1753. Det var et bindingsværkshus, to etager højt, med kælder under den del, hvor køkkenet fandtes. Bygningen var opført af egetømmer, men til noget var der anvendt fyr. Den var 26 alen lang og 11 alen dyb. Det var den højest vurderede bygning på ejendommen (1600 rdl.).⁶ Af de 11 fag, den var inddelt i, optog en stue forneden 5 fag og en sal ovenover ligeledes 5 fag. Begge disse rum havde gipsede lofter. I stuen fandtes en åben »Camin«, medens der i salen ovenover stod en vindovn med 8 messingknapper. I øvrigt var der gyldenlæder over væggenes paneler, altsammen nok til at godtgøre, at vi her står over for en herskabelig bolig, der meget vel kan være fra tiden før 1650.

Til ejendommen hørte i 1650'erne en stor have, men dens oprindelige udstrækning kendes ikke. Det er dog klart, at det nordre skel fulgte en af de lange linier, vinkelret på Helsingørgaden, og at der i 1650'erne nordligt på grunden, mellem haven og Helsingørgaden, lå en række våninger, 5 i alt, som hørte til ejendommen (fig. 5). Den ene var et dobbelthus, og der kunne derfor også tales om 6 våninger.⁷

Det var den herskabelige bygnings ejer, der nød godt af haven. Medens hans boligs ene langsides vendte mod tilkørslen fra Helsingørvejen, har den anden været havesiden – ud mod strandengen og Øresund. Man må så forestille sig, at der engang var en sydlig afgrænsning i form af en linie parallel med den vi kender i nord.

I 1640'erne er der arbejdet med en stor byplan, som skulle om-danne Helsingørvejen til *en regulær gade*, der i lige linie førte fra

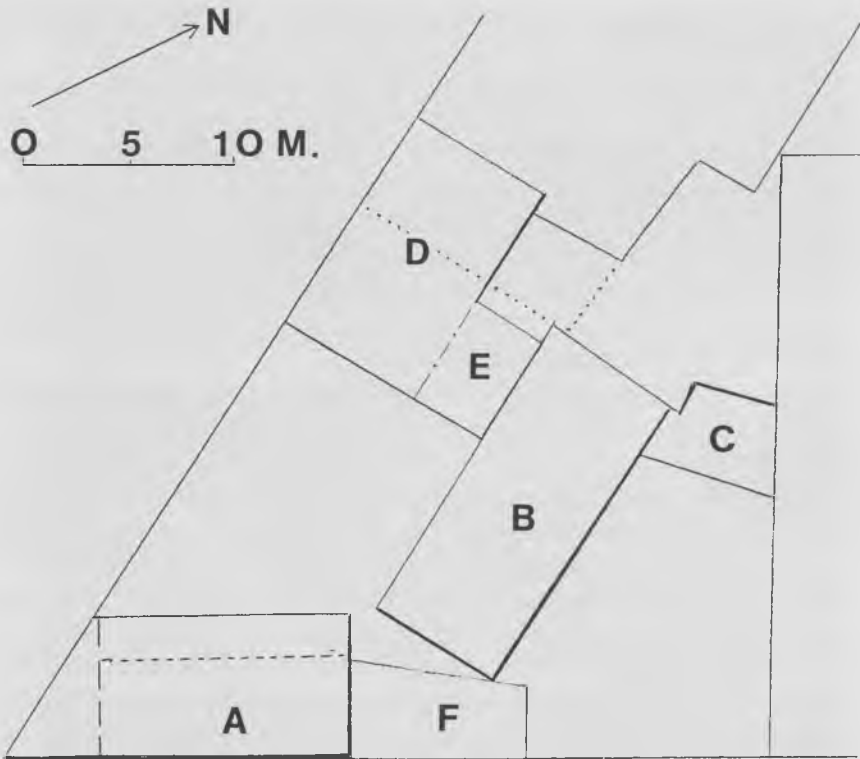

Fig. 4. Hjørnet af Borgergade og Helsingørsgade. Om den punkterede linie i A, se teksten. Den øverste del af D, over den punkterede linie, med bagvedliggende grund havde tilhørt Bülcke, var frasolgt, men i 1718 generhvervet af Wilcke. Tegning af forfatteren bl.a. baseret på Berggreens Carré-Planer af Kjøbenhavn, 1888.

Kongens Have til en plads, hvor Kongens Nytorv senere blev anlagt. Planen må ses i sammenhæng med den ovenfor nævnte borderække, der fortsattes nordover med tre boder, som endnu i 1660'erne tilhørte kongen. Denne plan ville rimeligvis have skånet ejendommen med den store have, men forholdene omkring planens tilblivelse er uoplyste⁸.

Så meget synes imidlertid åbenlyst, at der ikke var gjort noget for at lade den store ejendom i fred, da Urups plan for Ny-København blev iværksat 1650.

For det første skulle Helsingørvejen nedlægges. Rent praktisk

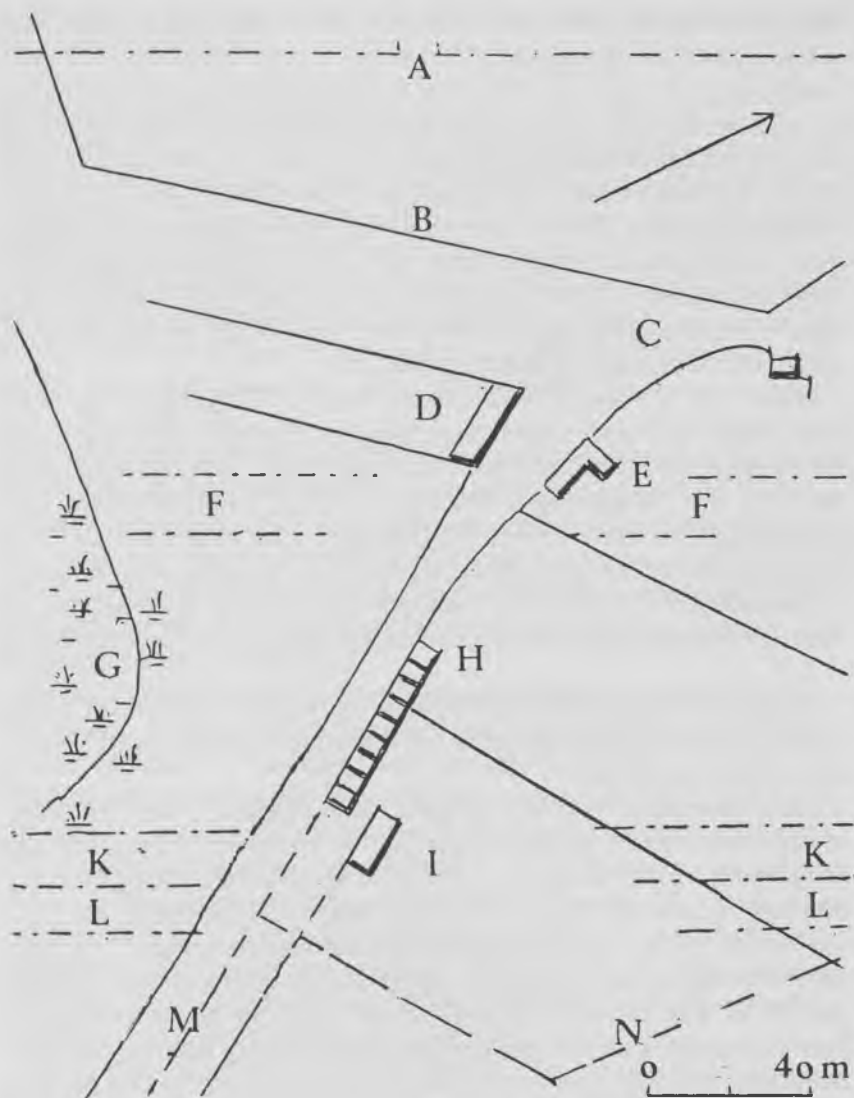

Fig. 5. Området omkring Helsingørsgade. Tegning af forfatteren bl.a. baseret på Bergreens Carré-Planer af København, 1888.

kunne det motiveres med, at vejen ikke længere førte til Helsingør. I de første forslag til en fæstningslinie omkring Ny-København var der arbejdet med en placering af den nye Østerport, så den pas-

sede til den gamle landevej, men planerne ændredes hurtigt, nye »Helsingørveje« så dagens lys (bl.a. »den store Stenbro«), de rette vinkler sejrede, og i karreen mellem Borberggade og Adelgade kunne kun ønsket om at bevare nogle eksisterende tilkørselsforhold (bl.a. til kongens boder!) og nogle vandrender (?) stoppe planlæggernes maniske modstand mod opretholdelsen af den skrå vej.⁹

Helsingørvejen havde været alfarvej, og det bliver så et spørgsmål, hvor grænsen til gården med den store have oprindeligt gik, et spørgsmål, som ikke bliver mindre, når noget, som det ses, peger mod tilstedeværelsen af et unormalt bredt fortov på det stræk af vejen, hvor lysthavens bygning fandtes.

Sikkert er det dog, at vejstrækket mellem Borberggade og Adelgade tidligt blev *gade* i byen (Helsingørsgade), og at »gadens linie« før 30. maj 1707 »officielt« kom til at ligge, hvor den fandtes helt til nutiden, dvs. 18 alen og 3 roder (ca. 11,3 m) foran hovedbygningens facade. Endnu 1718 var der dog ejere, som ikke var bundet til at respektere denne grænse, og før 1707 havde man været gennem en periode, hvor man havde overladt vejarealet til ejere af grunde langs Helsingørvejen, bl.a. ejeren af den gård, vi her har hæftet os ved.¹⁰

Meget tyder på, at der fra 1650'erne og nogen tid fremover udgik et skel vinkelret på Borberggade fra et sted, hvor denne gade passerede Helsingørvejen.¹¹

Disse grænseforhold kunne give vanskeligheder, men Helsingørvejens problemer har været for intet at regne imod dem, den nye Borberggade rejste. Måske var det ikke så alvorligt, da Urups plan blev søgt gennemført, men da den afløstes af Ruses plan, som satte i værk 1663, var der bogstaveligt talt næppe »nogen vej uden om«. ¹² Borberggade skulle efter begge planer gennemføres på samme måde. Det betød, at havegrunden med det herskabelige hus blev trekantet, idet den nye sydlige afgrænsning mødtes med den nordlige i en spids. Der kunne måske nok blive en rimelig have på den måde, men det krævedes tillige, at der blev bygget huse ud til Borberggade, og så var mulighederne for at få en acceptabel have ikke store.¹³

For det klientel, der havde erhvervet sig lystgårde her, lige uden for byen, var dette væsentligt, og ønskede de fortsat at forblive på stedet, måtte de have et ord at sige på rette sted.

Det havde ejeren af huset med den store have, da problemerne begyndte at rejse sig.

En fornem og forfaren doctor medicinæ

Peter Bülche var en tysk læge, som opnåede et så stort ry i sit hjemland, at Christian den Fjerde 1638 gjorde ham til livlæge. Han var i København 1648, da kongen døde, men havde allerede forinden sikret sig efterfølgerens velvilje og blev også dennes livlæge.

Doktoren hørte til dem, der gerne ville have et luftigt landsted uden for den gamle bykerne. Og det fik han. Bülche er den første kendte besidder af den store ejendom, der blev truet af byplanlæggerne, men han opnåede at få en art kongeligt beskærmelsesbrev den 7. oktober 1659.

Den forfarne doktor har allerunderdanigst andraget kongen om »at den gård, han nu udi bor, må med dertil hørende have og digerne (gravene), som derudi findes, samt tilliggende huse og våninger uforandret forblive«. Kongen har ladet generalmajor Adolf Fux (Fuchs), udtale sig, og Fux erklærede, »at bemeldte gård med tilliggende have hverken fæstningen eller gaderne i nogen måde kan være skadelig«.

Vi ved, at der nord for hovedbygningen, som vi allerede har omtalt, var en staldbygning, men der har vel også været andre bygninger, der hørte til selve gården. Imidlertid bevilger kongen, at Bülches gård »med dertil hørende have samt huse og våninger, og således den ganske hannem tilhørende plads i længde og bredde, som den nu forefindes endog tillige med det ferske vand, som af Sorte- og Peplingsøen (til) samme haves diger sit løb haver, uberrørt forblive, så at hverken gader, stræder eller nogen durchgang både gården, haven og våningerne, såvel som digerne med vandets løb og dertil hørige render i alle måder ved magt og uforandret (må forblive) såsom det hidtildags været haver«. ¹⁴

Det er ikke helt klart, om Borgergade allerede var ført igennem Bülches grund, og om det således var en beskåret have, der nu skulle kunne ligge i fred, uden at der byggedes ud til den nye gade, men hvorom altting er, må Borgergade under alle omstændigheder eksistere 1665, hvor ingen husrække står langs gaden på Bülches grund, men et plankeværk er rejst.

Kongen ejede imidlertid grunden nord for havens nordre skel og

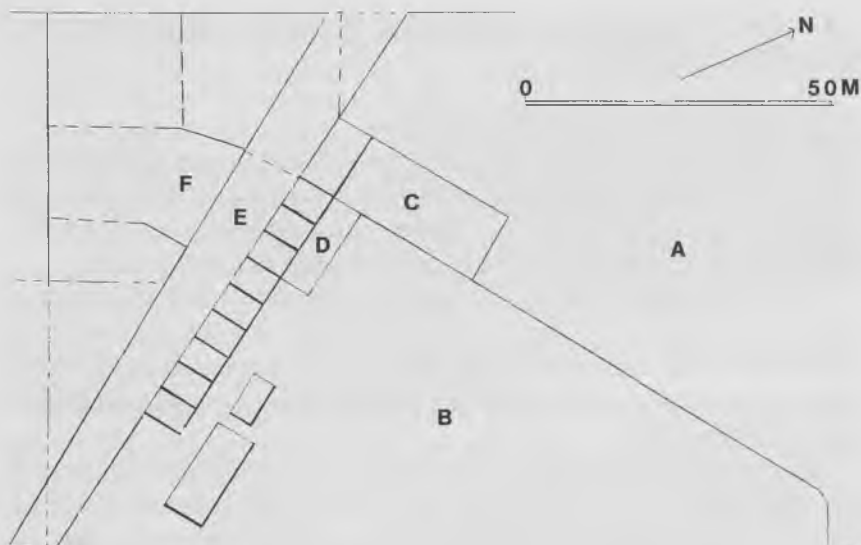

Fig. 6. Området omkring Helsingørsgade. Tegning af forfatteren bl.a. baseret på Bergreens Carré-Planer af København, 1888.

rakte nu Bülche en hjælpende hånd. Han fik den 3. maj 1665 en lang, 35 alen bred strimmel jord tillagt sin ejendom.¹⁵ Ud til Helsingørsgade havde kongen dog de allerede nævnte tre boder, som ikke fulgte med (fig. 6). Bülche opsatte et langt plankeværk i skellet ind til kongens grund, og fik sig en smuk have med fiskedamme og sligt.¹⁶ Han kunne tillige bygge en række huse ud til Borgergade. Men det sidste blev der nu ikke noget af. Han havde andet at se til.

Bülche var i 1660'erne en af kongens betroede medarbejdere. Han blev 1660 kammerråd og fik som medlem af statskollegiet og dommer i højesteret et stort ord at sige. 1667 blev han præsident for Københavns Magistrat. »En meget fornem og forfaren Dr. medicinæ udi høj æsttime med berømmeligt navn udi mange aar udi kongens gaard«.¹⁷

Bülches egentlige bolig var på Slotsholmen i en gård, som vist var bygget af den kongelige bygmester Hans v. Steenwinckel d.y. før 1639. Steenwinckels datter boede i nabohuset, og generalfeltmarskal Hans Schack i det næste hus.¹⁸ Schack og Bülche var kol-

leger i statsrådet og højesteret. Sammen har de undertegnet dommen over Corfitz Ulfeldt den 24. juli 1663, en dom, som nok efter nogens mening »havde været for hastig og ej var danske ret gemæs«. ¹⁹ Men de var begge den enevældige danske konges tro tjenere, og det hører med til billedet, at medens Bülche foretog afhøring – med trussel om tortur – af den anderledes tænkende dr. Sperling om forbindelsen med Ulfeldterne, havde den hjælpsomme general Fux gjort sig bekendt for en uhørt hensynsløs behandling af Corfitz og Leonora Christine på Hammershus. Det kostede som bekendt generalen livet. Han blev dræbt af ægteparrets søn. ²⁰

I den anden ende af den fine husrække på Slotsholmen lå Boldhuset og møntmester Caspar Herbachs »Møntergård«. Hans søn, Frederik Caspar Herbach, havde den, indtil han blev afsløret som bedrager 16. februar 1671.

Han og kollegaen, møntmester Krüger (eller Krøger), blev fundet skyldige i at spare på det ædle metal i de mønter, de slog for kongen, og det var en alvorlig sag, som kom for i statskollegiet, måske ikke så meget fordi mønterne var underlødige, som fordi kongen ikke fik udbetalt gevinsten.

De blev begge dømt, og Herbach, der netop havde fået etableret en »møntmølle« i Lyngby, måtte forlade landet, medens Krüger slap med en bøde og fik lov at blive. Der var mangel på folk, som havde begreb om møntkunst. Endvidere havde Krüger tjent kronprins Christian, der nu var konge. Det har nok været Krügers held. ²¹

Samme år, 1671, døde den ærværdige doktor Bülche 26. november og blev begravet i Sct. Petri. Hans gård på Slotsholmen blev solgt til Sophie Amalie Moth, og indgik i en større ejendom, tiltænkt hendes søn, kongens halvbroder, Ulrich Christian Gyldenløve. ²² Gården med den store have i Ny-København blev overtaget af møntmester Krüger. ²³

Bülches gård, som mønten nu er

Når en ærlig møntmester har fremstillet den forordnede legering i sin smelteovn, udstøbes den i stænger eller barrer, som han kan hamre ud i store plader. Metallet må dog stadig glødes i en særlig glødeovn, for at arbejdet kan blive gennemførligt. Af de store plader udskæres derefter små stykker af netop den form og vægt,

den endelige mønt skal have. Det er et møjsommeligt arbejde, og uden faglærte »møntersvende« kommer mesteren ikke langt. Men der var mangel på møntersvende, og arbejdslønnen var derfor høj. For at klare dette problem havde møntmester Frederik Caspar Herbach ansøgt om – og fået bevilling til indretning af en »møntmølle« i Lyngby. Den skulle være forsynet med et valseværk, hvor stængerne af møntmetal blev drevet ind mellem to stålvalser, der pressede dem ud til tynde plader og derved sparede møntmesteren for store udgifter til »plattenslageriet«. Møllen blev drevet af vandkraft.²⁴

Krüger havde fået privilegium på at drive en »lille mønt« – også ved hjælp af en vandmølle – og den vandtilførsel, Bülches gård var sikret, har måske ført til indretning af en vandmølle på stedet, men før eller senere er den i så fald erstattet af en »hestemølle«.²⁵

I den danske udgave fra 1798 af Johan Beckmanns *Technologie* findes et særligt afsnit om »Myntkunst« (s. 563–653), og her er der (s. 610) en standardbeskrivelse af »et strækværk eller valseværk«. Bogen er ikke illustreret, men Beckmann henviser ofte til Diderot. I *Encyclopædien* findes kobberstik (1762–77), der viser det hele.²⁶

»En stående (dvs. lodret) akse i den nederste etage omdrives af heste. Dens horisontale kamhjul (hovedhjul eller overgangshjul) griber ind i (to) drev (små stærke hjul), hvoraf ethvert ved sin aksel sætter to stålakser (valser) i bevægelse i den øverste etage eller i stræksalen, og disse valsers afstand kan ved nøgle (skruenøgle) efter fornødenhed forandres. Imellem disse trækkes stængerne (dvs. møntmetallet i den form, det leveres fra støberiet) igennem en for dem påskruet gennemgang, så ofte, som det behøves, efter de af og til er udglødede i en ovn« (fig. 7).

Det forstås, at man må have et solidt, toetages hus med hestegang fornedet og stræksal foroven. I salen findes valserne, men der må også være en glødeovn, så metalstængerne kan gøres glødende for at kunne tromles flade af valserne. I første omgang må åbningen mellem valserne være næsten lige så stor som den glødende stang er tyk, derefter mindskes afstanden mellem valserne, og efterhånden kommer man ned på en afstand mellem valserne svarende til den tykkelse, pladen – og senere mønterne – skal have.

Medens glødeovnen må stå oppe på stræksalen tæt ved valserne, kan smelteovnen i »støberiet«, hvor »stængerne« fremstilles,

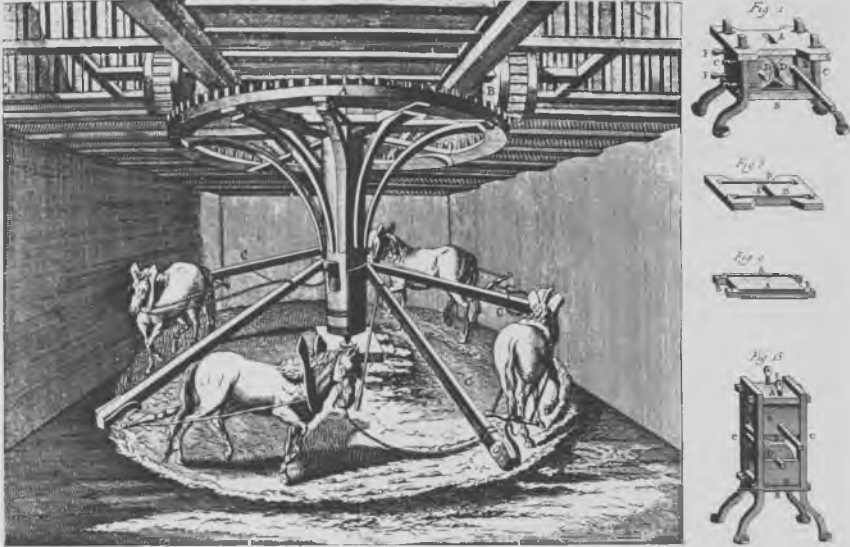

Fig. 7. Til venstre hestemølle trukket af fire heste, til højre valseværk. Fra stik i Diderots Encyclopædi, 1751–1780, se note 26.

anbringes hvor som helst, men det er praktisk at placere den under glødevovnen i et stort solidt skorstenskompleks med ovne i to etager.²⁷ I en virksomhed af begrænset omfang, og hvor hestegangen ikke ustandselig er i brug, kan det formentlig være hensigtsmæssigt at placere støberiet tæt ved, ja ligefrem i samme rum som hestegangen.

Gotfrid Krüger var ingeniør, måske fæstningsingeniør. Han fik i alle tilfælde ordre til at kontrollere Ruses arbejder på Kastellet 1666.²⁸ Han havde imidlertid allerede 15. november 1664 fået kgl. bevilling til at oprette sin private mønt, der skulle betegnes »den lille«, men som snart producerede betydeligt flere end den ældre, familien Herbach sad på.²⁹

Krüger har muligvis haft en vandmølle, hvor det lille torv, Vandkunsten, blev anlagt, da møllegraven var kastet til. Her ses han senere at eje en hestemølle.³⁰ Var den »lille mønt« her, må den hurtigt være flyttet til ejendommen i Ny-København. Den omtales 1672 som »afdøde Cammerrath Bülches gård, som nu Mønten er« med have og 5 våninger.³¹ Krüger erhverver imidlertid flere våninger, så ejendommen efter hans død 1681 beskrives som »en

gård og ejendom liggendes udi Borbergade med hosliggende møllehus og 8 dertil hørende våninger, de 7 udi en rad og den 8'de tværs overfor ligesom haven og en øde plads tværs over på gaden beliggende«. ³²

Ejendommen overtages af Møntmester Sesemann. Derefter følger de to mestre Wineke, far og søn, og der er møntmølle på stedet til virksomheden lukkes 1749, og en ny åbnes bag Charlottenborg.

Møntens indretning

I trekvart århundrede var Bülches gård hjemstedet for den betydeligste mønt i det dansk-norske monarki. Der blev solgt grunde, og der blev tilkøbt grunde. Der blev bygget nye huse, små og store, bl.a. den vældige »møntmestergård«, som agtes genrejst af Den Gamle By i Århus. ³³ Men mellem denne fornemme gård og Helsingørsgade lå Bülches gamle gård – med mønten indtil 1749 – og spørgsmålet bliver så, hvordan den bygningsmæssigt var indrettet. Mønten har ligget der i en tid, hvor den tekniske udvikling vel ikke forløb så hurtigt som nu, men noget nyt skete der dog, og man kan dårligt forestille sig, at der ikke skulle være gennemført forskellige forandringer i den tid, den lange række af mere eller mindre heldige møntmestre virkede på stedet. Vil man derfor spørge, hvordan mønten var indrettet, kan man nok støtte sig til den ovenfor nævnte plan fra 1755 og til de beskrivelser, der foreligger fra 1753, få år efter nedlæggelsen, men da der ikke findes ældre, udførlige beskrivelser, må man gå varsomt frem (fig. 4).

At Bülches gamle hovedbygning med dens indretning i 1753 nogensinde helt skulle have været inddraget til møntfremstilling forekommer lidet sandsynligt, og selve møllehuset angives udtrykkeligt at være »hosliggende«. Blandt de andre, ældre bygninger er der to, som påkalder sig særlig interesse.

Den ene er hjørnehuset, som blev forlænget i 1750'erne, men som kendes fra 1755-opmålingen. ³⁴ Den beskrives 1753 som et otetages hus elleve fag langt, opført af egebindingsværk (fig. 4,A). Men »på hjørnet er tvende grundmurede fag med en stående gavlimod Helsingørsgaden«. Underetagen er opdelt i to rum. I det ene er et gevelt (hvælv). Den øvre etage er også todelt, og her findes »en grundmuret smelteovn med behørig skorsten«. Opgangen fra gården er under en teglhængt svale.

På planen fra 1755 er huset 9 alen langt, 6 tommer bredt, men den grundmurede ende står på en plan fra 1802–07³⁵ 4 tommer bag facadelinien, således at bindingsværkets øvre etage må have haft en udkraget gadeside, og da der formentlig er gået ca. 2 alen til gårdsidens teglhængte svale, får vi en underetage med en husdybde på kun ca. 7 alen (4,4 m). Det er for lidt til en hestemølle som den, der benyttedes 1749.

Da mønten skulle flyttes, blev de brugbare maskiner overført til den nye mønt, men P.N. van Hauen har efterladt sig en fortegnelse over »requisita«, som er kasseret på den gamle mønt »og skal afnytt gøres«. ³⁶ Det drejer sig i stor udstrækning om genstande af træ, og først på listen står hestemøllen »med et stort drivhjul og de tilhørende små«. På sit forslag til genopstillingen af mønten har han markeret hestemøllen med to cirkler, der må angive hestegangens indre og ydre afgrænsning, hvis den ene cirkel da ikke viser drivhjulets omkreds (fig. 8). ³⁷ Diametrene er henholdsvis 8 alen og 11 alen. Der kan måske være tiltænkt hestene lidt bedre plads i den nye mønt, men om nogen væsentlig forandring af møllens mål kan der ikke være tale.

Hjørnebygningens 7 alen slår ikke til. Ovnene i etagen ovenover er da også en *smelteovn*, ikke en *glødeovn*. At der *tidligere* kan have været en mindre mølle er dog muligt, og kan ikke på forhånd afvises. Hvælvet i underetagen kan have tjent som »kulkammer«, en lokalitet vi møder, hvor høj varme opnås med trækul og blæsebælg. ³⁸

Der kan godt have været bygget et bindingsværkshus langs Borberggade på dette sted allerede i Bülches tid – som en del af selve gården, men huset kan også være tilkommet senere. Det udkragede egebindingsværk tyder på en ret høj alder. At huset respekterer den gamle hovedbygning og ikke ligger i vejen for det frie udsyn fra dennes vinduer er også bemærkelsesværdigt. Skulle der bygges noget i nærheden af hovedbygningen efter Borbergadeliniens fastlæggelse, kunne man næppe have valgt en bedre plads end den, hvor dette hus er rejst.

Et sådant hus kunne have haft bindingsværksgavl vinkelret på Borberggade. Gavlen ville måske i så fald være bygget til flankering af en indkørsel til ejendommen, hvis man – som ovenfor antaget – havde et skel ligeledes vinkelret på gaden. ³⁹

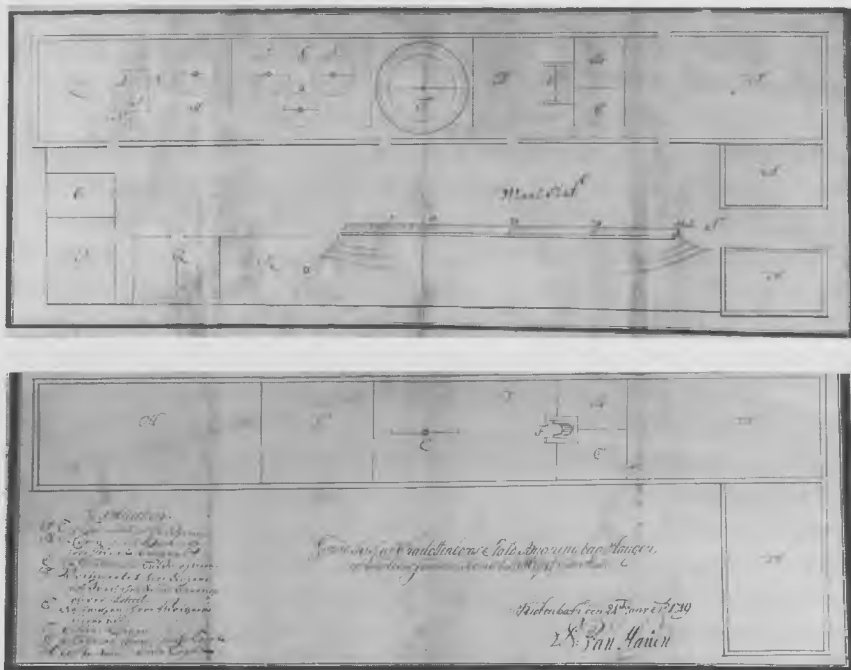

Fig. 8. P. N. van Hauens forslag fra 1749 til genopstilling af mønten bag Charlottenborg. Illustrationen er her sammensat af to tegninger. Den Kgl.Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

Men har den vandstrøm, som notorisk passerede grunden i Büliches tid, fulgt Helsingørvejen, er det nærliggende at forestille sig netop dette hus, der i så fald lå »nederst« ved strømmen, indrettet som vandmølle.⁴⁰

Den grundmurede del er muligvis en senere tilføjelse, som dog må være blevet til på et tidspunkt, hvor tanken om at sløjfe hele Helsingørvejen var opgivet, og grænserne for Helsingørgaden var fastlagt. Det sker vist først efter Krügers tid. Det murede hvælv og smelteovnen kan dårligt tænkes anbragt andre steder end i den grundmurede ende, og tilhører næppe en ældre fase i møntens udvikling på stedet.

Noget anderledes forholder det sig med en anden bygning på grunden (fig. 3,D og fig. 4,D). Den lå med langsiden ud mod Hel-

singørsgade, målte 1753 ca. 11,5 x 7m, var på 8 fag, to etager høj, og opført af egebindingsværk, idet underetagen til gaden og i den ene gavlgang var grundmuret. I underetagen findes 1753 »næst ved indkørslen et kulkammer med muret gevalt, hvor næst er et køkken med en stor åben skorsten, her næst er indrettet til vedkammer«. Det omtalte »kulkammer« med muret hvælv og den store åbne »køkkenskorsten« peger mod en tidligere anvendelse af huset som »fabriksbygning«. Det er dog frem for alt *den solide bygnings dybde*, der gør det sandsynligt, at det har rummet en hestemølle, ca. 11 alen i diameter.⁴¹ *Men huset var ikke så stort før 1718, da møntmester Christian Wineke den yngre 2. juni erhverver naboejendommen*⁴². Her var grunden – med to våninger – blevet målt 30. maj 1707 »efter gadens linie«, ⁴³ og den samlede længde ud til Helsingørsgaden opgivet til 16 alen 1 kvarter og 1 tomme. Den ene våning med en facade på 8 alen og 7 tommer (ca. 5,3 m) nedriver møntmesteren og benytter grunden til en udvidelse af sin ejendom.

Før erhvervelsen fulgte nabogrunden en sydligere linie, markeret på fig. 4 med punkter, fra Helsingørsgaden til hjørnet af den gamle hovedbygning, hvorfra den gik nordover. Hele dette skel forsvandt 1718.

I 1753 var der mellem Winekes store hus til gaden og den gamle hovedbygning et »tværhus«, der fremtrådte som en bygning i to etager på tre fag 6 1/2 alen lang og 9 alen (ca. 5,65 m) dyb. Det svarer nogenlunde til, hvad der er vist på planen fra 1755, hvor man tillige aner, at husets grundmurede for- og bagsider ikke er ganske parallelle. Tværhusets bagside er rejst ca. 60 cm fra den gamle grundgrænse, der forsvandt 1718, og flugter således ikke med hovedbygningens gavlgang. Var bagsidens linie fortsat ud til Helsingørsgaden, ville man have haft et hus med gavlgang mod denne gade og et langt saddeltag med »vandfald« ned til en slippe mellem dette hus og nabogrunden.

Havde der været mølle i et sådant hus, ville det passe fortræffeligt til situationen, som den beskrives i skødet fra 1681,⁴⁴ hvor der tales så klart om en »gård med hosliggende møllehus«. Helt så enkelt er det dog ikke.

At der var et hus, før den yngre Wineke overtog ejendommen 1714, er givet, men det var sandsynligvis en »våning«.

Det hus, der blev købt 1718, ejedes dengang af en enke, Inger salig Ibsens. Hun havde henvendt sig til magistraten den 27. marts 1714 med en klage over Winekes mor, som sad inde med mønten: »Jeg, en fattig enke, nødes ydmygeligs at tilkendegive, at jeg af min nabos rende beplages med vand i min kælder forårsagen af, at den ej bliver renholden«. Kunne magistraten hjælpe hende?

To tømrermestre får til opgave at se på forholdene. Der var ikke vand i kælderen, så enken overdrev nok, men kælderen »findes meget dybt i jorden, og et vindue »sidder så dybt«, at vandet nok løber ind fra gården«, osv.

Så kom de to ind til naboen »og beså hendes jordrende, som går igennem forstuen og ligger op til Inger sl. Ibsens væg og kælder. Da befandtes den hel tæt og ren, og står en dobbelt muret grund mellem begge husene, så man ikke skulle tænke, at der kunne trække noget vand igennem«. De foreslår dog renden sikret med en ny kant for alle tilfældes skyld.⁴⁵

Når vi ved, at der på Bülches tid var 6 våninger, medens Krüger efterlod sig syv »på en rad«, kunne man tro, det var den ekstra våning, der er tale om, og som Krüger i så fald havde bygget. Men så enkelt er det heller ikke.

Dr. Bülche, som aldrig kom i besiddelse af de tre kongelige boder (fig. 6,D), må – ud over de tre nærmest kongens – have haft yderligere tre våninger på sin ejendom i 1661. Det vil sige de to foran stalden og den, der 1714 generede enken med indtrængende vand.

Den sidste kan Krüger straks ved ejendommens overtagelse have indrettet som sin »lille mønt«, drevet af en beskeden vandmølle, måske anbragt i en udvidelse.

Da han senere har fået de tre kongelige boder, ville han, ud over dette »hosliggende møllehus«, være i besiddelse af 7 våninger, hvis der i dobbelthuset foran stalden kun var indrettet en enkelt bolig, sådan som det var tilfældet, da det blev frasolgt af efterfølgeren, møntmester Sesemann 1681.

Huset, man således hypotetisk kan forestille sig udstyret med en ekstraordinær vandrende, kan siden være afløst af en vandmølle et andet sted, og så samler interessen sig unægtelig om det ovenfor nævnte bindingsværkshus med svale.

»Våningen«, som måske en overgang var »mønt«, kan være nedrevet eller indgået i det byggeri, den yngre Wineke stod for, men

Fig. 9. Helsingørsgade 4. Foto 1939, Københavns Bymuseum.

Fig. 10. Opmåling 1941 af Helsingørsgade 4 ved Niels Leo Larsen. Samlingen af arkitekturtegninger, Kunstakademiet.

det er ikke utænkeligt, at han straks efter overtagelsen af mønten 1714 har bygget inden for det dengang eksisterende skel og derefter foretaget udvidelsen mod nordvest, da nabogrunden i 1718 var erhvervet. Et 8 fag langt hus med gavl ud til Helsingørsgade kan således tænkes opført 1714–1718.

At den yngre Wineke har foretaget sig noget af betydning for sin ejendoms forhold ud til Helsingørsgaden mellem 1714 og 1718 er i alle tilfælde klart, men før vi ser på dette forhold, må vi vende tilbage til det hus med 8 fag ud mod Helsingørsgade, vi kender fra matrikelkort og fra taksationsforretningerne, affattet 1753. Det står dog nu fast, at den nordligste del af huset højst havde eksisteret i godt tyve år, da mønten blev nedlagt 1749.

Levn

Såvel denne del af huset som den sydlige del – og det nævnte tværhuis – eksisterede indtil saneringen i begyndelsen af 1940'erne. Bymuseet har flere fotografier af bygningerne taget 1939 såvel fra gaden som fra gårdsiden (fig. 9, 13 og 14). På nogle af dem betegnes

tværhuset som »fabriksgården«, et besynderligt navn, som måske er blevet hængende ved dette hus, efter at forhuset i hovedsagen var indrettet til beboelse. Værksteder var der fortsat.⁴⁶

Det ottefags forhus fik – efter møntens nedlæggelse – tilføjet fem fag mod syd. Tilføjelsen var gjort lidt smallere, så hjørnet af det ældre hus stod fremme og sammen med »fabriksgården« kunne fotograferes, før det hele faldt (fig. 13).

Da saneringen forestod, iværksatte Kunstakademiets arkitekt-skole under ledelse af arkitekt Hans Henrik Engqvist en opmåling af kvarterets gamle huse. I den forbindelse tegnede Niels Leo Larsen facaderne Helsingørsgade 4–18, og hans opmåling af nr. 4 viser udseendet den 4. april 1941, kort før nedrivningen (se fig. 10).⁴⁷ Den grundmurede underfacades døre og vinduer tilhører tiden efter møntens nedlæggelse, og det samme gør såvel førstesalens fem sydligste vinduer som alle taskekvistens 11 vinduer, der nøje følger underetagens fagdeling. Resten, dvs. *førstesalens nordre ende*, er ude af trit med det øvrige og afspejler en bindingsværksinddeling på 8 fag, netop det fagantal, som er noteret 1753. Møllen må have været her mellem 1718 og 1749. Det er de nordligste fire fag, der givetvis må være fra tiden efter 2. juni 1718.

Under nedrivningen kom bindingsværket frem i lyset. Et opmålingsblad⁴⁸ viser et stykke af remmen under stolperne og partier af en murrem, som *tilsyneladende* har været gennemgående (fig. 11). Det ses imidlertid også, at de fire nordlige fag har en lidt uregelmæssig fagdeling i forhold til de fire næste. Af disse sidste fire fag har de midterste to formentlig haft vinduer, og der har så været to fag uden vinduer, men i det sydlige var der senere indsat et. Det ses bag gadelygten på Niels Leo Larsens facadetegning fra 1941.

Udkragningen ud mod Helsingørsgaden er markeret på en tegning fra 1802–07.⁴⁹

De fire »regelmæssige« (ældste?) fag – med fem stolper – har spændt over 585 cm, og stolperne i den øvre etage har været 283 cm høje. Fodremmen derunder har været ca. 20 cm høj. Murremmen er iflg. opmålingen 13 cm høj. Den er først blevet forstyrret ved indsætning af underetagens høje vinduer.

Stolperne har målt ca. 20 × 15 cm i tværsnit, og der kan bag facadens sydlige 4 fag have været et rum, som – mellem to stolpevægge

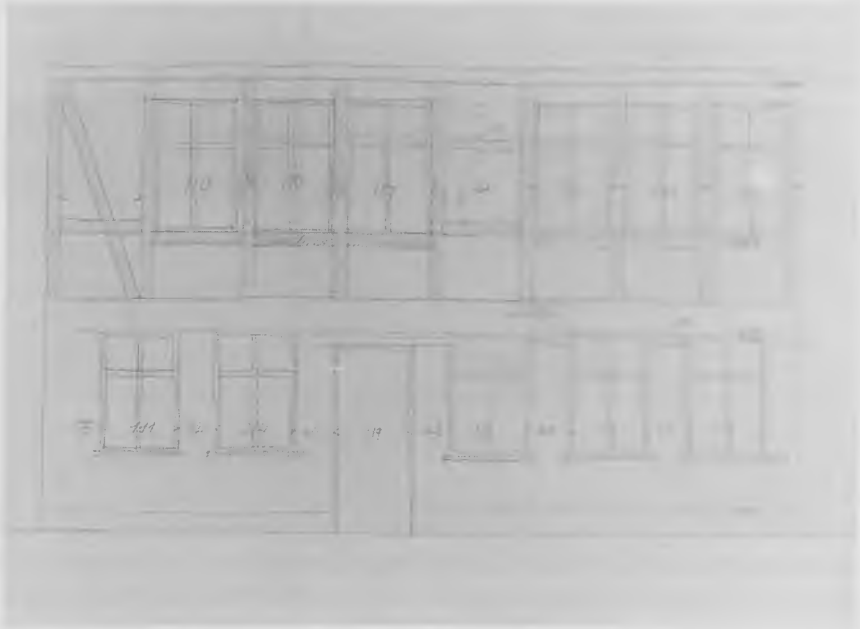

Fig. 11. Opmålingsskitse 1942/43 af facade til Helsingørsgade 4. Københavns By-museum.

- målte ca. 5,55 m. Nogen opmåling af etagens plan findes ikke, men omridset kan rekonstrueres. Matrikelkortet giver et begreb om husets ikke helt vinkelrette hjørner.

Underetagens omrids kan følgelig også rekonstrueres, men hvor meget den øvre etage er kraget ud over den nedre, og hvor svær facademuren var, er usikkert.

En ufærdig skitseopmåling (fig. 12) viser bagsidens bindingsværk.⁵⁰ I underfacaden har de to midterste fag haft skrånede stivere. De fire sydligste fag vendte ud mod en gang gennem tværhuset (fig. 13 og 14).

I etagen ovenover var der ved nedrivningen ingen bindingsværkssvæg ind mod tværhuset, og der ses ikke at være fundet vidnesbyrd om, at der nogen sinde har været en sådan.

Rummet i forhuset synes at have strakt sig ind i tværhuset, hvis nordvæg har efterladt sig spor i form af taphuller i en stolpe, der stod, hvor væggen var iflg. planen fra 1755. Denne stolpe stod dog

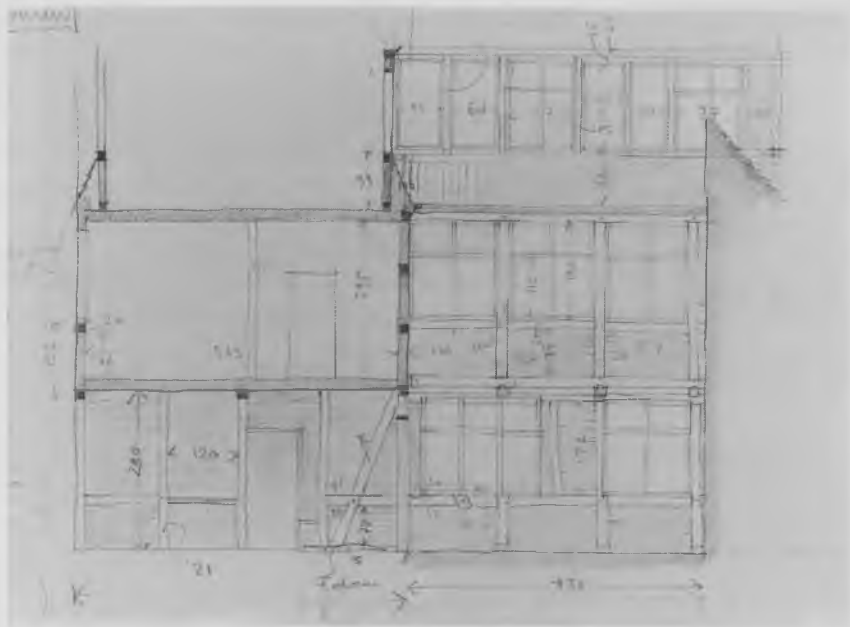

Fig. 12. Opmålingsskitse 1942/43 af gårds side til Helsingørsgade 4. Københavns By-museum.

foran gadehusets bindingsværk, jfr. et fotografi fra 1939 (fig. 14).

Det samme fotografi lader ane, at tværhusets bindingsværk oprindelig kun nåede op til en rem, som sad ca. 60 cm under den endelige rem, der flugtede med forhusets. Dette peger i retning af, at tværhuset, der havde grundmurede ydermure i underetagen, er bygget før forhuset og var blevet forhøjet – måske også forkortet – i forbindelse med forhusets opførelse. Tværhuset kan i så fald tænkes opført allerede af Krüger mellem hovedbygningen og den våning, vi kender fra vandrendesagen i 1714. Tværbygningen med dens grundmurede underdel kan dårligt tænkes opført til boligformål. Måske var møllen at finde i den!

På det foreliggende grundlag kan man ikke præcist sige, hvordan byggeriet udviklede sig siden 1670'erne, men slutresultatet blev, at den yngre Wineke fik sig en stor vinkelbygning, der fremtrådte med 8 fag til gaden og 8 fag *ind mod gårdspladsen* foran den gamle hovedbygning. Forneden kan der have været hestegang i

forhuset, en gennemgang på tværs af tværhuset i 1 fag og endnu et rum i de resterende to fag. Ovenover kan man forestille sig store arbejdsrum, bl.a. den nødvendige »stræksal«.

Wineke har fået væsentlig bedre plads!

At en *stor bygning med plads til hestemølle må være tilbageværet efter 1714, forekommer klart*. Hvad vi ved om den tidligere bebyggelse på grunden godtgør i alle fald dette.

Skat og Vand

Fra 13. august 1718 har vi to kgl. resolutioner, der fortæller, at møntmesteren har søgt om fritagelse for den grundskat, han har betalt af jord, han har mistet »ved sit plankeværks indrettelse for nogle år siden i Helsingørsgaden« og for, »hvad han nu skal tabe ved det gamle våningshus' indflyttelse, når det bliver af ham købt og nedrevet«. Resolutionerne falder, efter at indkvarteringskommissionen har behandlet en ansøgning derom, og den sidste, som desværre er gået tabt, skal nok være indgivet nogle måneder forinden, dvs. før købet af nabogrunden i juni 1718.⁵¹

Den yngre Wineke må åbenbart snart efter møntens overtagelse have indrykket et plankeværk, der stod foran »gadens rette linie«, som vi kender fra målebrevet af 1714, og som er identisk med linien, der var gældende helt til 1940'erne. Nabohuset, der købes, har åbenbart også stået for langt fremme, et forhold, der er bemærkelsesværdigt, da den linie, der 1718 skal følges, allerede ligger til grund for et målebrev af 13. maj 1707.⁵²

Gadens rette linie må før den tid være nedfældet i en »byplanbestemmelse«, der forpligtede ejere af gamle huse til at rykke ind bag linien, hvis de byggede nyt.⁵³

Vandrenden, som plagede den fattige enke i 1714, viser, at der også må have været en *rende i gaden*, men det er et spørgsmål, om disse render blot var almindelige render, der førte nedbør og spildevand bort, eller om der har været tale om render, som indgik i – eller havde indgået i – det system af diger og render, som nævnes i kongens »beskærmelses-brev« fra 1658.⁵⁴

Interessen i at opretholde et sådant rendesystem kan længe have

Fig. 13. Helsingørsgade 4. Til venstre forhus, til højre sidehus med indgang til fabriksgård. Foto 1939, Københavns Bymuseum.

været til stede. Vandet kom fra Peblinge- og Sortedamssøen i en rende, som førte til Kongens Have og under sit videre løb gav anledning til mange genvordigheder. En fiskedam, som den, Bülche har haft, kunne imidlertid fungere som mølledam, og det er, som foran nævnt, nærliggende at forestille sig noget sådant i Krügers planer for ejendommens omdannelse til mønt.⁵⁵ Han havde 1664 10 års privilegium på at benytte »vandet, som hid ind i staden løber«. ⁵⁶

Ifølge H. U. Ramsings terrænkort faldt terrænet fra Søerne til Kongens Haves sydøstre kant 3 meter (fra kote 5 til kote 3), medens det derfra til Helsingørsgades hjørne med Mønten faldt yderligere 1 m (til kote 2). Man kan forestille sig, at det derfra er løbet mod den gamle voldgrav, hvor vandet var opstemmet og en tid synes at være brugt af en vandmølle over for Østerport (fig. 1). Efter gravens opfyldning er vandløbet fra Kongens Have rettet mod stranden (kote 0), en overgang måske mod det, der skulle blive Nyhavn. I så fald er renden siden ændret, så den gennem Lille Strandstræde nåede kanalen, der i årene efter 1689 blev lagt omkring Sophie Amalienborg.

En nordre rende må fra Kongens Have være rettet mod den kanal, som skulle have fulgt en linie omtrent som den nuværende Fredericiagades – ind til Nyboder. Også denne rende er så ført til kanalen omkring Dronningens Have. Begge renders nedre løb ses på et kort, E.D. Häusser har tegnet 1730, da Frederik den Fjerde 1728 havde udvidet kanalen, som Ole Rømer havde anlagt, omkring Dronningens Have.⁵⁷

Fra Søerne kom der også vand til fæstningsværkerne mellem Vesterport og Kastellet, men anden juledag 1668 brast den dæmning, »kammen« ved Vesterport, som holdt voldgravenes vand oppe, og vandmøllerne ved Vandkunsten gik i stå.⁵⁸

Da møllekanalen, som førte til Vandkunsten, et trykvandsanlæg, der drev vand til slottet, var opfyldt og møllerne nedrevet, opstod den plads, der efter kongens nådige befaling af 12. marts 1673 skulle forblive ubebygget »til kongens og stadens nytte«. ⁵⁹ Med navnet »Vandkunsten« er pladsen et minde om den gamle bys

Fig. 14. Helsingørsgade 4. Til venstre fabriksgård. Foto 1939, Københavns Bymuseum.

uigenkaldelige afsked med vandmøller. Samme år blev der gravet »en rende langs ad Adelgade og Borberggade på de borgeres bekostning, hvis fortov denne berørte«. Der forlyder intet om rendens hele forløb, men skulle Krüger bruge sit privilegium til at bygge vandmølle, måtte det blive i Ny-København, og fik mønten i Ny-København virkelig en vandmølle, er man kommet uden om de problemer, der opstod, da kongen i 1690 forbød hestemøller – af skatteopkrævningsmæssige grunde – og gav konsumtionsdirektøren eneret på i 16 år at drive 6 hestemøller, som han opførte, hvor Sct. Annæ Plads nu findes.⁶⁰

Alle andre hestemøller skulle nedrives bortset fra kongens egen i bryghuset og tre andre, som skulle »stå under konsumtionsdirektørens lås« og kun måtte bruges i nødsfald. Mønten nævnes ikke. Krüger havde imidlertid *ret* til at bruge vandmølle, men ikke pligt. Han har frit kunnet bygge en hestemølle 1668, men efter det, der ovenfor er anført, kunne man ikke have nogen hestemølle mellem 1690 og 1706. I Ny-København har man dog kunnet bruge vandmølle til 1706, hvis der var vand nok.⁶¹

I nødsfald har møntmesteren kunnet bruge en hestegang til at drive møllen, og denne løsning er i alle fald efter 1718 blevet den endelige. Men vi har ingen efterretninger om noget skift fra vandhjul til hestegang, og ingen oplysninger om møntmesterens ret til brug af vandkraft efter Krügers tid. I skødet af 1. december 1690 ser vi, at ejendommen 1. december 1690 har fået en vandledning med »fersk pompevand og 2nd Poster«.

Hvad møntmester Krüger foretog sig med den store ejendom, der strakte sig over den nuværende gadelinie, fortaber sig indtil videre i det dunkle. Mønter fik han fremstillet, men den skånske krig 1675–79 gjorde det vanskeligt at skaffe byggematerialer. Med sikkerhed kan vi sige, han som ejer af Bülches gamle hovedbygning (B på fig. 4) er mesteren for den indretning af det »hosliggende møllehus«, som straks gennemførtes, og at han før sin død havde skaffet sig »fabrikslokaler« til afvikling af en betydelig produktion.⁷

Krügers efterfølger som ejer og møntmester, Gregor Sesemann, overtager 1682 »alt, hvis som til møntvæsenet tilhører«, og fortsætter muligvis blot virksomheden i de eksisterende bygninger. Der forlyder intet om forandringer i så henseende, men han løste

problemet med at få Borgergade bebygget. Grund efter grund sælges fra, og selv har han opført den store fornemme »møntmestergård«, som i begyndelsen af 1940'erne agtedes anbragt i et københavnsk sidestykke til Den Gamle By i Århus.

Møntmestergården – dengang Borgergade 25 – var blevet kendt, da J. Wilcke 1927 skrev »Kurantmønten 1726–1788«. Wilcke mente, at hestemøllen havde stået i en bygning bag denne gård, en meddelelse, som blev videregivet i Peter Lindes bog om Adel- og Borgergade, da nedrivningen forestod. En nøjere undersøgelse af gården 1943–44 viste imidlertid, at det ikke var tilfældet, og at møntmøllen formentlig før 1749 havde været, hvor Helsingørsgade 4 (D på fig. 3 og 4) havde stået, men her var bygningerne netop nedrevet, og da undersøgelsen, som blev afleveret til Bymuseets daværende leder, Chr. Axel Jensen, den 22. februar 1944, alene gjaldt det bindingsværkshus, der gik under navnet »møntmestergården«, blev forholdene omkring Helsingørsgade ikke nøjere udredt.⁶²

Da undersøgelsesresultatet fra 1944 agtes udgivet nu, hvor København har opgivet at genrejse »møntmestergården«, og Den Gamle By i Århus vil gøre det, kan det være rimeligt også at se lidt nærmere på forholdene i Helsingørsgade.

Gaden skulle i 1940'erne igen være udslettet af Københavns-kortet, men så vidt er man endnu ikke nået.⁶³ Kun den sydlige ende er gået tabt. Her er der opført en tilbygning til det store el- og varmekværk, og denne bygning går ind over det meste af grunden, hvor det ottefagshus stod, som 1753 havde grundmuret facade ud til Helsingørsgaden.

Resten er for tiden parkeringsplads, men Kommunalbestyrelsen vedtog 6. december 1990, at også den sidste stump af den gamle gade nu skulle nedlægges, og når som helst kan der komme nybyggeri. Så vil det være ønskeligt, at Bymuseets arkæologer er på stedet i tide.

Var der vandrender og vandmølle, er det ikke utænkeligt, at noget sådant har sat sig spor. Kælderen, der løb vand ned i i 1714, er nok gået tabt, men rester af vandrenderne kan rimeligvis findes, og måske vil man være så heldig at få bestemt, hvor langt ud foran gadelinien huset med den dybe kælder har strakt sig.

En hestegang – med godt funderet leje for akslen – kan også have

sat sig spor, og hvad kongen siden bevilgede af havre, hør og halm til to heste »for arbejdet at bestride med en drivemølle«, kan oplyses.⁶⁴

Til belysning af det ældste Ny-Københavns historie, hvor vandkraft blev erstattet af hestekraft, vil en sådan arkæologisk undersøgelse måske bringe nyt. At det vil ske i skyggen af el- og varmegættet giver undersøgelsen historisk perspektiv.

Fig. 15. Parykotteskilling fra 1700 med Frederik 4.s portræt slået af møntmester Christian Wineke. Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

Mønten i sommeren 1700

Kan man ikke i dag helt bestemt sige, hvordan bindingsværkshusene på den spidse hjørnegrund dannede rammerne for møntens virke i den første tid, er det dog muligt at få et godt billede af arbejdsgangen i den ældre Christian Winekes sidste år.

I juni 1700 blev man urolig i Rentekammeret. Wineke havde modtaget en stor portion gode, store sølvmønter, som skulle benyttes til fremstilling af nogle små med kongens portræt. Møntmesteren skulle hver dag levere »1000 rigsdaler udi 8-skillingsstykker«.

Men de kom ikke! Var det, fordi han havde noget andet for? Dyrkede han private kunder i stedet for at sætte alt ind på opfyldelsen af den kontrakt, han havde indgået med Rentekammeret på kongens vegne?

Den 27. juni besluttedes det at kontrollere på stedet, hvad der foregik, og fra den 28. juli mødte en kontrollant frem med ordre om dag for dag at føre protokol over alt, hvad der skete på mønten.

Protokollen findes endnu og fortæller, hvad der modtages af sølv fra staten (Zahlkammeret), hvad der smeltes og støbes, og hvad der videre sker med sølvet. Det blev »trukket« (valset), glødet, skåret (stanset), kogt (overfladebehandlet) og »myntet« (præget). Og så

får vi at vide, hvor mange 8-skillingsstykker, der afleveres til Zahlkammeret om aftenen inden kl. 7.⁶⁵

Det drejer sig om fremstillingen af den lille fine sølvmønt med Frederik den Fjerdes portræt og omskriften FRID . IIII . DEI . GRAT . på forsiden, medens en kongekrone med omskriften DAN . NOR . VAN . GOT . REX . pryder reversen. Kronen er flankeret af et ottetal og et S. (8 skilling). Under den står der D.M.A (Dominus mihi adjutor). Nederst læses året 1700 med møntmester Winekes mærke (et hjerte) centralt placeret mellem cifrene (fig. 15). Motiver og tekster svarer nogenlunde til, hvad Wineke havde brugt til dukater og kroner i 1690'erne. Den toppede paryk er solkongens, og franske mønter fra Ludvig den Fjortendes tid skal nok være forbilledet. Winekes mønt hed i folkemunde »paryk-otte-skillling« Han producerede i år 1700 næsten en million af dem.⁶⁶

Ud over de løbende processer berettes der om maskinerne og de vanskeligheder, man havde med dem. Der var to presser (spindel-presser), en stor og en lille, begge konstrueret sådan, at man i stedet for at slå med hammer, kunne presse eller støde stemplerne sammen om møntmetallet ved hjælp af en stor skrue (spindel), der virkede efter samme princip som skruen i en skruestik, men kunne yde det nødvendige store tryk takket være en særlig konstruktion. Medens kæberne i en almindelig skruestik stille og roligt kan presses sammen om noget ved hjælp af en kort jernstang stukket gennem et hul i skruens frie ende, var møntpressen i stedet for en sådan *kort* stang forsynet med en *lang* med store metal-kugler i hver ende. Bragtes møntpressens lodretstillede spindel i bevægelse ved hjælp af denne tunge stang med kugler, ville den kunne yde det nødvendige pres på en måde, som var nemmere at styre end hammerslag. Maskinen kaldtes herhjemme et trykværk (på fransk »Balancier«), og den lange jernstang med kugler var en »nøgle«. Hos Beckmann hedder det: »Trykværket sættes i bevægelse ved en stor nøgle på hvis ender der sidder metalkugler, idet arbejderne svinger nøglen frem og tilbage ved de ved kuglerne bundne reb«. Trykværket kunne være forsynet med en særlig indretning til hurtig udtagning af prægede mønter.⁶⁷

Fremstillingen og vedligeholdelsen af spindlen med tilhørende skruegang og nøgle var opgaver, som kunne kræve hjælp udefra. Da den lille presse gik itu 11. juli søgte Wineke gennem Admiralite-

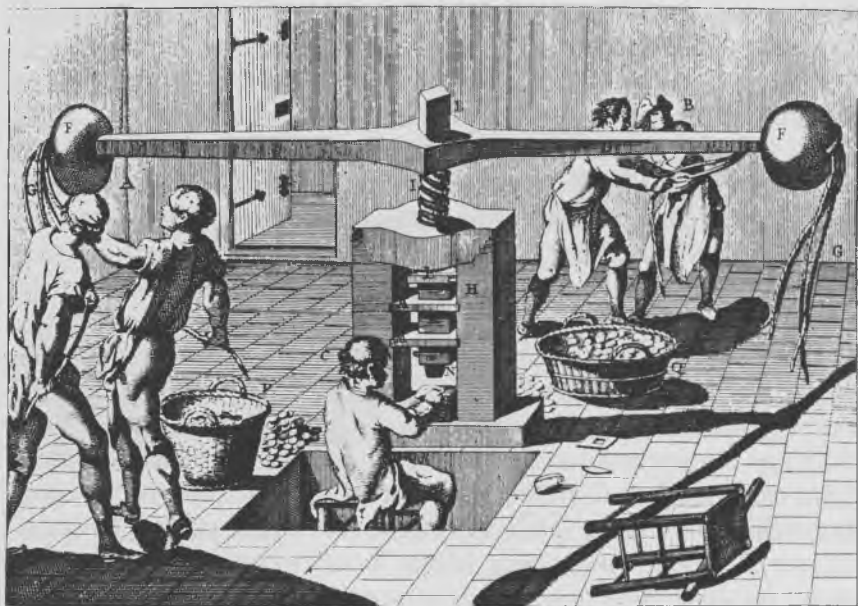

Fig. 16. Møntpresse fra stik i Diderots Encyclopædi, 1751–1780, se note 69.

tet hjælp hos Holmens smed, men han havde ikke tid og henviste til ankersmeden på Christianshavn, mester Berend. Han udførte vist en helt ny presse, men det hjalp ikke. Endnu den 19. juli klager Wineke over, at den »liden presse ikke var i stand«. Den var »gjort for kort af smeden, hvorfor den ej endnu kunne bruges. Og var det årsagen, at han måtte præge om natten«. Det var formentlig »nøglen« med kuglerne, der var for kort.

Den ældre Wineke har tilsyneladende kun haft to trykværker. Når vi tænker på store medaljer som den med slaget i Køge Bugt 1677 (stemplerne skåret i 1680'erne) og de to fra 1691 med Kronborg og Orlogsværket,⁶⁸ må tanken imidlertid gå til »den store medaillepresse«, som var i uorden og blev kasseret 1749. Det må have været en overordentlig stærk presse med en meget lang og tung nøgle. Den er vist først senere kommet til mønten.

En »medaille-stue« i Danmark omkring 1700 med en sådan presse havde det nok været værd at få indblik i. Nu må vi tage til takke med franske kobberstikkeres dramatiske skildring af en »balancier« i sving (fig 16).⁶⁹

Den yngre Christian Wineke var medailleur. 1704 købte han Meybuschs medaljepresser af enken, tog den store medailleurs medarbejdere i sit brød og fik privilegium på medaljeprægning. Så har han fået en »medaille-stue« i mønten på hjørnet af Borgergade og Helsingørsgade.

Med de to presser, den gamle Wineke rådede over, kunne han klare sine forpligtelser, når presserne vel at mærke var i orden, og der var folk til at betjene dem, men en dag melder protokollen, »at den ene pressemeister bliver syg klokken tre og begiver sig hjem«, og »der var kun myntet 900 rdl. i 8-skillingsstykker om aftenen«.

En af de følgende dage – den 16. august – har begge værkerne været »udi deres fulde gang til aften kl. 7, da 1000 rdl. blev i Zahlkassen afleveret«.

At der i de dage – en menneskealder efter møntens åbning i Ny-København – kun var to presser, medens den yngre Wineke i 1730 havde fire presser, hvortil medaljepressen kom, og at der ved møntens flytning 1749–50 ikke er tale om nogen ændring af dette forhold, giver sikkert en omtrentlig målestok for udviklingen af møntens kapacitet i begyndelsen af det 18. århundrede.⁷⁰

Et naboforhold

Har møntmester Krüger erhvervet doktor Bülches gård for at nyttiggøre sig stedets »vandkraft«, kan han være inspireret af Bülches nabo, den kgl. kunstdrejer Bendix Grodtschilling.

Nord for Bülches gård og have havde kongen haft en ejendom, der var stillet til rådighed for Grodtschilling, der fik skøde på stedet den 4. maj 1667.⁷¹ Ved den lejlighed nævnes Bülches plankeværk som sydgrænse. Grunden gik ud til Adelgade i nord og Helsingørvejen i vest, men blev 21. december 1671 øget vestover med et areal, som gik hen over Helsingørvejen til »Arent Berentsens plankeværk« og i syd havde en 35 1/8 alen lang grænse, som løb »langs afgangne Bülches plads«, der åbenbart på dette sted gik hen over Helsingørvejen (fig. 6).⁷² Det gjorde den fra gammel tid og må være omfattet af såvel Krügers skøde som af et nu tabt målebrev af 22. juli 1677, hvortil der henvises i Sesemanns skøde af 11. juli 1681.⁷³

Grodtschilling var født og opvokset i Holsten. Hans »duelighed i snedker og drejerkunsten«, som »kongen af Danmark havde be-

rømmet og benyttet« nævnes 1655. Han kaldtes til København og fik 1662 bestalling som kgl. kunstdrejer. Rosenborgs berømte Salvings-Tronstol af narhvalstand skyldes ham.⁷⁴ Han arbejdede også i elfenben og agat. Arbejdet med at skære, dreje og polere de materialer, han benyttede, har kunnet lattes ved hjælp af en vandmølle, og en sådan vil man gerne se for sig – på linie med en, bygget af Krüger.⁷⁵

I Frederik den Tredies nye store biblioteksbygning medvirkede Grodtschilling med indretning af kunstkammeret, som han efter Karel van Manders død 1670 fik tilsyn med. Han overlevede naboen Krüger og døde selv 1690, omtrent samtidig med møntmester Sesemann.

Sønnen Bendix Grodtschilling (II) blev uddannet som maler og malerikonservator. Han overtog faderens stilling som kunstkammerforvalter og blev boende i Helsingørsgadegården, men havde næppe nogen mølle. Drejer var han ikke. Med den nye ejer af mønten, Christian Wineke d.æ. havde Bendix Grodtschilling II næppe fælles interesser, hvad vandløb og møllerender angik, men på et andet område kunne de to »kunsterfarne herrer« få noget at tale om: Mønter.⁷⁶

Da kunstkammerets pragtpublikation *Museum Regium* var skrevet af Jacobæus og blev trykt 1690–1696, tegnede Bendix Grodtschilling forlæggene til alle værkets friser, vignetter og tavler. Han er således mester for de 17 store tavler (XVIII–XXXV), der viste danske mønter og medaljer fra Christian den Andens tid til 1690'erne, herunder flere, der var præget for Christian den Femte hos Wineke i Helsingørsgade.⁷⁷

Kunstkammeret er vist af eftertiden bedst kendt som et raritetskabinet med en blanding af gode ting kuriositeter og ragelse i én stor forvirring. Men møntsamlingen i *Museum regium* var så gedigen og så relativt velordnet, at den med sin høje standard var en egentlig museumsafdeling i dette ords nutidige betydning. Tilmed den ældste, som har fungeret helt til vor tid.

De to »kunsterfarne mænd« kom på den måde til at yde deres bidrag til, at landets berømmelse spredtes ud over Europa. Bogen var med kejserligt privilegium – dateret Wien 13. maj 1695 – sikret uhindret adgang til det tysk-romerske rige.

Wineke levede til 11. december 1700, og Grodtschilling til 1707.

Begge efterlod de sig sønner, der bar fædrenes fornavne og nu overtog såvel ejendommene i Helsingørsgaden som de offentlige hverv, Bendix Grodtschilling (III) som kunstkammerforvalter og Christian Wineke (d.y.) som møntmester. Wineke fik dog først møntmesterbestalling 1704 og rådighed over ejendommen 1714, da moderen og andre arvinger afstår den til ham.

Om vi dog blot kendte det billede, maleren Magnus Jørgensen udførte for kongen 1704 med en gengivelse af Mønten. Det betaltes med 40 rdl. og anbragtes på det nye Frederiksborg Slot, et passende sted, hvor medaljer slået i Mønten gerne blev håndteret af kongen, når hoffet celebrerede de begivenheder, medaljerne skulle fastholde mindet om.⁷⁸

Det er foran omtalt, hvordan Wineke rykker sit plankeværk ind og 1718 køber naboejendommen, som Sesemann havde frasolgt. Der kan da heller ikke være nogen tvivl om, at bygningen, der på Geddes kort strækker sig ind over denne grund, skyldes den yngre Wineke.

Han fik rigeligt at gøre under den store nordiske krig og tjente sikkert også godt som medaillør. Der har været økonomisk baggrund for at skaffe plads til aktiviteterne, og man kan udmærket forestille sig såvel bygningen på det spidse gadehjørne som Helsingørsgadehuset og »tværbygningen« optaget af virksomheden. Det gamle herskabelige hus var møntmesterens residens. I plankeværket ud til Helsingørsgaden har »Møntmesterens port«, der omtales 1740, haft sin plads.⁷⁹

Men i slutningen af Frederik den Fjerdes tid var mønten gået i stå, og Wineke kom i vanskeligheder. Han havde et kostbart maskineri - herunder fire presser - stående, og klagede sin nød, da landet med Christian den Sjette fik en ny konge 1730. Wineke, der var bekendt med den kongelige byggelyst - han udgav senere et digt til Christiansborgs pris - foreslår straks majestæten at bygge en ny mønt til »lystre for byen«, som det siges, da forslaget gentages 1734.

Mønten var atter gået i stå.

Hvad møntmesteren måtte have foretaget ved bygningerne er nok sket inden da. Efter hans død 1746, hvor enken fik lov at drive virksomheden videre, kan det heller ikke forventes, at der er bygget nyt. Der har nok snarest været tale om et udslidt fabriksanlæg,

Fig. 17. Mønter fra 1691 slået for Christian 5. af Christian Wineke. Stik tegnet af Bendix Grodtschilling i Museum Regium, 1696. Rådhusbiblioteket.

da mønten lukkes 1749 for at blive flyttet til Charlottenborg. Et og andet får vi dog at vide om det gamle anlæg, før det helt forsvinder. Oplysningerne skyldes først og fremmest møntinspektøren P.N. van Hauen. Han havde i 1730 fundet bygningerne gode nok, men indset, at det var en dårlig forretning, at have penge stående i noget, der ofte lå stille. En ordning blev også truffet, så møntmesteren fra 1. januar 1739 årligt fik 1000 rdl. »for ham og fire folk samt huset at holde«. ⁸⁰

Ti år senere går van Hauen aktivt ind for oprettelsen af en kongelig mønt med Winekes maskiner.

P.N. van Hauen

Da Peter Nicolai van Hauen blev møntinspektør i Glückstad, skrives navnet i den kgl. resolution af 3. december 1714 »Haven«, ⁸¹ og det var et navn, han kunne bære med stolthed. Han var født 1689 som søn af »den for kyndighed i Bygningskunsten bekendte Lambert van Hauen, kgl. General-bygmester«, som der står på møntmesterens gravplade. Den fortræffelige bygmester er unægtelig bedre kendt som Lambert van Haven end som v. Hauen, hvad han for øvrigt selv skrev sig. ⁸²

Peter Nicolai havde fået en alsidig uddannelse og følte sig åbenbart også kompetent til at afgøre byggesager på egen hånd – til irritation for hofbygmester Nicolai Eigtved. Det må dog nok siges, at van Hauens forslag af 24. januar 1749 til indretning af en ny mønt i staldbygningen bag Charlottenborg, vidner om et sikkert håndlag, hvad rumindretning angår, og at det i hvert tilfælde ikke skyldes en dilettant (fig. 8). ⁸³ Der er al mulig grund til at tro, forslaget er korrekt tegnet, og at de maskiner, der ses – og som for en dels vedkommende skulle overføres fra den gamle mønt – kan give os

begreb om, hvad der fandtes i de gamle bygninger, hvor forholdene efterhånden ikke havde været så tilfredsstillende, at staten ville overtage dem.⁸⁴

Forslaget viser, hvordan »stræksalen« i øvre etage er anbragt med glødeovn over en smelteovn i underetagen, hvor den allerede omtalte hestemølle ligeledes findes. Dette afsnit af planen svarer i dimensioner nogenlunde til det gamle ottefagshus med grundmuret underfacade. Det var formentlig indrettet på tilsvarende måde, selvom hestegangen har været en anelse mindre. Madame Winekes hestemølle »med et stort drivhjul og de tilhørende små m.v.« var da også – som nævnt – blandt de »requisita, som er kasseret på den gamle mynt og skal af nyt gøres«. Specifikationen over disse ting blev 28. maj 1749 udarbejdet af van Hauen og medvirker til at øge vor viden om forholdene.⁸⁵

Det forekommer klart, at der 1749 blev ønsket god plads til de mange maskiner, som overflyttes, og at man havde haft mere end én smelteovn, når man producerede mønter og medaljer af forskellige metaller.

Tages dette i betragtning, forstår man, at den gamle tværbygning kan have været et selvfølgelig supplement til ottefagshuset ud mod Helsingørsgade, og at hjørnebygningen, hvor der endnu 1753 var en smelteovn i anden etage, også har været brugt af virksomheden.

Caspar Herbach, der 1663-64 indrettede sin mønt på Slotsholmen under Boldhusets kælder, hvor den var til 1671, havde opført en syvfagsbindingsværksbygning på nabogrunden og indrettet den som »smeltehus« med smelteovn og proberovn.⁸⁶

Som noget sådant kan bygningen på hjørnet af Borberggade og Helsingørsgade også have tjent en overgang. Ovnen her er måske den længst bevarede af flere ovne. Vi hører først om den i 1753, da der i flere år har været strømpeværeri på ejendommen.

Når vi på planen fra 1749 ser den store »Medaille-stue« med »en presse, hvorpå medailler presses« (fig. 8,H), og på fortegnelsen over kasserede sager finder den gamle »store jernmalm medaille presse«, som var i uorden og først skulle anskaffes senere, spørger man forgæves, hvor den har stået hos Wineke. Noget tilsvarende gælder »ducat-værket«⁸⁷ og et randværk med bord,⁸⁸ medens Durchschnitteren (stanseværket), der skal have ny træsoffel, må

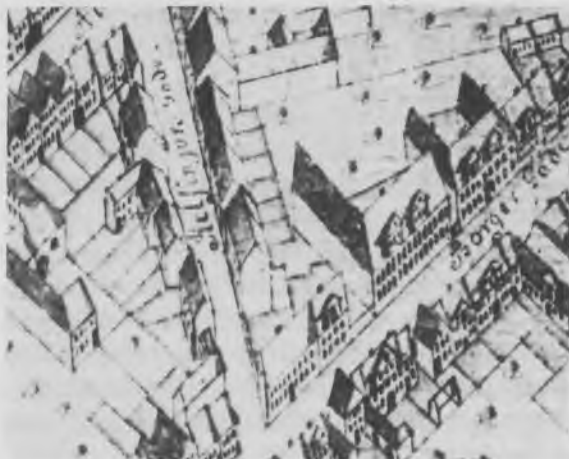

Fig. 18. Udsnit af Skt. Annæ Vester kvarter med Møntmestergården i Borgergade. Fra Geddes eleverede kort, 1761. Københavns Stadsarkiv.

have stået i stræksalen over hestemøllen, hvor glødeovnen fandtes.⁸⁹ Et »gevalt Kuul-hus«, som vi fandt det indrettet i Helsingørsgade, skulle den nye mønt have i en sidebygning (fig. 8,O). At man allerede på den gamle mønt rådede over smedeværksted med drejebænk til fremstilling af stålvalser, viser også, at virksomheden har haft brug for plads. Men det ville være ørkesløst at gå i enkeltheder, så meget mere som indretningen af de gamle bygninger 1749 var resultatet af en lang udvikling, der næppe vil kunne udredes nu.

Hvis der imidlertid – hvad man må tro – har været en nøje sammenhæng mellem den gamle mønt og det forslag, v. Hauen fremsatte til en ny, er det dog ikke sikkert, at dette fik afgørende betydning for byggearbejdet, som Eigtved havde ansvaret for.

Forslaget, v. Hauen fremsatte, tilhører så at sige hans ærværdige faders tid. Da staldbygningen, som skulle nyindrettes som Mønt, er fra det 17. århundredes sidste halvdel, falder dette måske ikke i øjnene, men den konsekvente brug af gennemgående tværskillerum og manglen på bekvemme indre forbindelser, har ikke været i Eigtveds smag.

Nyindretningens beskrivelse, som Børge Rønne refererer 1986, melder om rum efter rum »*ud til gangen*«.⁹⁰

Der er kommet korridorer, som v. Hauens forslag ikke omfatter!

Det synes heller ikke muligt, at få Eigtveds overslag – med håndværkertilbud – over en besynderlig hestegangsindretning til at stemme overens med v. Hauens plan, men efter Eigtveds død, da Thura skal forestå en udvidelse af den nye mønt, får vi den 22. marts 1758 et forslag fra v. Hauens hånd til arbejdet.⁹¹ Det er en smuk repetition af læren om, *hvordan en rigtig mønt skal være!*

I en bygning 12 alen bred indvendig skal der indrettes en »drivmølle« (hestemølle) i et rum, som skal være 12 alen i kvadrat og »dernæst en smeltestue, 10 alens længde og 12 alens bredde. 2 smelteovne skal indrettes, og derover indsættes en glødeovn til sølvets trækning (i valseværk), tilligemed en Durchschnitt-bænk til sølvets skæring«. ⁹² Det hele ville blive bedre end den allerede eksisterende møntmølle i staldbygningen!

Afslutningen

Straks efter nytår 1749 modtog Winekes enke et nobelt brev fra Rentekammeret, indledt med et høfligt »Madame!«

Brevet giver enken det venlige råd, »at være betænkt på selv at disponere og benytte sig af de værelser, som hidtil udi hendes iboende gård til mønten har været brugte«. Mønten flytter til »førstkommende påske«!⁹³

Madame valgte at afhænde det hele. Den store herskabelige gård – senere kaldet »møntmestergården« – blev med cour d'honneur, baggård og haveanlæg solgt til Etienne Jardin Depuyrembert den 12. juni 1752 og videresolgt den 12. juni 1756 til etatsråd Just Fabricius.⁹⁴ Resten af Borgergadeejendommen, dvs. hjørnegrunden med det gamle herskabelige hus, som utvivlsvist fortrinsvist havde tjent som møntmesterfamiliens private bolig, blev sammen med fabriksbygningerne mv. den 25. juni 1753 afhændet til en strømpfabrikant Hans Michel Piekhardt (Pichard, Picardi) for 3000 rdl.⁹⁵ Han kom fra Holsten, hvor hans far og han selv havde ernæret sig med strømpfabrikation. Med sig bragte han et af tidens tekniske vidundere, en strømpestol. Det var dog ikke nok. Han bestilte yderligere 8 stole i Bremen, men der var udførselsforbud, og det hele gik galt.⁹⁶ Det ser ud til, at han opdelte ejendommen i tre »gårde« og indledte ombygningsarbejder. Ejendommen kom så 1757 på auktion. Hoftømmermester Joseph Zuber, der selv havde hus i Helsingørsgaden, og formentlig stod for Piekhards

byggeri, overtog de tre »gårde«, som Zuber kendte fra arbejdet med møntmaskinernes flytning.⁹⁷

Zuber fortsatte byggearbejdet og tredelte nu for alvor ejendommen. Just Fabritius overtog den del, der lå nærmest hans store »møntmestergård«, og som bl.a. omfattede den gamle beboelsesbygning med gyldenlædertapeter osv., men som strømpevæveren havde ændret.

Den spidse hjørnegrund, hvor det gamle bindingsværkshus stod med grundmuret ende ud mod hjørnet i syd, blev overtaget af strømpefabrikant J.A. Picardi (Picardi jun.), formentlig en slægtning af Hans Michel Piekhardt. Der var nu indrettet værelser i det gamle hus, og ud til Borgergade opført en tilbygning i to etager på fire dobbelte fag (nr. 194 på fig. 3). Det hele er nøje beskrevet i en taxationsforretning fra 1756.

Selv beholdt Zuber den tredie gård med det store brede ottefags-hus, hvor hestemøllen havde kørt (D på fig. 3 og 4). Også dette hus var der arbejdet på, så vurderingsmændene kunne få oplyst, at det nu var »i complet stand med italiensk trappe« og noble interiører. »Facaden er ziret med engelske karme, vinduer og dito glas«, står der videre. Tidligere var der formentlig kun små blyindfattede ruder ind til rum med bjælkeloft.⁹⁸

Skønt de værelser, der »til mønten har været brugte« nu var grundigt forandrede, stod husene der dog endnu, da Gedde udførte sit matrikelkort og gik videre med udarbejdelsen af den store »elevation«, hvor alle Københavns huse ud til gaderne er gengivet.

I beskedent format har vi ad den vej fået et billede af de gamle mønthuse. På hjørnet af Helsingørgaden står det gamle smalle hus med den grundmurede tilbygning i syd og strømpefabrikantens høje nybygning til den anden side. Det gamle hus kan oprindeligt have haft en lille vandmølle og været mønt for sluttelig af fungere som møntmesterens smeltehus. Bag det rejser den større bygning sig, som – i alle fald efter 1718 – var den egentlige møntmølle med hestegang.

Ved de hede ovne i disse huse er møntmetallet sat til smeltning og påfølgende støbning i sandkister, for – under valsningen – at blive glødet, medens egetræt i møllehjulene knagede under arbejdet med valserne. Her har en »Durchschnitt« hugget de små plader ud, som spindelpresserne dunkede stempler i, så det blev

mønter. Her har vasketromlerne snurret, og mønterne rumlet rundt, til sølvet stod rent, og herfra er tusindvis af blanke pengestykker om aftenen kørt til Zahlkammeret på Slotsholmen.

År ud og år ind.

LITTERATUR OG FORKORTELSER

Beckmann. Johann Beckmann: Anvisning til Technologie eller til Kundskab om Haandværker, Fabriker og Manufakturer etc. Tilligemed Bidrag til Kunsthistorien. Oversat efter 4. udg., København 1798. Trykt på A. Soldins Forlag.

Galster. Georg Galster: Danske og Norske Medailler og Jetons ca.1533 – ca. 1788, Kbh. 1936.

Hede. Holger Hede: Danmarks og Norges Mønter 1541. 1814. 1977 . 3. udg., Kbh. 1978.

Kbh. f. & n. & a. København før og nu – og aldrig. Udg. af Bo Bramsen og Palle Fogtdal 1987–91.

Kbh. fra B. til B. København fra Bispetid til Borgertid, Udg. af Stadsingeniørens Direktorat 1947.

KD. Københavns Diplomatarium I-VIII.

LA. Landsarkivet for Sjælland.

NNÅ. Nordisk Numismatisk Årbog.

Num. rap. Numismatisk rapport, medd. fra dansk numismatisk forening.

Nystrøm. E. Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, Kbh. 1938.

O. Nielsen. O. Nielsen: Københavns Historie I-VI.

RA. Rigsarkivet.

Ramsing. H.U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi I-III.

Rtk. Rentekammeret, RA.

SA. Stadsarkivet.

SK. Stadskonduktørembedet.

Wilcke II. Julius Wilcke: Møntvæsenet under Christian 4 og Frederik 3, Kbh. 1924.

Wilcke III. Julius Wilcke: Kurantmøllen 1726–1788, Kbh. 1927.

VL. Vilh. Lorenzen: Håndtegnede Kort over København 1600–1660 og 1660–1757.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om vejforløbet, se Ramsing III, 50–51; om magasin og vej KD II, 386, Kbh. f. & n. & a., bd. 5, s. 6–7. O. Nielsen III, 355–59.
2. VL 1600–1660 III, Kbh. fra B til B; 205, sml. 99–107 og 137.
3. Kbh. fra B til B, 85–87.
4. Kbh. f. & n. & a., bd. 5, s. 114–119. Grunden, pakhuset står på, vendte ud mod Helsingørvejen til 1664 ifl. kort fra omkr. 1900 i Nationalmuseets 2. afd. Ejeren var contrafejer Berendt Hilwartz, der 8. okt. 1664 fik den udvidet skråt ud over Helsingør-

- vejen og frem til Gothersgade (KD III, 616–17).
5. Den generale opmåling. SK, jfr. note 52.
 6. Tax. af 17 april 1753 i SA, Brandtax. af 6. juni 1753 i Landsarkivet.
 7. I målebrev af 30/5 1707 omtales »2nde Vaaninger«. SK.
 8. VL 1600–1660. Tvl. VII 2. Om kongens tre boder, se note 15 og et notat derom »Kongens boder i Helsingørs-gade« (af 28. jan. 1991), som jeg har afleveret til Bymuseet, se endv. H.H. Engqvist i »Tilegnet Mogens Koch«, Kbh. 1968, s. 147–59.
 9. Jfr. note 7. Suhm har en historie om at allerede Christian den Femte ville genoprette gaden, se O. Nielsen, V, 34–35.
 10. Matr.nr. 299/1689 (nr. 311, 312 og 313/1806) var af kongen overladt Bülche, kom i Krügers og derefter Sesemanns eje. Frasolgtes 1/7 89, sml. note 32 (Ramsing, Sct. Annæ kv., MS i SA). Matr. nr. 300/1689 (314–318/1806) ejedes af Sesemann til 22/11 1686 (Ramsing, anf. st.). Skel *hen over Helsingørgaden* nævnt i skøde til B. Grottschilling 21/12 1671 (»langs afgangne Bülckes plads«), jfr. note 72.
 11. Det lange skel mellem gadenumrene 16 og 18 i Adelgade på Berggrens karreplan synes at have gået igennem til Borgergade, sml. Geddes kort fra 1757, og kortet nævnt i note 4.
 12. Kbh. fra B. til B, 106.
 13. Kbh. fra B. til B, 107.
 14. KD V, 629. Fux, KD III 495. Plankeværk ud til Borgergade nævnes 1665, se KD III, 628, nr. 997.
 15. KD III, 628 (nr. 997) 1665 grund ved kongens boder. Efter tronskiftet bekræfter Christian den Femte gaven 25/8 1670.
 16. Nordre plankeværk, se skøde af 4/5 1667 til Bendix Grodtschilling, KD III, 658.
 17. O. Nielsen V, 415–16; Højesteret 1661–1961, se reg.; Carl Bruun, Kbh. II, 189.
 18. Ramsing: Københavnske Ejendomme II, Strand Kv. 67 f.
 19. Højesteret 1661–1961, I, 249.
 20. Otto Sperlings selvbiografi, udg. af Birket Smith 1885.
 21. Ramsing, Strand Kv., 68, Nystrøm, 256. Num.rap, 34/1936, Wilcke.
 22. H.U. Ramsing, Strand Kv. 68.
 23. Skøde af 26. august 1672, iflg. Sesemanns skøde læst 11. juni 1681, Kbh. Byting. Skødeprot. 1681–82 (I) p. 199, LA, Folkeskat 1672 RA.
 24. Nystrøm, 255–56.
 25. Wilcke II, 129–31, 143–44, Hist. Medd. om Kbh. 1990, 19.
 26. Diderots kobberstik er geng. i Diderot Encyclopedia, The Complete Illustrations, New York bd. III, nr. 805–23. (Efter Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné, 1751–80).
 27. Om vanskeligheder med store skorsten, se omtalen af Mønten på Kbh. slot, Wilcke II, 82.
 28. KD VI, 415; O. Nielsen V, 13, Wilcke II, 129.
 29. KD III, 617–18.
 30. Krügers gård og hus »ved Vandkunsten beliggende« med tilhørende hestemølle pantsættes mod obligation til Kammerkollegiet 17. febr. 1673 (Kbh. Byting, Pantebog 1667–80, p. 70). Det var iflg. H.U. Ramsing i Vester Kv. 244/245 (1689) på hjørnet af Vandkunsten og Frederiksholms Kanal. Se også Ramsing III, 57, med vandmølleområdet (fig. 27, jfr. matr.nr. 244–245 på Grundtaksationskort, udsnit 6). Krüger havde også en gård i Strandstræde (Pantebogen 1667–80, p. 67).
 31. Restanz af grundskat for nærv. år 1672. RA. Er nok 6 våninger, jfr. note 7.
 32. Skødeprot. 1681–82 (I), p. 199, LA. Da våningerne »på rad« ligger i Helsin-

- gørsgaden, må det næste, der nævnes, ligge på den anden side af samme gade, som en del af det større areal, der en overgang hørte til ejendommen, jfr. note 9 og 10.
33. HL: Møntmestergården i Borgergade, 1944. MS i Bymuseet, jfr. S. Linvald: To huse, 1980, og Num.rap. 36–38/1986, Kbh. før og nu III, 1947, 158, Kbh. f. & n. & a. 5, 1988, 295–299.
 34. Jfr. note 5.
 35. Plan fra 1802–07 i Stadskonduktørens opmålingsprotokol vedr. Bygningsafgiften 1802–1858, SA.
 36. Rtk. 3211, 12. Skrivelser af 28/5 1749 til Eigtved og meddelelsen 20. juni 1749. Også i Rtk. 3211, 6. Kopibog f.d. danske møntvæsen B, 1729–1760. RA.
 37. Num.rap. 1986, 69 fotografier i Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling efter tegning i den Kgl. Mønt reproduceret af Børge Rønne.
 38. Findes også i bygningen nordligere på grunden i mønten bag Charlottenborg. Wineke d. y. brugte såvel stenkul som trækul, se skrivelse af 24.1.1739 Rtk. 3211, 12 (I, 1729–40).
 39. Sml. note 10 og 32.
 40. Sml. note 57.
 41. Målene på matrikelkort fra 1755 og 1757 er andre end de i taksationerne opgivne, måske fordi der har været udkragninger, som ikke er med på planen, jfr. note 6. I etagen oven over »er først en sal på 3 fag med vindovn på muret fod, endnu en sal på 3 fag og der bagved imod gården er et fadebur. Opgangen er anlagt udi en forstuegang på 2 fag af en beklædt italiensk trappe«.
 42. Skøde af 2. juni 1718, matr.nr. 298 i Matriklen 1689, men på SK's kort nr. 292, jfr. H.U. Ramsing, S. Annæ Kv. MS i SA.
 43. Sml. udtrykket i Kgl. resol. af 13.8.1718: »Den ud over gadens rette linie stående bygning«, jfr. note 8.
 44. Skøde af 11. juli 1681, LA, hvor der tales om købekontrakt af 2. sept. 1680, jfr. note 23.
 45. Vurderingsforretning 1714, SA.
 46. Vurderingsforretning 1887, SA (snedkervirksomhed).
 47. Kunstakademiets Saml. af Arkitekturtegninger.
 48. Bymuseet.
 49. SA, jfr. opmålingsprotokol note 35.
 50. Bymuseet.
 51. KD VIII, 457. Sjæll, Tegnelser LXI, fol. 615–616.
 52. SK's arkiv, målebrev af 13. maj 1707 og 17. april 1714. *Begge* opmålinger – *uden bygninger* – ligger til grund for planen i Den generale opmåling 1755, jfr. note 5.
 53. Det fremgår af de Sjæl. Tegnelser (note 51), at huset, der skulle nedrives 1748, var et *gammelt* hus. Det hørte sammen med nabohuset, jfr. note 7. De lå begge på matr.nr. 292 i 1689. Grunden med huset, der *ikke* blev nedrevet, opmåltes af SK 25.5. 1746 og har i opmålingsprotokollen fået den usædvanlige påtegning: »Grundtaksten er 45 rd!«. En byplanbestemmelse kan svare til den, der 1650 fastsattes for huse, der stod i vejen for den nye gadeføring, men som under særlige omstændigheder kunne få lov til at blive stående til der byggedes nyt.
 54. Jfr. note 13.
 55. Fiskedam nævnes 1665, jfr. note 13.
 56. Wilcke II, 131; O. Nielsen V, 37.
 57. Ramsing I, kortblad 6; O. Nielsen V, 37–38; VL 1660–1757, XXXIII, 2.
 58. O. Nielsen V, 3; C. Chr. Andersen i Architecten 1899–1900, 161ff.
 59. O. Nielsen V, 150. Om trykvandsanlæg sml. Nystrøm Frederiksbergs Hist. I, 141ff.
 60. O. Nielsen V, 175 og 542; en plan med vandrender tegnet 1770 (Herslebs kortbog, SA) viser renderne i Adelgade, Helsingørsgaden, Borgergade

- og Gothersgade mv.
61. Der skulle bruges vand under alle omstændigheder bl.a. til rensning af møntstykkerne under fremstillingsprocessen. Den nye mønt bag Charlottenborg sikredes afløb til marinenes bassin ved staldgården, jfr. planer 1757 gengivet i Kbh. fra B til B. 167 (efter Gedde).
 62. MS (med 4 tavler) i Bymuseet, sml. note 33.
 63. Kbh. fra B til B, 139–42, Kbh. f. & n. & a. 5, 348–61.
 64. Rtk. 3211, 6. Kopibog 13/9 1758 vedr. den nye mønt.
 65. Rtk. 3211, 49. De forskellige processer (trukket, glødet, skåret, kogt og møntet) forklares alle af Beckmann.
 66. Hede, 75 (nr. 142), 179; Axel Nielsen: Specier, Kroner, Kurant, Kbh. 1907, 88–91, 156; Galster Mønt 1965, 36.
 67. Beckmann paragraf 29, 517; en »balancier« gengives ofte, jfr. note 69. På dansk taler man også om en »spindelpresse«. (Betydningen af ordet »svøv« er rimeligvis »håndsving«, men det har jeg ikke kunnet fastslå).
 68. Galster, 82–83 og 96–97.
 69. Se gengivelse efter Le Blanc 1692 af Galster (s. 372); jfr. note 26, Diderot Encyclopedia, The Complete Illustrations, New York med »Balancier« som nr. 1819 (pl. XV).
 70. Galster, 105, 155. Wilcke III, 62, om de fire presser.
 71. KD III, 685, jfr. note 14.
 72. KD IV, 281. Skøde til Grodtschilling 21/12 1671, jfr. note 9.
 73. Se note 23.
 74. Boesen i Weilb. Kunstnerleks.; Galster, 128.
 75. Den ældre møntmester Herbach (Kunst-Caspar) havde ved sin vandmølle i Lyngby en lille slibemølle, hvor der kunne »drejes og skæres stene«. Nystrøm, 254.
 76. Titlen »kunsterfarne mand« bruges i skøderne 1682 og 1690. Numismati-
 - ker var Grodtschilling dog ikke, jfr. Georg Galster i NNÅ 1977–78, 12, om hans »bundløse uvidenhed«.
 77. Galster, 106–115.
 78. Målebrev, Stadskonduktøren 17/4 1714. Nystrøm: Frederiksbergs Hist. I, 145. Et sæt guld- og sølvmedaljer med kongeparrets portrætter menes at være gjort i anledning af dronningens fødselsdag 1704 (Galster, 162–63).
 79. Vurderingsforr. vedr. Helsingørsgade 10, Stadsarkivet.
 80. Wilcke III, 62–79.
 81. Rtk. 3211, med forestilling af 25/12 1713.
 82. Vilh. Lorenzen: Lambert van Haven, 1936; Num. rap. 1986, 69, 75; Personalthist. Tidsskr. 3. rk., I, 1892, 72–73.
 83. Gengivet i Num. rap. 1986, nr. 2, 71.
 84. Wilcke III, 85.
 85. Rtk. 3211, 12. 28/5 1749 med fortsættelse 20/6 1749, jfr. note 36.
 86. Wilcke II, 128.
 87. Dukater fremstilles iflg. Beckmann (paragraf 33 og 27) som sølvmønter, men guldmønterne overfladebehandles på anden måde.
 88. Randskrifter har man efter de bevarede mønter at dømme brugt siden Krüger var møntmester (Hede 42, 60, 63, 69, 74), men randværket med håndsving (jfr. Beckmann paragraf 32, 618–20) blev formentlig først opfundet 1686. Madame Wineke spørger 2/8 1748 om, »hvad rand, der om samme Specier skal være, enten med Korn-rand eller Bogstaver« (Rtk. 3211, 12). Gengivelse af Diderot (jfr. note 26) nr. 1820 »Machine pour la Marque sur tranche«. Et nyt randværk, som det 1749 kasserede, kostede 17 rdl. Et bord af eg dertil 7 rdl. (28/5).
 89. Durchschnitteren på træsoffel eller bæk, jfr. note 92, er gengivet af Diderot (jfr. note 26) som nr. 1816 (»coupoir«). Det var iflg. Beckmann

- (paragraf 24) »en jernstilling oprejst på en bænk, idet man ved hjælp af et Svøv, Skrue og Skydere driver et Stempel eller en Trykker ned, der nedentil har en fremstående kant af stål« osv. Med denne maskine (»Lokkemaskine«, »dørslag« eller stansemaskine) skæres de runde metalstykker ud, som senere præges til mønter. Processen foregår gerne under glødning.
90. Num. rap. 1986, 69.
91. Eigtveds overslag af 4. juli 1749 med Zubers tilbud ligger i Rtk. 2211, 12, bilag til Journ. A. Der nævnes såvel en lodret som en øvre, vandret hjulaksel (welle) og to trapper, en fra smedien på gulvet og en fra valseværket op til 1. etage. Det peger i retning af, at der har været en transmission fra hestegangen til et valseværk i underetagen, men Eigtveds tegning, som kongen har approberet, er jeg ikke stødt på, Rtk. 3211, 6, d. 22. marts 1758.
92. Diderot viser (nr. 1809) 2 smelteovne. De skulle ved Charlottenborg anbringes i underetagen, se note 26.
93. Rtk. 3211, 6, kopibog B p. 237, skr. af 7/1 1749
94. Skødebog 11 (1752–53) p. 88 og Skødebog 13 (1756–58) p. 200, LA. Opmåling af Balle 9. juni 1752, og i Den generale opmåling. SK.
95. Skødebog 11, fol. 508. LA. Opmåling 14. juni 1753. SK.
96. Georg Nørregård: Om Strømper, Kbh. 1953, 114.
97. Skødebog 13 (1756–58) fol. 494. LA.
98. Hele sagen om deling og vurderinger ligger samlet under matr.nr. 322 i brandforsikringsarkivet, LA. Opdelingen er vist på planen i Den generelle opmåling, SK., og på Geddes kort fra 1757.

Træk af enevældens teaterliv før 1748

Belyst ved eksempler fra bydelen Ny København

Af Martin Dyrbye

Indledning

Den nordlige del af hovedstaden benævntes siden 1649 Ny København og omfattede den del af kvarteret nord for Gothersgade til Kastellet, som kendes under navnet Sankt Annæ kvartér. Barokkens stilidealer fra tiden før 1749 ses endnu i området, selvom navnlig bydelen Frederiksstaden, grundlagt af Frederik den 5. i 1749, i dag domineres af de karakteristiske rokokopalæer.¹ Den enevældige kongemagt fik ikke kun politisk og økonomisk indflydelse på borgernes dagligdag, men udstrakte også sine beføjelser til at omfatte kulturlivet og fik stor betydning for udviklingen af teaterlivet i Danmark. I dag ville man tale om »aktiv kulturpolitik«, når staten øver indflydelse på f.eks. teatrenes virke, men set i et længere perspektiv, vil det kunne påvises, at enevælden understøttede og fremmede kulturlivet som et slags »mæcenat«. Enevældens forbillede var Ludvig den 14.s Frankrig, hvor den franske enevældes kulturpolitik øvede indflydelse på europæiske fyrster og konger, som egentligt forbillede for de enkelte nationer.

Det var således ikke tilfældigt, at såvel Frederik den 3., vor første enevoldsmonark, og efterfølgeren Christian den 5. indkaldte franske hoftrupper til Danmark. Disse spillede hovedsageligt ved hoffet på bl.a. Københavns Slot. Tillige var det ikke uden betydning, at Frederik den 3.s hustru, Sophie Amalie var en ynder af den franske mode, havde franske kammerjomfruer, en fransk hofpræst, og desuden selv dyrkede skuespil og hofballet, dels ved at lade stykker opføre, dels ved selv at optræde.²

I det følgende skildres teaterlivet i bydelen Ny København i enevældens første årtier og frem til etableringen af Komediehuset på Kongens Nytorv (i dag Det kongelige Teater) i 1748.³

Teatret i Sophie Amalienborg Slot

På det lille lystslot Sophie Amalienborg, bygget til Dronning

Sophie Amalienborg opført 1667–73. Teatret, som nedbrændte sammen med hele slottet i 1689, lå i den lave fløj til venstre. Gouache af J.J. Bruun, ca. 1740 efter ældre forlæg. Københavns Bymuseum.

Sophie Amalie i årene 1669–1673, opførtes dels skuespil dels operaballetter. Slottet, der allerede var blevet planlagt bygget i Frederik den 3.s sidste leveår (1669–1670) af hans dronning, opførtes efter italiensk forbillede i røde hollandske sten og med et fladt tag. Bygmesteren var formentlig dronningens franske arkitekt Michel le Roy, mens den praktiske udførelse af byggeriet kan være forestået af kongens bygmester Albertus Matthiesen.⁴ Det var beliggende ved den lysthave, som dronningen havde ladet anlægge i årene 1664–1669 på grundene udenfor den gamle Østerport, i Store Strandstræde og Bredgade og ved Dronningens Tværgade, dvs. mod Sankt Annæ Plads.

På en grund beliggende mellem Bredgade og Ny Toldbodgade, i dag ved det nuværende Amalienborg Slots to sydlige palæer, og Sankt Annæ Plads anlagdes lystslottet, der dog aldrig blev helt færdiggjort indvendigt. Hovedbygningen var i tre etager og målte 270 alen i længden med et fremspringende midterparti. Foran dette førte en bred udbuet dobbeltrappe op til anden etage. Midterpar-

tiet var forsynet med en overbygning med kuppel og krone. På hovedbygningens sider lå lange, lave bygninger, og disse havde hver en høj pavillon. Foran slottet stod flere rækker lindetræer. Omkring lystslottet kunne bl. a. ses abrikostræer og mandelbuske. Hertil kom grotter og vandkunster foruden en pomeranshave, som prydede anlægget. Hovedbygningen og dens forplads adskiltes fra den øvrige have ved en kanal ligeledes med en balustrade på den indvendige side. Midt på denne var en stor smedejernsport med navnetræk og krone i forgyldning omgivet af to piller udsmykkede med festons og blomsterkrukker. Mod Sankt Annæ Plads (nordsiden) lå en række småhuse. Disse tjente som opholdssted for livgarden. I udkanten af slottets område var der 19 egepæle med lanterner.

Efter Frederik den 3.s død i 1670 kom lystslottet til at tjene som fast bolig for enkedronningen Sophie Amalie. I hendes nye residens indrettedes en kirke, indviet den 13. marts 1673, og til præsten en bolig i pomeranshuset. Indvendigt fandtes en broderet, opfarende stol, »ascenseur«, der gik op gennem hele huset til tagets kuppel. I en sal mod haven lå et mindre teater, »Comodialesen«, med et stillads for musikerne omgivet af bl. a. gardiner og grønt klæde. Bag teatret fandtes påklædningsrum, garderobe m. v.⁵ Her optrådte de franske »Acteurer« for kongehuset og kredsen omkring hoffet. De var blevet kaldt til Danmark i 1681, da Christian den 5. lod sin minister i Paris, Meiercrone, hente dem op til Danmark. Truppen bestod af fem skuespillere, der fra 1684 aflønnedes med 2.000 rdl. om året. I 1685 fik de tillige anvist en bolig til leje i skræddernes hus i Brolæggerstræde.

Til hoffet var desuden knyttet Det kongelige Kapel, hvis musikere blev ledet af franskmanden Gaspard Besson fra Marseille. I 1683 talte kapellet otte »violongs«, efter at Besson på kongens foranledning havde skaffet flere musikere fra Frankrig. Deres aflønning var 2.136 rdl. om året. Endvidere var tilknyttet fire hofmusikanter, deriblandt den berømte, senere kapelmusicus og hofkomponist, Poul Christian Schindler. Senere, i 1686, suppleredes kapellet med to franske operasangere. Også balletten nød kongehusets og hoffets gunst. Balletten blev ledet af Frederik Pilloy, hvis fader, solodanseren Daniel Pilloy, allerede under Frederik den 3. havde virket ved hoffet indtil sin død i 1673 og tillige som byens

»dygtigste Dansemester«. Til balletten var knyttet en såkaldt »Compositeur de dance«, Berthaut.⁶

Teatret på Sophie Amalienborg var hoffets og kongehusets teater. Blandt de forestillinger, der opførtes her, nævnes i de teaterhistoriske fremstillinger især én. Næmlig den forestilling, som opførtes den 15. april 1683 på Christian den 5.s fødselsdag. Samme dag havde kongen haft den glæde, at se fortalen til »Danske Lov« dateret. En lov, som i sin udformning havde betydelige forspring og fremskridt i forhold til andre europæiske nationers love, og som dannede forbillede med dens egentlige befæstelse af enevælden. Samme dag forherligedes kongemagten yderligere ved opførelsen af operaballetten, festspillet om »Kong Dans Besøg i Christian den 5.s Danmark«, hvoraf en del var skrevet af præsten og salmedigteren Thomas Kingo, der således også viste sin formåen som librettist inden for den forholdsvis nye kunst, operaballetten.⁷

Imidlertid hersker der usikkerhed om, hvorvidt forestillingen i forbindelse med kongens fødselsdag blev opført på Sophie Amalienborg eller hos kongens halvbroder, statholderen af Norge, Ulrik Frederik Gyldenløve, der foranstaltede fødselsdagsfestlighederne, som muligvis fandt sted i Gyldenløves gård på Kongens Nytorv (nuværende Charlottenborg). Uanset hvor forestillingen blev opført, er den typisk for de forestillinger, man lod opføre i hoffets og kongehusets kreds.⁸

I forestillingen legitimeres kongemagtens stilling ved at lade kong Dan optræde som »Danmarks første scepter-fører« på scenen, i »et smuckt theatrum med et lefvendis vandspring eller fontaine, och de eliseiske marcke« og prægtigt dekoreret med grønne træer. Kong Dan var under forestillingen omgivet af berømte historiske personer. For Olympens behersker tolker kong Dan sin efterfølger Christian den 5.s dyder og fortjenester og beder Jupiter om lov til at besøge Danmark og dets store monark. Kong Dan får lov til at besøge Christian den 5.s rige, og Merkur sendes af Jupiter i forvejen som »den vingede gesandt som os kundskab skal indhænde og forfare alding grandt« og »om det sig med det store ryctis hale saa befinder, som det her opført er«. Ved sin tilbagekomst til gudernes verden kan Merkur berette om, »hvad af Kong Christian og i hans tid er skeed«. Kongens dyder regnes for så store, at han må høre til blandt »store guders tal«. Af Jupiter får

Dan sit ønske opfyldt og får derved lejlighed til at lykønske Christian den 5. med ordene:

»Mægtigste fyrste, min søn og min glæde,
Kongernis ære, regenternis siir
værdig at sidde paa kongelig sæde
værdig at føre sverd, krone og spir,
jeg er forlovet, med gudernes tykke,
Dig til ære og ynske til lykke«.

Derpå vender kong Dan tilbage til Olympen, hvorefter Merkur kommer »ned af himmelen« for at fortælle, at Mars vil deltage i festen. Mars befaler, at alle »lysts oc fryds gudinder« skal indfinde sig. Dette efterkommes »udi music eller maneer af opera«. Derpå synger »glæden og kærligheden« en duet med tilkendegivelse om »intet heller at ynske, end kongens fornøjelse at kunne forøge«. Begge forsvinder bort, men i stedet optræder fire helte »dantzendis en ballet med suerde oc skiolde i hænderne«. Mens et kor synger, »trompeternes oc kiedeltrommerne stemmer i med«, »nedkommer« Mars »af himmelen, sidendis udi en throne med allehaande seyervindings tegn gandske besat«. Mens Mars vil tage ordet, dukker rygtets gudinde fama op i luften. Af Mars befales hun »hans majestets berømmelige navn ofver all verden at udsprede«. Hun efterkommer ordren bl.a. ved at lade en laurbærkrans falde ned for kongens fødder. Victoria viser sig nu for kongen efter Mars' forsvinden. Hun lover kongen at være ham tro og »dantzer een entré«. Til slut danser fem helte (krigere) med hverandre, »oc med deris skiolds sammensætning udvisis kongens vaaben«. De fjerner sig derpå igen til lyden af korets sang, »trompetters og kiedeltrommers liud«. Derpå forsvinder de »elyseiske marke« og »et smukt palladtz paa landet lader sig tilsyne«, formentlig udført ved at vise et bagtæppe med Sophie Amalienborg som motiv. Desværre kendes komponisten ikke til denne operaballet, medens det anses for sikkert, at den førnævnte Berthaut arrangerede dansene.⁹

Ved brugen af talrige effekter og mekaniske virkemidler, som f.eks. flyvemaskiner, lyde, dansere, sangere og musikere, viser dette stykke scenekunstens formåen i Danmark ved slutningen af 1600-tallet. Tekstens indhold afspejler, hvorledes den enevældige

kongemagt kunne bruge teatret som et redskab til forherligelsen af sine egne dyder og idealer. Det forklarer, hvorfor enevælden understøttede teatret og operaballetten.

Iøvrigt afsluttedes festligheden om aftenen med opførelsen af en fransk komedie, »Den Ubekendte«, som var en versificeret femaktskomedie, »L'Inconnu« af Thomas Corneille og Jean Donneau de Visé, som Molières og Marais' forenede aktørtrup havde spillet i 1680 i Paris. Også »L'Inconnu« var et rigtigt »pièce à machines« og med flere divertissementer, sange, musik og danseoptrin.¹⁰

Operahuset ved Sophie Amalienborg, og den katastrofale brand

I 1689, atter på kongens fødselsdag den 15. april, havde den unge prins Christian med hjælp fra hofmarskallen Claus Henrik von Vieregg efter et halvt års forberedelser iscenesat en fødselsdagsfest i stort format. Festen skulle afholdes med hoffet som gæster på Sophie Amalienborg.

Teaterlivet havde for en tid ligget stille i forbindelse med Sophie Amalies død i 1685, hvor spil og komedier blev forbudt i en periode. Af de franske komedianter blev kun seks tilbage i København, mens de øvrige forlod landet, efter at have fået udbetalt deres tilgodehavender af overrentemesteren Peter Brandt, som ikke var venligt stemt overfor komedianterne, der kostede landet penge. Ved hofsorgens afslutning året efter vendte seks nye aktører tilbage til Danmark fra Frankrig, deriblandt den for dansk teaterhistorie så betydelige René Magnon de Montaignu, hvis fader havde været Molières gode ven. Truppens gage var nu 4.000 rdl. Den reetablerede trup opførte nu sine stykker på Københavns Slot, hvor der var blevet indrettet et fast »teatrum« i den ene ende af ridder-salen.¹¹

I anledning af den førnævnte fødselsdag opførtes den første egentlige opera i Danmark, nemlig det til lejligheden forfattede stykke, »der vereinigte Götter-Streit«. Forestillingen fandt sted i et interimistisk opbygget operahus af fyrretræ, opført tæt ved slottets nordlige fløj. I længden målte det 90 fod og 40 alen i bredden. En trediedel af rummet benyttedes til scenen, resten til de henved 200 siddepladser. Dette operahus var forbundet med slottet ved en søjlegang, hvorigennem kongehusets medlemmer kunne gå til

forestillingen. Søjlegangens sidevægge »vare dekorerede med prægtige transparanter«. I midten af gangen sås to store klippegrotter omgivet af træer og planter. I hver grotte sad en satyr i skåret fra en lampe. Over publikums indgang var billedstøtter, der symboliserede gudsfrygten og retfærdigheden, husets vogtere. Over indgangsbuen kunne man foruden kongens initialer se indskriften »Pietate Magnus, Magnus et Justitia«.

I dets indre var huset ligeså prægtigt. Otte hundrede små lamper oplyste tilskuerpladsen, besmykket med mos og ris af enebær. Heri var ophængt guldæbler og citroner. Kongens navn var malet med forgyldte bogstaver på store transparenter af tyndt, hvidt silkestof gennemtrukket af olie. Langs scenen var opført en forhøjning med græsrabatter, »som spredte deres duft over hele rummet«. Imellem forhøjningen og scenen sad koret og orkestret. Loftet var hvælvet med talrige gyldne stjerner, dekoreret som en himmel. Salens indre var således forvandlet til »en grøn duftende løvsal«. Med dens store mytologiske apparat krævede operaen et betydeligt og kompliceret maskineri til gennemførelsen af overraskelsesmomenter ved sceneforandringerne.

Teksten til operaen var forfattet af teologen Peter Anton Burcharde. Et eksemplar af denne, formentlig suffløreksemplaret, kan iøvrigt findes i Ny Kongelig Samling på Det kongelige Bibliotek, mens musikken komponeret af Schindler ikke er bevaret. Dansene dertil blev arrangeret af Berthaut.¹²

Stykkets indhold viser, at formålet dels var at hylde kongen på fødselsdagen dels endnu en gang at forherlige majestæten. Det bestod af et forspil og tre akter, foruden Prologus, der optrådte forklædt som hyrde. Denne lykønsker i forspillet kongen og giver, hvad kongens er. De fire krigsguder, Mars, Pollux, Castor og Perseus svæver i en sky ned på teatrum til lydene af trompeters stød, paukers og kanoners knald som forestillingens »clou«. I anden akt blev Sophie Amalienborg afbildet på et bagtæppe, tænkt som sæde for muserne. I slutakten forsamles guderne for at forherlige den enevældige monark. Før tæppefald steg guderne til himmels på en sky, medens et leveråb for kongen og det danske kongehus udråbtes under ledsagelse af musik fra kapellets pauker og trompeter. Til stykkets danse havde iøvrigt violonerne Clément, Borroyer, Colnet og Versigny komponeret musikken.¹³

Ved førsteopførelsen bestod publikum af den kongelige familie, hoffet og »de højeste Rangs- og Standspersoner«. Successen var så stor, at man talte derom dagen efter. Byen var med dens ca. 60.000 indbyggere ikke større, end at en sådan begivenhed vakte megen omtale og interesse.¹⁴ Kongen blev, foranlediget af den store interesse for forestillingen, tilskyndet til at lade operaen genopføre den 19. april 1689, en skæbnesvanger beslutning for Sophie Amalienborg, teatret og publikum. Nu havde en større kreds mulighed for at overvære operaen, også folk uden direkte forbindelse med de øverste hofkredse. Navnlig i hjem med børn imødeså man den store begivenhed med længsel og forventning.

Om eftermiddagen den 19. april 1689 klokken tre blev portene lukket op til teatret. De festklædte fremmødte tilhørte såvel de lave som høje rangklasser. Hoffets ansatte havde lejlighed til at overvære begivenheden, hvor både unge og gamle mødte frem. Endog ganske små børn var med. Forestillingen tog sin begyndelse. Efter at Merkur havde fremsagt prologen, og Mars havde afsunget de første vers af sin arie, lød råbet: »vand, vand!«. Ulykken var indtruffet. En lampe, hvis olie ganske var opbrændt, eksploderede, og dens brændende væge antændte enebærris og andet grønt. Kort efter stod alt i lys lue. Panikken rasede blandt publikum, der havde svært ved at flygte ud gennem publikumsindgangen p.g.a. tumulter, ydermere gik dørene indad. Kongehusets adgangsvej, som kun kendtes af få, var i forvirringen blevet lukket. Vinduernes stærke jerngitre umuliggjorde en flugt ad denne vej.

I løbet af tre kvarter lå hele træbygningen, operahuset, i aske, omkring 186 omkom. En del af tilskuerne nåede dog ud gennem huset gennem aktørernes udgange bag scenen. Kun en aktør mistede livet, nemlig teatrets Pickelhering (Harlekin). I de næste timer brændte tillige en del af slottets nordlige fløj. Kongen, der samme eftermiddag havde holdt statsråd, kom til brandstedet med hoffet og var dermed vidne til den ulykkelige begivenhed.

I den følgende tid hvilede sorgens tunge skyer over byen og landet. Fra Vartovpræsten J. Brunsmand kendes en fortegnelse over de omkomne, som man med sikkerhed kunne identificere, mens 60 »ikke kunde kendes, saa jammerlig vare de opbrændte«. Teatret med sine 200 pladser må have været overfyldt, idet en del nåede at redde sig ud. Mange familier ramtes af tragedien. Ikke kun adelige,

der hørte til landets højeste klasser og byens »bedste borgere«, men også de lavere klasser og mange børn var blandt de omkomne. Ved kongelig anordning blev det bestemt, at hverken præster, kirker eller skoler skulle have godtgørelser ved ofrenes begravelse. Over hele landet holdtes sørgegedstjenester til minde om ulykken og dens ofre. En af dem, der havde mistet begge sine børn, var etatsråd Jørgen Elers, der i sit testamente af 29. november 1691 skænkede sin ejendom til det offentlige. Heraf var 30.000 rdl. båndlagt til opførelsen af det kollegium i København, der netop bærer navnet Elers Kollegium.¹⁵

Året efter ulykken, i maj 1690, blev haven omkring slottet og dets ruiner ryddet og omgivet med en mur. Kongens plan var at lade et nyt residensslot opføre. I 1694 lod man den berømte svenske arkitekt, Nicodemus Tessin d.y., udarbejde en ny plan for et slot, hvori der også skulle være et teater. Tessin havde iøvrigt på sin rejse i Danmark 1687 set Sophie Amalienborg, hvor kun dets marmor kunne imponere ham, og teatret, der var indrettet i øverste stokværk, fik i hans rejsedagbog kun disse ord med på vejen: »Øverst i huset var en ringe sal, hvori fruentimmerne havde praktiseret et lille theater«. Den svenske arkitekts projekt blev opgivet, det var for bekosteligt. Den 20. september 1697 besluttede kongen ved sin befaling, at alt anvendeligt materiale fra nedbrydningen af ruinerne og resterne af slottet Sophie Amalienborg skulle bruges til Garnisonskirkens opførelse.¹⁶

Operahuset i Fredericiagade

Fra samme tid som branden på Sophie Amalienborg forelå planer om anlæggelsen af et egentligt operahus, omend dets tiltænkte placering ikke kendes nærmere. Gamle kort, bl.a. et fra 1697, placerer et projekteret operahus ud for Hindegade, og ialt tre kort fra slutningen af 1600-tallet viser et påtænkt operahus i nærheden af Fredericiagade.

Frederik den 4. interesserede sig levende for teater og genoprettede efter tronbestigelsen i 1700 den franske hofkomedie med Montaignu som leder. Siden 1694, da den franske hoftrup forlod landet, havde hoffet ingen fast trup knyttet til sig, i modsætning til Sverige, hvor en fransk hoftrup virkede hos kong Karl den 12.¹⁷

Den danske konge, der selv var musikalsk og kunne spille på det

Operahuset, senere Kadetakademiet, nu Østre Landsret, opført 1701 muligvis af J.C. Ernst. Efter Laurids de Thurah: Hafnia Hodierna, tab. LXIII, Kbh. 1967.

i samtiden yndede lutinstrument, Angélique, interesserede sig tillige for teater og opera. Hans forbillede var den kendte opera i Hamburg, hvis operahus var det første offentlige i Tyskland, opført på Gänsemarkt og åbnet i 1678.¹⁸

København fik sit første offentlige operahus i 1703. Bygningen skulle tillige fungere som skuespilhus. Grundstenen nedlagdes i 1701 på en grund på hjørnet af Fredericiagade og Bredgade. Kongen var bygherren, der virkeliggjorde »faderens og farfaderens ønsker«. Motivet til kongens initiativ, i en tid hvor administrationen og landetaten manglede tidssvarende lokaler, har formentlig været dels at indfri løftet fra Christian den 5.s tid om at få opført et brandsikkert operahus efter Sophie Amalienborgs brand, dels hans »egen udprægede kærlighed til opera og skuespil«, der svarede til befolkningens stigende behov for at opleve teater. Selv om operahuset placeredes nær det tidligere slot, er der ingen belæg for, at bygningen skulle erstatte det nedbrændte teater.

Arkitekten kendes ikke. Der har været gættet på, at den fungerende generalbygmester, Wilhelm Fr. von Platen, der officielt udnævntes i 1705, skulle være operahusets arkitekt. I den nyere forskning afvises dette, idet von Platen opholdt sig i udlandet fra 1698–1702. Efter al sandsynlighed må bygningsværket i sin imponante barokarkitektur tilskrives den kongelige bygmester, Johan Conrad Ernst.¹⁹

Bygningen er opført i den store barokstil. Soklen er af granit, og facaderne præges mellem hvert vinduesfag af de meget store og brede pilastre fra sokkel til gesims, hvad der giver bygningen en vis tyngde. Det ydre præges af doriske kapitæler, kraftfulde baser og en mægtig profileret gesims. Taget er et enormt valmtag, og over midtrisalitten ses den majestætiske trekantfronton. Bygningen har en karakteristisk mønstermuring med dens lyse hollandske mopper og røde sten. Stilen, typisk i Danmark ved slutningen af 1600-tallet, minder om Vor Frelser Kirke, generalbygmester Lambert van Havens hovedværk, og benævnes som den »hollandsk-palladianske stil«. Det store format er romersk, mens tagkonstruktionen og den upudsede teglmurs flader har et hollandsk præg. Operahuset er blevet betegnet som »en national reaktion med den Tessinske klassicisme«, som ikke taler »noget nyt formsprog«. Stilen var ikke revolutionerende, men havde udviklet sig i den danske enevældes første årtier, »og operahuset er slutstenen på denne byggeperiode – en værdig slutsten«. ²⁰

Muligvis opførtes Operahuset efter et forlæg af van Haven, der døde i 1695, og netop Ernst var elev af den gamle mester. Flere bygninger, også i hovedstaden, fra Ernsts hånd minder om operahuset, f.eks. Elers Kollegium fra 1702 og Holmens Kirkes Kapel, hvis grundsten nedlagdes i 1705.

Selv om vore dages kunsthistorikere ikke tillægger Ernsts evner som arkitekt alt for stor betydning, fordi hans udførelse af tegninger ikke var videre kunstfærdig, var han i samtiden en velanskreven arkitekt. Følgende omstændigheder peger yderligere på, at netop Ernst var operahusets bygmester: Han var i 1700-1702 den eneste kongelige bygmester, der var til kongens rådighed, og han blev benyttet som øverste arkitekt ved bygningsarbejder i København i årene 1701-1703. Endelig formåede han fuldtud at bære arven videre fra læremesteren van Haven.

Murerarbejdet blev forestået af bygningsinspektøren Ernst Brandenburger, og udførelsen af det udvendige sten- og billedhuggerarbejde udførtes af Andreas Niemeyer, Andreas Gercken og Leopold Schwab, alle meget benyttede mestre i samtiden. Tømmeret, tykke pommerske bjælker, leverede Enevold Sass i Uckermünde, der også havde leveret spærene til Vor Frelser Kirke.

Desværre kendes ingen tegninger af Operahuset fra tiden om-

kring dets opførelse, men oplysninger vedrørende byggeriet kan hentes i dets regnskaber. Bygningens ydre mål er 63 meter i længden, 19,82 meter i bredden og 26,5 meter i højden. Oprindeligt var den opført i to etager. Taget er det oprindelige ligesom de hvælvede kældre i underetagens sider. I 1705 forskønnedes huset med et par skorstene, sandstensindmuring af portaler, døre og vinduer. Yderligere blev pilastre, søjler m.v. påsmurt og afpuddede, formentlig under von Platens ledelse.

Indgangen til operahusets kongelige gemakker, der sandsynligvis lå mod Bredgade, var i indkørselsretningen fra Fredericiagade, mens publikums og aktørernes indgang har været nordfra. I underetagen lå gemakkerne, mens selve teatersalen var midt i hovedetagen omgivet af forskellige lokaler, der kan have været benyttet til f.eks. assembléer og spillesale. Rekonstruktioner fra vort århundrede tyder på, at salens indvendige mål har været 7,5 meter i højden, 41 meter i længden (max.) og 17,8 meter i bredden. Altså et anseeligt teatterum i forhold til f.eks. teatersalen på Københavns Slot.²¹ Scenen formodes at have optaget ca. halvdelen af teatterummet. Formentlig har der været loger i hesteskoform omkring parterret i to eller tre etager svarende til teatret på Københavns Slot.

I byggeregnskaberne nævnes 10 søjler af træ med »skaftgesimser og kapitæler«, og sandsynligvis har 354 piller, udarbejdet af drejeren, været brugt til opbygningen af loger. Tillige fandtes de såkaldte »dokker«, dvs. lave baroksøjler af træ. Deres placering kendes ikke med sikkerhed, men de kan, som det var vanligt, være benyttet som adskillelse mellem parterre og loger. Senere anvendtes dokkerne i forbindelse med opførelsen af »vandpavillonen« på Fredensborg Slot i 1723. Iøvrigt benyttedes materialer fra det nedbrændte Sophie Amalienborg Slot og møbler fra bl.a. Københavns Slot og Rosenborg. Marmor anvendtes i operahuset, men hvordan eller hvor vides ikke.

Byggearbejdet skred hurtigt frem, og på prins Carls fødselsdag, den 23. oktober 1703, blev operahuset indviet. Byggeriets pris var 37.088 rdl.²² Operahuset var ikke blot kongens og hoffets, men også offentlighedens, omend det i begyndelsen kneb lidt med at få borgerne til opera. Til at optræde engageredes midlertidigt fremmede »operister«, muligvis fra Italien. Af og til opførtes egentlige

operaer, men det var fortrinsvis skuespil, der stod på programmet. Til skuespil benyttedes hovedsageligt de franske aktører.

Om operahusets åbning kunne man i oktober 1703 læse følgende i »Nye Tidender som Kiøbenhavns Post-Rytter frembar«: »Den 26 / som var Hans Prindsel. Høiheds Prinds Carls Fødsels-Dag bleve de første Opera spillede her udi det ny prægtige Opera Huus. . . «.²³

Der hersker usikkerhed om, hvilken forestilling, der stod på åbningsprogrammet. Intetsteds i de samtidige kilder nævnes dens navn. Det formodes, at Bernardis opera »Il gige fortunato« opførtes, selvom denne netop var blevet opført den 28. august 1703 på Frederiksborg Slot på dronningens og prinsesse Sophie Hedevigs fælles fødselsdag. Det er ikke usandsynligt, at man valgte en forestilling, der stammede fra repertoiret i hoffets kreds, men som næppe kendtes blandt et større offentligt publikum. Videre er det sandsynliggjort, at også Molières »Amphitryon« blev spillet ved samme lejlighed, idet byggeregnskaberne viser, at man havde anskaffet rekvisitter, der svarer til de benyttede i dette stykke. F.eks. var der til skuespilleren du Buisson anskaffet en »skrammeret« sosiedragt, som netop benyttes i »Amphitryon«. Iøvrigt hørte Molières stykker til de foretrukne hos de franske aktører.²⁴

I samtiden var det ikke ualmindeligt, at to forestillinger opførtes på samme dag. Et divertimento o.l. som forspil og det egentlige hovedstykke, det som af Holberg betegnedes »Nachspiel«. Netop »Il gige fortunato« hørte til blandt de letfærdige »småstykker« og havde som undertitel »Den lykkelige Mads« og handlede om bondebrengen, der efter en række sære hændelser får sin prinsesse. Ved samtidig at lade »Amphitryon« opføre med dets krævende maskineri, kunne teatrets sceniske muligheder vises frem, og i valget af Molières stykke understregedes »Montaignus geni som teaterleder«. Thi i handlingen optræder Jupiter (læs Frederik den 4. !) bl.a. med »erotiske eskapader«, »højt hævet« over borgernes »moralske målestok«.²⁵

Bortset fra kendskabet til en forestilling i 1703 vides intet præcist om repertoiret. I åbningsåret betaltes for maskiner, udstyr og dekorationer, som »en eng med gyldne blomster«, »26 kulisser, malet med perspectiver« og »70 kulisser og 5 store tæpper til theatret«.

En hjælp til bestemmelsen af repertoireet kan hentes fra et lille digt, forfattet af oversekretær Frederik Rostgaard, der som gehejmearkivar i 1703 lovpriste kongens nye operahus. I digtet omtales forfatterne Corneille, Racine og Moliere, hvis sidestykker ikke kendes mage til i Danmark. Senere i husets historie har formentlig stykker som Molieres »L'Avare«, Champmeslé's »Le Florentin« og Regnards »Le Distrait« været opført ved særlig festlige lejligheder inden for kongehusets kreds. Det vides imidlertid ikke, om opførelsen af disse forfatters stykker skete i Operahuset eller f.eks. på Københavns Slot. Det er også uvist, hvor ofte der blev spillet. Formentlig spillede 13 gange i sæsonen 1706 og 7 gange i 1707. Teatersæsonen var særlig i karnevalstiden og i tiden indtil fasten. Det lader sig fastslå, at kongens fødselsdag blev fejret i bygningen to gange, i 1706 og 1708.²⁶

Operahuset havde ingen succes, selvom der var offentlig adgang. Dette bekræftes af, at teatermanden Anders Gamborg i december 1703 i et andragende om at blive teaterleder her nævnte, at der »... skulle vel komme flere folk, om det blef begyndt på en anden maade«. Dog blev det ikke Gamborg, der havde medvirket til at færdiggøre indretningen og maskinerne i Operahuset, men derimod David Vincentz, der udnævntes til teatermester. I 1706 fik »projektmakeren« Gamborg et andet teaterprivilegium.²⁷

Når Operahuset aldrig opnåede større succes, skyldtes det bl.a., at de sceniske og tekniske forhold allerede ved åbningen ikke var i orden. I sommeren 1704 måtte ydermere scenen, loger, gulve, døre m.v. ændres, og teatret med dets maskineri forandredes. Logernes loft forsynedes med gips. I årene 1706–1708 fungerede bygningen, men »publikum var for lille og for lidet interesseret til at holde en saadan kunstanstalt paa fode, selvom kongen var stærkt interesseret i dens bestaaen«. Ydermere har hoffet, for hvem teatret også i høj grad var beregnet, formentlig fundet Operahusets beliggenhed for afsides. Desuden mærkedes konkurrencen i hovedstaden fra de tyske vandretrupper med deres lettere tilgængelige stykker, der blev spillet i det tyske sprog, og som sagtens kunne tiltrække et større og mere broget publikum.²⁸

Den sidste forestilling i operahuset fandt formentlig sted den 11. oktober 1708 på kongens fødselsdag. I »Nye Tidender som Kiøbenhavns Post-Rytter frembar« berettes i hvert fald:

»Mod aften forlystede det høj-kongel. herskab sig udi en comodie som blev spillet udi det prægtige Operahuus / derfra højest benævnte herskab og dets anseelige følge begav sig ind paa Rosenborg igien«. ²⁹

Kongen mistede interessen for operahuset, men ikke for opera, musik og teater. På sin store Italiensrejse 1708–1709 så han foruden Vicenzas Teatro Olimpico de venezianske operahuse. Tillige lagde kongen vejen forbi Dresdens store opera hos August den Stærke. Foranlediget af besøget hos sidstnævnte, lod han i 1710 opføre et nyt teater på Københavns Slot, muligvis med inventar fra Operahuset.

I nogle år lå Operahuset hen som et slags »kongeligt pulterkammer« for ting og sager, der hidrørte fra bl.a. Rosenborg. Endog korn og krudt opbevarede i det fordums så prægtige hus. I 1717 fik J. C. Ernst ordre til at ombygge huset til landkadetakademi. Marmor og andet fra bygningen blev ført til Materialgaarden. Ombygningen skete i årene 1718–1719. Fra 1728 husedes tillige søkadetterne. De overtog bygningen i 1768, men misligholdt den, og året efter, i 1769, kom Operahuset på auktion. Det kunne imidlertid ikke sælges, hvorfor kongen besluttede, at Søetaten fortsat skulle huses her. Samme år lod man arkitekten, professor C. F. Harsdorff ombygge huset. Uden at ændre stilen med hensyn til højde og arkitektur blev en mezzaninetage indskudt.

I 1788 vendte landkadetterne tilbage til Operahuset; deres hidtidige kvarter i Brockdorffs Palæ blev overdraget til søkadetterne. Landkadetterne forblev i Operahuset indtil 1861, da deres akademi blev ophævet. Bygningen husede derpå infanteriet og ingeniørtropperne indtil 1884, hvor Rigsdagen flyttede ind efter Christiansborgs brand. Rigsdagen forblev i bygningen indtil 1918. Som følge af pladsproblemer lod Rigsdagen arkitekten Martin Borch opføre en sidebygning vinkelret på hovedbygningen, dog med stor respekt for den oprindelige stil. Siden 1918 har bygningen huset bl.a. Østre Landsret, der i dag »bebor« det gamle operahus. ³⁰

Teatret i Store Kongensgade

Operahusets lukning i 1708 varslede ilde for hovedstadens teaterliv. (Af økonomiske grunde afskedigede Frederik den 4. de franske

Scene fra syngespillet »De to gerrige« med Musted og Caroline Walter opført 1774 på Komediehuset. Laveret blyantstegning af Peter Cramer i Kobberstiksamlingen, her efter Torben Krogh: Danske Teaterbilleder, Kbh. 1932.

aktører). Samme år ophørte anvendelsen af »Komediantensalen«, rådhusets store sal, hvor fremmede trupper havde optrådt. I stedet benyttede de velanskrevne trupper bryggerens lavshus, der lå ved det østre hjørne af Skindergade og Klosterstræde, mens mindre betydningsfulde trupper anvendte bl. a. skræddernes, i Brolæggerstræde, hvor de franske komedianter havde optrådt allerede i Christian den 5. s tid.

I 1708 drog Frederik den 4. på sin anden store Italiensrejse, der varede til august 1709. Efter hjemkomsten lod kongen indrette et teater på Københavns Slot, antagelig med materialer fra Opera-

huset. Derved fik hoftruppen en fast scene for vintersæsonerne, men denne var ikke offentlig. De franske aktørers førstemand, hoftruppens leder, Montaigu, nød fortsat kongens bevågenhed og fik således betalt studierejser til Paris i 1708, 1711-12, 1717 og 1721 med henblik på at skaffe de seneste nyheder fra bl.a. »La Comédie Francaise«, i henseende til repertoire, dekorationer, kostumer og spillestil. Endelig fik han på to af rejserne i opdrag at »skaffe nogle nye skuespillere med hjem til truppen«.

Selvom Frederik den 4. afskedigede de franske aktører i 1721 opgav Montaigu ikke sit virke, men gik istedet for i kompagniskab med maskinmesteren ved den franske trup, Etienne Capion, der netop året før, 1720, havde opnået kongeligt privilegium til at føre opsyn med fremmede komedianter og linedansere. Hensigten med en sådan ordning var at sikre kvaliteten i den kunstneriske udfoldelse samt at holde uheldige elementer borte. Således fortsatte man med at opføre skuespil, assembléer o.l. med fremmede komedianter og artister. Under primitive kår benyttede Montaigu og Capion støberiet på Kongens Nytorv, omtalt som det lille Gjethus, til opførelser af marionetspil og tyske komedier, foruden de i samtiden så populære »assembleer« med dans og spil, hvor publikum kunne gøre en indsats på rouletten. Deres virksomhed mødte imidlertid skarp konkurrence fra Johan Carl Eckenbergs gøglertrup, som ligeledes opførte populære teaterstykker. Endvidere måtte den franske trup allerede i 1721 lide den tort, at lejermålet i Gjethuset blev opsagt. Af hensyn til sit fremtidige virke anede Capion ikke uråd, men fandt det mest hensigtsmæssigt at opkøbe en grund i nærheden, for snart efter at bygge et hus til skuespil og assembléer. I januar 1722 stod huset i Lille Grønnegade færdigt.

Fra 1722 spillede de i det nybyggede hus i Lille Grønnegade. For Montaignus vedkommende opnåedes en bevilling hos kongen til at opføre komedier i det danske sprog. Første forestilling på denne første nationale scene i Norden fandt sted den 23. september 1722 kl. fem om eftermiddagen med en prolog af Fr. Rostgaard og Molières »Gnieren« eller »Den Gerrige«. Kort efter opførtes Holbergs »Den politiske Kandestøber«. Holberg fortsatte med at skrive stykker for det lille teater, hvis aktører fortrinsvis blev hentet fra studenternes kreds. Trods store økonomiske problemer med flere midlertidige lukninger til følge, bestod dette teater indtil 1728,

hvor byens brand, der dog ikke ramte teatret, var medvirkende til at teatret måtte lukke. Selvom byen nu næsten havde 75.000 indbyggere, var der formentlig ikke nok tilslutning til teatret, der rummede ca. 500 pladser for såvel adelen som borgerne.

Ydermere betød Christian den 6.s tronbestigelse i 1730, at pietismen med dens foragt for livsnydelse, skuespil og anden tant og fjas vandt frem i alle kredse. Fra hoffet gik dronning Sophie Magdalene i spidsen for denne pietistiske strømning. Foragten for skuespil bredte sig fra hoffet ud i befolkningen. I samme år som bygningen til teatret i Lille Grønnegade blev nedrevet, i 1738, udstedtes forbud mod enhver form for skuespil og teater.³¹

Gennem årene optrådte tyske vandretrupper i byen, navnlig i lavshusene. En af trupperne blev ledet af den navnkundige Salomon Paulsen von Quoten, der hørte til blandt de såkaldte »Medicinal-Komoedianter«. Det var ikke ualmindeligt, at folk med kynlighed udi det medicinsk-kirurgiske drev omkring i landets byer, på markeder, og lod skuespil eller marionetspil foregå i forbindelse med udøvelsen af deres hverv. Ved et kongeligt privilegium havde von Quoten i 1716 fået ret til at kalde sig okulist, sten- og broksnider samt tandtrækker. Året efter, 1717, optrådte von Quoten og hans folk bl.a. i skræddernes lavshus i Brolæggerstræde.

I samarbejde med Capion, der i 1718 ikke opnåede privilegium på » . . . at have inspektion over alle fremmede comoedianter og linedansere«, fik von Quoten tilladelse til at »agere comedier, i det lidet Giethus på Kongens Torv«. Det lille Giethus lå ved siden af »Det gamle Giethus« på næsten samme sted, hvor Det kongelige Teater ligger i dag. Bygningen, der opførtes i 1698, anvendtes til kanonstøberi. Dens udseende var »ganske prunkløs«, men anseelig i størrelse. Tandtrækkeren von Quoten og Capion, der tillige virkede som »fransk kok«, indledte i 1719 deres forestillinger i Det lille Giethus med de »højtyske comoedianter« som medvirkende. Der blev spillet her indtil 1721, hvor man tog initiativet til etableringen af teatret i Lille Grønnegade. Bygningen lå nu hen som materialhus for Holmen, og tjærepladsen foran benævntes da også »Tjærehuset«.³²

Ved tronskiftet 1746 » . . . vaagnede Thalia op af sin ufrivillige søvn«. Atter blomstrede teaterlivet i hovedstaden med italiensk opera, franske, tyske og danske komedier. Blandt initiativtagerne

til nyetableringen af en ny dansk komedie var Holberg, den i Danmark boende tyske forfatter og teaterentusiast J.E.S. Schlegel og den forhenværende organist ved Kastelskirken Carl August Thielo. Sidstnævnte fik den 30. december 1746 kongeligt privilegium til at » . . . anrette danske skuespil efter den plan, som forhen af os elskelige Ludvig Holberg er bleven lagt«. Personalet, som stod til Thielos disposition, kom fra studenternes rækker og talte så betydelige navne som C. P. Rose, Gert Londemann, Iver Als og Christoffer Ørsted. På spindesiden kan nævnes jomfru Holst (senere madam Lund), madam Rosenkilde og den 12-årige Caroline Thielo. Som instruktør dukkede Frederic Daniel Pilloy op igen. Han var bekendt med teatret og de danske traditioner gennem sin tid som aktør ved Grønnegadeteatret. Han var tillige en velrenommeret vinhandler i København.

Iøvrigt er det karakteristisk, at mange blandt byens handlende eller håndværkere støttede teatrene og stillede f.eks. lavshusene til rådighed for aktører. Teatret var nu ikke længere forbeholdt kongehuset, hoffet, adelen eller de mægtigste borgere. Dog spillede man fortsat efter franske regler med det frontale grundspil, med teaterspillet eller »le jeu de théâtre«. Dets rødder – bl.a. med hensyn til improvisationskunsten – gik tilbage til de italienske Commedia dell'arte skuespilleres komiske »lazzi«, hvor man slog gækken løs.³³

Den nye trup husedes i traktøren Chr. Bergs hus i Læderstræde, et forlystelsesetablissement, hvor en af husets sale benyttedes til koncerter o.l. Tidligere havde huset været hjemsted for en synagoge. Åbningsforestillingen her fandt sted den 14. april 1747 med »Den politiske Kandestøber«. Desuden opførtes andre af Holbergs komedier, »Maskerade« og »Erasmus Montanus«. Franske stykker var ligeledes på repertoiret, deriblandt Destouches »Det tredobbelte Giftermaal« (»Le triple mariage«) og af Moliere »Tartuffe« og »Fruentimmerskolen«. Traditionen tro indledtes med et lystigt forspil og derpå fulgte et »Nachspiel«.

Selvom starten ikke var let, fortsatte man ufortrødent med at opføre stykker, der bl.a. annonceredes ved plakater og meddelelser i f.eks. »Kjøbenhavns Post-Rytter«. Man spillede som i tidligere tider sidst på eftermiddagen og med billetpriser på mellem 2 og 3 mark, alt efter om man ville sidde på galleriet eller i parterret.

Pladsforholdene var dårlige, og sidste forestilling i Bergs hus i Læderstræde fandt sted 15. december 1747 med Holbergs »Jean de France« på programmet. Takket være Frederik den 5.s begejstring for teatret fik truppen overladt Tjærehuset på Kongens Nytorv, der med den fine beliggenhed nær et velhavende publikum fra de nærliggende palæer kunne give truppen bedre muligheder.

Kongen holdt af truppen, idet han ved en privatopførelse hos grev Reventlow på Holtegaard havde overværet dens forestilling med bl.a. Holbergs »Maskerade« og »Diderich Menschenskræk« på programmet. På kort tid indrettedes et teater i Tjærehuset, hvor bl.a. den berømte teatermaler og erfarne scenetekniker, Jacopo Fabris fra Venezia, stod for det praktiske arbejde. Denne var netop i 1747 kommet til København.

Tjærehuset fik en betydelig konkurrent. Thi von Quoten, der kun var »tandmedicus af trang«, dukkede atter op i teaterlivet. Hans søn, Julius Henrik von Quoten, der ligeledes tilhørte operatør-, okulist- og tandbrækkerfaget, blev leder af et teater i Store Kongensgade. Sønnen sluttede i august 1747 kontrakt med en vis general Arnoldt, der var i besiddelse af Grønnegade-teatrets privilegium. Arnoldt havde dermed kongeligt privilegium til at spille skuespil, hvilket var blevet bekræftet af kongen den 31. december 1746, dog mod ikke at skade Thielo, der netop dagen før havde opnået et privilegium svarende til Arnoldts. Ligeledes måtte Julius von Quoten dele sit privilegium med Arnoldt. Den unge von Quoten åbnede i november 1747 teatret i Store Kongensgade, hvor Marmorkirken ligger i dag (nuværende nr. 75–77).

Af truppens avertissement i »Kiøbenhavns Post-Rytter« den 17. november 1747 fremgår det, at der var tale om en »... af hans Kongel. Majestæt Allern. privilegierte Tydske og Danske Skueplads«. Der blev spillet på henholdsvis tysk og dansk med to ugentlige opførelser i henhold til deres kongelige privilegium. Man lagde ud med »Den drømmende Kiærlighed« på tysk og derpå Holbergs »Jacob von Thyboe«. Hertil kom bearbejdelser af stykker, f.eks. operaer, der hørte til på de tyske vandretroppers repertoire i det 17. århundrede og franske stykker, bl.a. af Moliere, hvis stykke »Den Gerrige« i programmet kaldtes »Jens Gnier«. Inspirationen hentede von Quoten fra bl.a. Gottscheds tyske oversættelser af franske stykker, f.eks. hans oversættelse fra 1740 af Destouches'

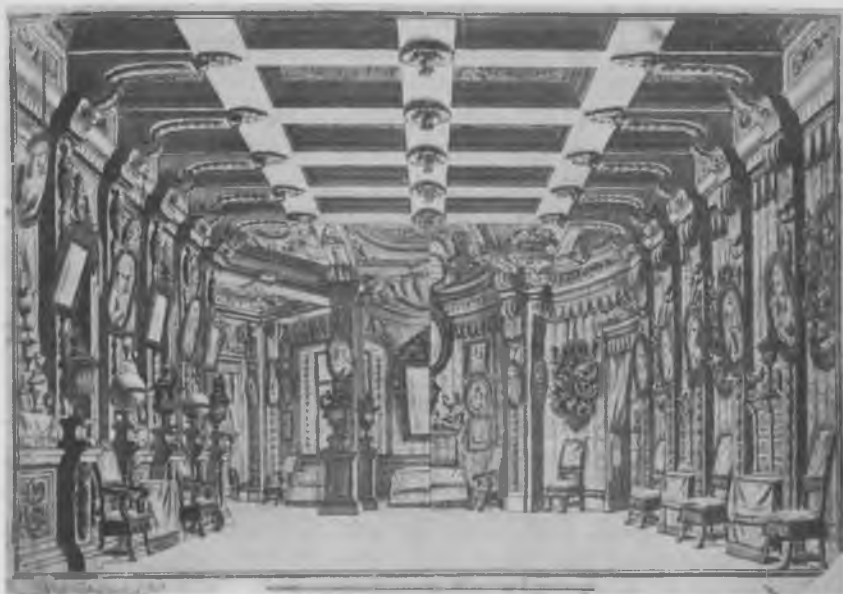
»Le Tambour nocturne«, i oversættelse »Das Gespenst mit dem Trommel«. Desuden opførte man stykker fra Caroline Neubers berømte trup. Såvel Gottsched som Neuber var kendte for deres indsats med henblik på at højne det tyske repertoires standard.³⁴

Von Quotens indsats i Store Kongensgade var af særlig betydning, idet han viste syv Holbergforestillinger for det københavnske publikum, som sikkert så dette som en fornyelse i forhold til de forældede skuespil fra vandretruppernes program. Af Holberg opførtes foruden »Jacob von Thyboe«, »Den Stundesløse«, »Jeppe paa Bjerget« og »Kilderejsen«. Desuden spillede man »Jean de France« i Dethardings tyske oversættelse. Af forfatteren og udgiveren af ugebladet »Den danske Spectator«, Jørgen Riis »Den ædelmodige Dame«. Dette stykke efterlignede i stilen Holbergs skuespil og blev udgivet i 1748.

Tragedierne havde, i modsætning til de øvrige teatre, teatrets bevågenhed. Som det var tilfældet med »Jean de France«, hvor von Quotens folk kom de danske aktører i forkøbet med opførelsen (de danske aktører fik således hurtigt indstuderet originalen og opførte denne den 15. december 1747), opførtes svenskeren Olof Dahlins tragedie »Brynhilda eller Den olyckliga kärleken« på teatret i Store Kongensgade. Tragedien var udkommet i dansk oversættelse på vers. Som efterstykke i den mere lette genre opførtes harlekinader som »Harlekvins Bryllup« og hyrdestykker, der i særlig grad henrykkede det københavnske publikum.³⁵

Trods kongens moralske støtte til aktørerne, selv om han næppe nogensinde viste sig hos von Quotens folk i Store Kongensgade, var modstanden fra pietistisk og religiøs side ikke forstummet. Den 3. januar 1748 opførtes som indlæg i striden om skuespillets berettigelse »Den ædelmodige Dame«.

Såvel von Quotens folk som de danske aktører fik i december 1747 konkurrence fra en italiensk operatrup ledet af den berømte impresario Pietro Mingoti, der tidligere havde optrådt med succes i Tyskland, og hvis folk protegeredes af hoffet. Med Fabris' praktiske hjælp indrettedes et teater på Charlottenborg, og for et lille, men »udsøgt publikum« blev den første forestilling givet her på dronningens fødselsdag den 18. december. Den musikalske leder var Paolo Scalabrini, og blandt musikerne var Holbergs gode ven, kantor Iversen, som strøg en anden violin. De italienske ope-

Dekorationsudkast. Laveret pennetegning af Jacopo Fabris (ca. 1689–1761) i Kobberstiksamlingen, her efter Torben Krogh: Danske Teaterbilleder, Kbh. 1932.

risters formåen imponerede, bl.a. med deres fremragende kolertursang, men de mødtes ikke med begejstring fra alle sider. Således fandt Holberg operaformen latterlig, og den franske forfatter de la Beaumelle fremhævede i sit tidsskrift »La Spectatrice Danoise« den franske operas fortrin frem for den italienske.³⁶

Konkurrencen fra italienerne imødegik von Quoten på to måder. Den ene var ved at give en koncert den 8. december 1747 med »en Sangerske tilligē med en virtuose og i særdeleshed den paa basson, . . . « for »elskere og kiendere af musiquen«, for 2 mark. Den anden måde, hvorpå man konkurrerede med italienerne, var ved at latterliggøre dem ved den 27. januar 1748 at opføre Holbergs »Kilderejsen« fra 1721, som latterliggjorde det tyske operaselskab, der optrådte i København 1721–1722. De danske aktører hentede støtte fra kongen efter at have forladt det »borgerlige etablissement« i Bergs hus. Således overværede kongen den 19. december 1747 opførelsen på Tjærehuset af Holbergs »Den politiske Kandestøber«.³⁷

Yderligere måtte von Quoten sætte priserne ned. Det normale prisniveau kendes ikke, men efter nedsættelsen kostede »en logie 1 rdl.«, i »parterre og galleriet« kunne man sidde for henholdsvis 2 og 1 mark. Her gives altså en vigtig oplysning vedrørende teatrets indretning, om hvilken der kun findes sparsom viden. Publikum kom ikke altid til tiden. Billetterne skulle iøvrigt hentes hos von Quoten selv ved Gammel Mønt »i Hiørnet af Reinegaden«.

Den unge von Quoten måtte imidlertid give op, og hans sidste forestilling blev givet den 17. maj 1748 med opførelsen af »Amphitryon«, to efterstykker og en »artig dantz af en nye dantzer-inde og en dantzere«. I 1749 averterede den fallerede teaterdirektør med » . . . at om nogen skulle behøve hans tjeneste udi alle slags tand-sygdomme, udi brok-baand at giøre, etc. er han der at finde. Saa er og hos bemeldte von Quoten at bekomme alle slags mascherade-klæder«. Han gik dermed i faderens fodspor og ville tillige udleje sin teatergarderobe. Kort efter flyttede han hen til skomageren Johan Christopher Weinberg »i krogen af Ulfeltzplatz ved Graabrødrestrædet«, hvor han fortsatte med sit medicinske virke. Hans folk fortsatte andre steder. Blandt senere berømt heder talte hans trup navnene Clementin, Hortulan og madam Lenkiewitz, der senere fik en stor betydning for den danske skueplads, idet de bl.a. udfyldte Holbergrollerne som henholdsvis Hieronimus, Jeppe og Magdelone i Komediehuset på Kongens Nytorv.³⁸

Også de danske aktører mødte konkurrence, i særdeleshed fra den franske skuespiller de Launys trup, der med en samlet støtte på 1.241 rdl. optrådte i Nørregade. Den franske mode og smag herskede således fortsat i kongens København. I 1748 måtte de danske aktører forlade Tjærehuset, der skulle nedrives, for at Nicolai Eigtveds nye og pragtfulde teaterbygning kunne opføres på Kongens Nytorv. De danske aktører kunne imidlertid rykke ind på scenen i Store Kongensgade, der fra von Quotens tid stod tom.

I de varme sommerdage opførtes her bl.a. »Melampe« og andre allerede kendte Holbergstykker, men ingen nye. Man holdt sig til de sikre, og spillede derfor også franske stykker. Som populært efterstykke opførtes Desmarres' »Merlin Dragon«, en soldaterfarce. Desuden blev Regnards og Dufesnys »Vulcani Kiep« en stor succes i november 1748. I dette stykke udvist maskinmesterkunst på et højt plan. Man kunne i forestillingen ligeledes høre populære me-

lodier, deriblandt Pergolesis berømte arie fra »La serva padrona«.

Afslutning

I december 1748 stod Eigtveds bygning på Kongens Nytorv færdig med dens indretning af Fabris. Teatret i Store Kongensgade havde nu for alvor udspillet sin rolle, og det sidste teater i enevældens Ny København måtte lukke. Den sidste forestilling blev givet den 13. december 1748 og bestod af Regnards »Dobleren« foruden »Vulcani Kiep«. Efter nytår kom huset på auktion på Børsen. De danske aktører rykkede istedet ind på Den kongelige danske Skueplads (Komodiehuset) den 18. december 1748 og indledte med en prolog, der hyldede det tilstedeværende kongepar, hvorefter »Dobleren« og Lafonds »De tre Rivaler« blev spillet, et sidste minde om repertoiret i Store Kongensgade, der pegede frem mod det mere folkelige teater i København.³⁹

NOTER OG HENVISNINGER

1. Bydelens udvikling er bl.a. undersøgt i Vilh. Lorenzens artikel: Problemer i Københavns Historie 1660–1757 belyst ved samtidige Kort, Historiske Meddelelser om Staden København og dens borgere, 3. Rk., V. Bd. Kbh. 1942–43; en omtale findes ligeledes i Helge Gamraths fremstilling: Residens og hovedstad. Københavns Historie Bd. 2, 1600–1728. Kbh. 1980 og Sv. Cedergreen Bech: Storhandelens by. Københavns Historie Bd. 3, 1728–1830. Kbh. 1981.
2. R. Mejborg: Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof. Kbh. 1882; Eiler Nystrøm: Den danske Komadies Oprindelse. Kbh. 1918, pp. 32–51; Svend Ellehøj: Christian 4.s Tidsalder 1596–1660, Politikens Danmarks Historie, Bd. 7, 2. udg. Kbh. 1977, p. 450 ff.
3. I de følgende afsnit bygges fortrinsvis på følgende afhandlinger og bøger: Louis Bobé: Operahusets Brand paa Amalienborg den 19. April 1689; af samme forf.: Fra Renaissance til Empire, Kulturhistoriske Afhandlinger. Kbh. 1916, pp. 55–78.; Thorkild Roepstorff: Operahuset i København. Kbh. 1970; Torben Krogh: Fra Bergs Hus i Læderstræde til Komodiehuset paa Kongens Nytorv. Kbh. 1949.
4. Jf. Jan Steenberg: Sophie Amalienborg, En meddelelse, Historiske Meddelelser om København, Årbog 1961, pp. 78–81. Kbh. 1961. Her nævnes det iøvrigt, at det var sædvane, at kongen og dronningen havde hver sin arkitekt og bygmester.
5. Jf. Bobé, op.cit. p. 59 ff. Endvidere har Topografen O.C. Nielsen i fire små skrifter om Amalienborgs historie

- også behandlet Sophie Amalienborg (spec. 1. del), men foruden en række selvstændige iagttagelser bygger han i stor udstrækning på Bobés resultater, men uden dog at citere denne, jf. O.C. Nielsen: Amalienborg, 1. Del. Kbh. 1925. Harald Andersen har ligeledes kort beskrevet slottet og dets placering, jf. Skalk, nr. 2, 1970, pp. 16–17. Hos bl.a. Bobé gengives et billede af slottet før branden, men hvorfra det stammer nævnes ikke. Desuden er hos Roepstorff gengivet et oliemaleri, der findes på Gavnø Slot, og som viser branden i operahuset, opført i træ. Maleriet giver et vist indtryk af slottets ydre. Intetsteds er kunstneren eller årstallet for billedets fremstilling angivet, jf. Roepstorff, op.cit. p. 15. Den svenske arkitekt, Nicodemus Tessin d.y. nævner i sin rejsedagbog fra besøget i København 1687, at han besøgte Sophie Amalienborg, og giver yderligere en beskrivelse af slottet og det teater, som var indrettet sammesteds. Hans dagbogsoptegnelser er gengivet i Osvald Siréns værk: Nicodemus Tessin d.y.s Studieresor i Danmark, Tyskland, Holland, Frankrike och Italien. Stockholm 1914, pp. 62–63. Om Tessin d.y., hans rejser og indflydelse i Danmark har Ragnar Josephson skrevet en afhandling: Tessin i Danmark. Stockholm 1924.
6. Nystrøm, op.cit. 32–51 & Bobé, op.cit. p. 57.
7. Kingos tekst er gengivet i Hans Brix m.fl.: Thomas Kingo, Samlede Skrifter, Bd. II. Kbh. 1939, pp. 130–135 og kommenteret i Bd. VI A, v. Hans Brix m.fl. Kbh. 1965, pp. 273–275. Operaballettens forløb er nøje gengivet i Extraordinaires maanedlige Relationer, Maj 1683. Om Kingo og hans tid, jf. Richard Petersen: Thomas Kingo og hans Samtid. Kbh. 1887; vedr. hans tekster, jf. Gustav Albecks afsnit i: Dansk Litteratur Historie, Bd. 1. Kbh. 1964, p. 235 ff.
8. I flere fremstillinger nævnes, at Christian den 5.s fødselsdag den 15. april 1683 blev festligholdt i Gyldenløves gård på Kongens Nytorv. Jfr. Richard Petersen, op.cit. p. 312 f. & Nystrøm, op.cit. p. 40, der bl.a. refererer førstnævnte forfatter. Deres kildegrundlag er Extraordinaires Maanedlige Relationer, Maj 1683, hvoraf det fremgår, at Gyldenløve afholdt fødselsdagsfesten, og at begivenheden fandt sted i hans gård. Dog er teksten ikke helt klar. Derimod er selve Kingos tekst, bevaret i et håndskrift, forsynet med en latinsk kommentar over teksten, som er samtidig med håndskriftet, men som ikke tydeligt nævner begivenhedens lokalitet. Ifølge den latinske tekst kan fødselsdagen lige så vel være afholdt hos kongen (på Sophie Amalienborg) som hos Gyldenløve. Kunsthistorikeren Jens Fleischer anfører i sin bog: København – Kulturhistorisk opslagsbog med turforslag. Kbh. 1985, p. 61, at Christian den 5. først besøgte Gyldenløves gård den 21. april 1683, da den endelig var færdigbygget. Dette skulle dermed give belæg for, at fødselsdagsfesten fandt sted hos kongen selv. Iøvrigt synes det mærkeligt, at kongen virkelig skulle lade sig fejre udenfor sine egne slotte på sin fødselsdag. Bobé, op.cit. p. 57 nævner, at fødselsdagsfesten blev foranstaltet af Ulrik Frederik Gyldenløve, men afholdt på Sophie Amalienborg. Gunnar Olsen har skrevet om Christian den 5. og hans tid i: Den unge Enevælde 1660–1721, Politikens Danmarks Historie, Bd. 8, 2. Udg. Kbh. 1970. Heri skrives bl.a. om »Danske Lov« og dens tilblivelse, men de nærmere omstændigheder vedr. fødselsdagsfesten den 15. april 1683 nævnes ikke.

9. Thomas Kingo, *Samlede Skrifter*, op.cit. p. 130–135 & *Extr. Ord. Relat.*, Maj 1683. Forestillingen er iøvrigt nøje beskrevet og analyseret af Torben Krogh i: *Fra Hofballetten over Galeottis Aarhundrede til Bournonville*, pp. 1–192, *Den Kongelige Danske Ballet*, red. af Svend Kragh-Jacobsen og Torben Krogh. Kbh. u.a. *Vedr. forestillingen se spec.* pp. 24–28. Se endvidere Bobé, op.cit. p. 58.
10. Bobé, *ibid.*; Nystrøm, op.cit. p. 40 & Anne E. Jensens *disputats: Studier over Europæisk Drama i Danmark 1722–1770*, Bd. I-II. Kbh. 1968, pp. 14–16.
11. Nystrøm, op.cit. p. 41 ff.; Bobé, op.cit. p. 56 ff; Roepstorff, op.cit. p. 12 f.
12. Jf. *sufflørseksemplaret til: »Der vereinigte Götter-Streit«* i *Ny Kgl. Saml.*, [173, 4°] *Håndskriftafd.*, *Det kgl. Bibl.*; Sirén, op.cit. p. 62 ff.; Nielsen, op.cit. p. 10 ff; Bobé, op.cit. pp. 60–71.
13. Bobé, *ibid.*
14. *Vedr. København og byens befolkning kan henvises til Gamraths fremstilling, Gamrath, op.cit. p. 248 ff.*
15. I selve *sufflørseksemplaret*, jf. note 12, står anført en liste bagest over 171 omkomne ved branden. Arkivaren, historikeren O. Nielsen opregner, foruden de omkomnes antal, en del af personerne med navn og stilling. Jf. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, Femte Del, Kjøbenhavn i Aarene 1660–1699*. Kbh. 1889, p. 394 ff; Bobé, op.cit. p. 73 ff, benytter Vartovpræsten J. Brunsmands liste, der angiver 186 personer, som man kendte ved navn. Det anføres samstedes, at listen fra bl.a. *sufflørseksemplaret* formentlig er udarbejdet senere end Brunsmands liste.
16. Sirén, op.cit. p. 62 ff, pp. 53–80 og hans *oversættelse af citatet fra Tessin d.y. s rejsedagbog*, anf. p. 113.
17. Nystrøm, op.cit. p. 42.
18. Torben Krogh: *Omkring Grønnegadeteatret, Musik og Teater*. Kbh. 1955, p. 54 og i samme skrift: *Holbergs Forhold til Operaen*, p. 74 ff.
19. *Landsdommer Roepstorffs afhandling om Operahuset* er den eneste, der kildekritisk og omhyggeligt beskriver dets historie i dybden, et imponerende arbejde, også i henseende til beskrivelsen af Operahusets udseende. Roepstorff, op.cit. pp. 22–66.
20. *ibid.*
21. Roepstorff, op.cit. pp. 53–68. Det anføres, p. 64, at teatersalen på Københavns Slot o. 1712 var 25 m. i længden, 15,70 i bredden.
22. Roepstorff, op.cit. p. 56 og p. 72. *Prisen på byggeriet er angivet ud fra byggeomkostningerne indtil 2. februar 1704.*
23. *Nye Tidender som Kiøbenhavns Post-Rytter frembar*, 23. okt. 1703.
24. Roepstorff, op.cit. pp. 69–80.
25. *ibid.*; Nystrøm, op.cit. p. 48 ff.
26. Roepstorff, *ibid.*
27. Anders Gamborgs *andragende er gengivet i Personal Historisk Tidsskrift*, 6. Rk., 3. Bd., pp. 71 ff.
28. Nystrøm, op.cit. p. 29; Roepstorff, op.cit. p. 79.
29. *Nye-Tidender som Kiøbenhavns Post-Rytter frembar*, 11. okt. 1708.
30. Roepstorff, op.cit. pp. 81–112.
31. Torben Krogh: *Fra Bergs Hus i Læderstræde. . .* op.cit. p. 7 ff. og af samme forf.: *Omkring Grønnegadeteatret*, op.cit. pp. 54–73; Nystrøm, op.cit. pp. 86–206.
32. Krogh: *Fra Bergs Hus i Læderstræde. . .*, op.cit. pp. 41–45.
33. *ibid.*, pp. 41–77.
34. Julius Martensen: *Om Holberg og den efter Kong Frederik den Femtes Thronbestigelse gjenoprettede danske Skueplads*, *Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi*, Aarg. 1894, 1. Halvbd. Kbh. 1894, pp. 23–56; Nystrøm, op.cit. p. 222 ff; Krogh, *ibid.*;

Martin Dyrbye

- Christian Elling: Bergs Hus i Læderstræde, Kulturminster 1940-41, pp. 163-92; Kiøbenhavns Post-Rytter, 17. nov. 1747, nr. 92.
35. Kiøbenhavns Post-Rytter, d. 17. nov. - 25. dec. 1747, nr. 92-103; Krogh, Fra Bergs Hus i Læderstræde. . . , op.cit. pp. 45-68; Anne E. Jensen, op.cit. p. 279 ff.
36. Krogh, *ibid.*; Kiøbenhavns Post-Rytter, 16. dec., 1747, nr. 100.
37. Kiøbenhavns Post-Rytter, 4. dec., nr. 97; 25. dec., 1747, nr. 103. Af disse numre fremgår det, at man d. 2. januar 1748 ville opføre en tysk operette, eller syngespil, »die gekrönte Tugend«, og at tilskuerne kunne få udleveret teksten gratis hos von Quoten; Krogh, *ibid.*
38. Kiøbenhavns Post-Rytter, 16. dec., 1747, nr. 100; 10.-13. maj; 3. okt. 1748 nr. 38-39, 87; Martensen, op.cit. p. 38 ff; Krogh, op.cit. pp. 74-92.
39. Krogh, *ibid.*

Publikum og den politiske litteratur i Danmark i 1830'erne

Af Søren Juelstorp

Indledning

I februar 1831 meddelte den danske regering, at den agtede at indføre rådgivende stænderforsamlinger, og hermed var signalet givet til en politisering af offentligheden. Baggrunden for regeringens forfatningsplaner var dels Uwe Lornsens aktiviteter i hertugdømmerne, hvor han i efteråret 1830 fremsatte krav om en fri fælles forfatning for Slesvig og Holsten, dels pres fra forbundsdagen i Frankfurt, som krævede, at den danske regering nu langt om længe indfrie de løftet om at indføre en stænderforfatning i Holsten, hvilket man havde forpligtet sig til ved Holstens indtræden i Det tyske Forbund i 1815.

Ifølge regeringens planer skulle borgerne tages med på råd, når der skulle lovgives, og hermed ændrede regeringen kurs i forhold til mere end 30 års systematisk politisk meningsundertrykkelse, hvor man med trykkefrihedsforordningen af 27.9.1799 i hånden konsekvent havde hindret en fri politisk meningsudveksling. Det blev uholdbart at opretholde den reaktionære linje over for pressen. De første politiske skribenter vovede sig frem på den offentlige scene, og der fremkom en debat om stænderforfatningen. De første spæde forsøg på at politisere vandt kun ringe genklang i offentligheden. Det var kun blandt de dannede kredse, at der fandtes en politisk interesse. 30 års politisk meningsundertrykkelse havde sat sine spor. Ved valgene til stænderforsamlingerne i 1834 viste der sig imidlertid en voksende interesse for det politiske, og politiseringen af offentligheden fik her sit gennembrud. I løbet af 1830'erne opstod en politisk presse, en liberal opposition manifesterede sig, og politiseringsprocessen kulminerede foreløbig i 1839–40. Der blev nu fremsat krav om en fri forfatning.

I det følgende forsøger jeg at indkredse den politiske litteraturs publikum. Først gives en kort oversigt over litteraturen og dens baggrund. Dernæst gennemgås forskellige kilder, som kan belyse, hvem læserne var, og hvor stort et publikum, litteraturen havde.

Den politiske debatlitteraturs udgangspunkt

Den løbende politiske debat foregår i 1830'erne i blade og tidsskrifter, medens større politiske emner, foruden at blive drøftet i bladene, gøres til genstand for en grundigere behandling i selvstændige skrifter. Det er almindeligt, at tidsskriftsartikler udgives i særtryk, når det drejer sig om centrale politiske spørgsmål. Det må tolkes som et ønske om at komme igennem med politiske synspunkter uden for tidsskriftets snævre kreds af abonnenter.

Det var næsten udelukkende akademikere, der skrev den politiske debatlitteratur. Forklaringen kan være, at akademikerne var den eneste gruppe i samfundet, der var skolet i at føre pennen. Man kan endvidere pege på, at der i den politiske debats institution er indbygget nogle normer og krav med hensyn til politiske ræsonnementer, som fortrinsvis akademikerne kunne honorere.¹

Et andet markant træk ved den politiske debat er, at den stort set er et københavnerfænomen. København var rigets åndelige og kulturelle midtpunkt. Her boede hovedparten af landets skrivende og læsende publikum. Et indtryk af Københavns dominans får man ved at se på skriftproduktionen, eksemplificeret ved tidsskrifterne. For perioden 1831–40 har jeg registreret 196 tidsskrifter, hvis udgivelsessted er København. I provinsen er i samme periode udgivet 23 tidsskrifter. Det vil sige, at der udgives 8 ½ gange så mange tidsskrifter i København som i provinsen.² Københavns dominerende stilling i skriftproduktionen fremgår også af bogtrykkeriernes geografiske fordeling. Således lå 2/3 af landets bogtrykkerier i 1830'erne i København.³ Med hensyn til den politiske litteratur gælder, at enkelte skrifter stammer fra forfattere bosiddende i provinsen, men hovedparten er skrevet af forfattere med bopæl i København. For blade og tidsskrifter er forholdet, at langt de fleste er københavnske. Kun et enkelt blad med politisk stof bliver udgivet i provinsen.⁴

Blade og tidsskrifter med politisk indhold

Maanedsskrift for Litteratur blev stiftet i 1828 af 14 videnskabsmænd, af hvilke de fleste var universitetslærere, blandt andre H.N. Clausen, H.C. Ørsted, C.N. David, L. Engelstoft, M. H. Hohlenberg og J.N. Madvig. I en programartikel hed det, at det, som »maa have Interesse for enhver Dannet, og den Kundskab, som denne kan an-

København var rigt forsynet med boglader. De kendteste var Gyldendal, Reitzel, Schubothe, Steen, Brummer, Soldin, Beeken og Schultz. Bogladerne reklamerede med deres udgivelser i Adresseavisen, som blev læst af en stor del af Københavns befolkning. Her Schuboths boghandel i Børsen tegnet ca. 1860 af Knud Gamborg. Københavns Bymuseum.

vende paa sine Forhold, ikke for at kjende sit egentlige Fag, men for at orientere sig, og for rigtigheden at vurdere sin Plads og Bestemmelse i Staten, vil fornemmeligen udgjøre Indholdet af det her betragtede Tidsskrift«. ⁵ Med dette program var det nærliggende, at Maanedsskrift for Litteratur begyndte at optage politiske artikler, da det efter stænderreskripterens offentliggørelse i februar 1831 blev muligt at diskutere politik. ⁶ Årgangene 1831–34 indeholder en del politisk stof. Således benyttede C.N. David tidsskriftet som organ for sine synspunkter, og det samme gælder Orla Lehmann, der debuterede som politisk skribent i Maanedsskriftet. I sommeren 1834 trådte C.N. David ud af redaktionen og begyndte sit eget blad Fædrelandet, og med dettes fremkomst var der ikke længere brug for Maanedsskrift for Litteratur som politisk organ.

Dansk Ugeskrift blev grundlagt i 1831 på initiativ af H.C. Ørsted. Bag udgivelsen stod et selskab af 14 medlemmer, af hvilke flere tilhørte kredsen fra Maanedsskrift for Litteratur. Den redaktionelle

ledelse blev varetaget af professor J.F. Schouw, men medlemmerne deltog i bedømmelsen af, hvorvidt bidrag til tidsskriftet efter deres mening var egnet til optagelse. Bladets indhold var varieret. Politiske artikler forekom fra dets start, og de tog til i antal i takt med den stigende politisering af det offentlige liv. Dansk Ugeskrift ophørte midlertidigt i 1836, da Schouw som kongevalgt medlem rejste til Viborg stænderforsamling, og som følge deraf ikke mere så sig i stand til at fortsætte arbejdet som redaktør.⁷

Kjøbenhavnsposten blev grundlagt i 1827 af A.P. Liunge. Han havde i de foregående år udgivet flere forskellige litterære ugeblade, og *Kjøbenhavnsposten* begyndte også som litterært blad. I de første år fungerede det som organ for J.L. Heibergs modstandere, Carsten Hauch, P. Hjort og Chr. Wilster.⁸ Politiseringen af det offentlige liv smittede imidlertid af på bladets indhold, og i løbet af få år blev det litterære stof fortrængt af det politiske. I midten af 1830'erne knyttedes Orla Lehmann og J.F. Giødwad til bladet, hvorved det fik en skarp profil som oppositionsblad. *Kjøbenhavnsposten* udkom fra begyndelsen 2 gange om ugen, efterhånden hyppigere og fra oktober 1835 alle ugens 7 dage.

Fædrelandet blev grundlagt i september 1834 som ugeblad af C. N. David. Bladet var ved sin fremkomst enestående i sin art, eftersom det var det første tidsskrift, som fortrinsvis beskæftigede sig med politik. Tillige med *Kjøbenhavnsposten* var *Fædrelandet* 1830'ernes hovedorgan for den liberale opposition. Ved tronskiftet i 1839 blev *Fædrelandet* dagblad.

Dansk Folkeblad var Trykkefrihedsselskabets blad, og det udkom med et ugentligt nummer fra maj 1835. Bladet indeholdt både oplysende og politisk stof. Når bladet ikke blev noget rent politisk organ som for eksempel *Fædrelandet*, skyldtes det, at konservative og moderate dominerede selskabet. I modsætning til selskabets liberale venstrefløj, der ville gøre Trykkefrihedsselskabet til en regulær politisk forening, ønskede den mest indflydelsesrige gruppe, de moderate, at holde selskabet på afstand af aktiv deltagelse i politik, dels for at undgå en splittelse af selskabet, dels ud fra en erkendelse af, at en varsom optræden var en forudsætning for at undgå indgreb fra regeringen.⁹ Først fra 1843, efter at de liberale havde fået overtaget i selskabet, blev *Dansk Folkeblad* et rent politisk blad.¹⁰

I juli 1835 udsendte forfatteren Claudius Rosenhoff det første nummer af *Den Frisindede*. I begyndelsen var bladet overvejende litterært, men fra omkring 1838 skiftede det karakter. Det politiske stof satte præg på bladet, og *Den Frisindede* blev organ for den liberale opposition. Bladet udkom i begyndelsen 1 gang om ugen, fra juli 1837 2 gange, og fra oktober 1839 3 gange om ugen.

Kjøbenhavns flyvende Post var J. L. Heibergs blad. Det udkom i årene 1827–28 og 1830. I 1834 genopstod det under titlen *Kjøbenhavns flyvende Post*, *Interimsblade*. I alt udkom 135 numre i tidsrummet 1834–37. Bladet gennemgik en udvikling fra æstetisk til politisk tidsskrift. Således blev indholdet fra efteråret 1835 overvejende politisk. Foruden J.L. Heiberg skrev Søren Kierkegaard og Sorø-lektorerne P. Hjort og J.H. Bredsdorff politiske artikler til *Kjøbenhavns flyvende Post*.¹¹

Jyllandsposten udkom fra 1838 1 gang om ugen i Århus. Bladet blev udgivet af et anonymt selskab, og som redaktør stod den stænderdeputerede C.G. Clausen, en bror til den liberale politiker og teolog, professor H.N. Clausen. Baggrunden for udsendelsen af bladet var politiseringen af offentligheden i 1830'erne. *Jyllandsposten* skulle være et organ for den danske almenånd i Jylland, men C.G. Clausen søgte gennem kommissionærer over hele landet at finde en bred basis for bladet. Det blev dog ikke nogen succes. Alle-rede i 1841 gik bladet ind.¹²

Bortset fra enkelte artikler i forskellige andre blade¹³ er det i de ovennævnte blade og tidsskrifter, vi finder det politiske stof. Det er værd at understrege, at kun et af 1830'ernes politiske blade er konservativt, nemlig *Kjøbenhavns flyvende Post*. Bladet indtog en fjendtlig holdning over for den politiske liberalisme, hvilket kom til udtryk dels i teoretiserende artikler,¹⁴ dels i polemiske artikler mod Fædrelandets og *Kjøbenhavnspostens* politiske kritik.¹⁵ De øvrige blade er talerør for liberale forfattere. Der er dog visse forskelle mellem dem. I *Maanedsskrift for Litteratur*, *Dansk Ugeskrift* og *Dansk Folkeblad* rådede en vis meningstolerance, som bevirkede, at deres politiske profil ikke var så skarp som *Kjøbenhavnspostens* og *Fædrelandets*.

Distributionen til provinsen

Distributionen af den politiske litteratur fra København til provin-

sen foregik gennem boghandelen, ved kommissionærvirksomhed, også ofte udøvet af boghandlerne, eller gennem postvæsnet.

Provinsboghandelen

I begyndelsen af 1830'erne var der boghandlervirksomhed¹⁶ i 10 jyske købstæder: Ålborg, Hjørring, Thisted, Nykøbing Mors, Århus, Randers, Horsens, Fredericia, Vejle og Ribe. Desuden boede der i landsbyen Årre ved Varde en mand, der havde en vis handel med bøger. I anden halvdel af 1830'erne etableredes boghandel i yderligere 4 jyske købstæder: Holstebro, Kolding,¹⁷ Ringkøbing¹⁸ og Viborg.¹⁹

Ved indgangen til 1830'erne var der boghandel i 3 fynske købstæder: Odense, Nyborg og Rudkøbing på Langeland. I anden halvdel af 1830'erne kom der boghandel i Assens og Svendborg.

På Sjælland var der i 1830'erne boghandlere i 6 købstæder: Frederikssund, Holbæk, Kalundborg, Køge, Sorø og Slagelse. I løbet af 1830'erne etableredes boghandel i yderligere 5 købstæder: Roskilde, Helsingør, Hillerød, Næstved og Stege. Desuden var der en boghandel i Hørsholm.

På Lolland-Falster havde kun Maribo en boghandel, før der i 1835 åbnedes en boghandel i Nakskov og en i Nykøbing Falster. På Bornholm var der ingen boghandlere.

I 1830 havde således kun 20 ud af provinsens 67 købstæder boghandlere. Ved udgangen af 1830'erne var der boghandlervirksomhed i 34 provinskøbstæder. Distributionsforholdene bedredes altså noget i løbet af 1830'erne. Her må imidlertid tilføjes, at kun få af provinsens boghandlere var sortimentsboglader. Som oftest blev boghandel drevet af folk som bierhverv, for eksempel af bladudgivere eller embedsmænd. De havde som regel ikke noget lager, men skaffede kun bøger hjem mod bestilling. Provinsens bogkøbende publikum var simpelthen for lille til, at det kunne danne grundlag for boghandlervirksomhed i større omfang.

På grund af provinsboghandelens ringe udvikling var bogdistribution vanskeliggjort. Det har dog næppe betydet meget for afsætningen af politiske skrifter. De interesserede kredse fulgte gennem læsning af blade og tidsskrifter med i, hvad der blev udgivet i København,²⁰ og var interessen der, gjaldt det blot om at sende en bestilling af sted til sin bogleverandør.²¹

Postvæsenet og kommissionærvirksomheden

Ved kongelig resolution af 7. marts 1794 var det bestemt, at aviser og tidsskrifter kunne få bevilling til postforsendelse for nedsat porto. Af de københavnske nyhedsblade eller politiske tidender fik de berlingske aviser i overensstemmelse med et ældre privilegium eneret på forsendelsen med den hurtige brevpost, medens de øvrige måtte nøjes med den langsommere og ikke så hyppigt afgående pakkepost. Stiftsaviserne kunne sendes med brevpost til København, og deres brevforsendelsesret blev snart udvidet, således at de fik tilladelse til brevpostbefordring fra udgivelsesstedet til andre byer inden for samme landsdel. Uge-, måneds- og andre periodiske skrifter kunne få pakkepostbefordring. Postvæsenet påtog sig at modtage abonnementstilmelding, opkrævning af betaling og distribution af bladene.²²

I 1821 blev det bestemt, at der foreløbig ikke måtte sendes flere blade for nedsat porto end dem, der allerede havde privilegium. Bestemmelsen var formentlig et led i den strammere kurs overfor pressen. Der blev i de følgende år givet en del nye bevillinger til blade, om hvilke Generalpostdirektionen havde erklæret, at de havde et uskadeligt indhold.²³

Kongens uvilje mod den stadig større »Skrivefrækhed« medførte, at der i 1834 blev lukket af for tildelingen af forsendelsesbevillinger. Generalpostdirektionen afviste nu uden videre alle ansøgninger om forsendelsesret, blandt andet fra C.N. David om forsendelsesret for Fædrelandet og fra Trykkefrihedsselskabet om bevilling til Dansk Folkeblad.²⁴ For postbefordringen af disse blade måtte der derfor betales fuld porto, og endvidere måtte udgiverne selv sørge for at finde kommissionærer i provinsen, som ville påtage sig at modtage abonnementstilmelding, opkræve abonnementsbeløbet og distribuere bladene.

I de byer, hvor der var boghandlere, voldte distributionen dog næppe problemer, idet disse ofte fungerede som kommissionærer for bladudgiverne.²⁵ Men i mange byer har det givet været et problem for bladudgiverne at få etableret kontakter og engageret pålidelige kommissionærer. Der er ingen tvivl om, at de blade, der ikke havde forsendelsesret, rent distributionsmæssigt var ringere stillet end de blade, der havde denne ret.

Økonomisk betød erlæggelsen af fuld porto dog ikke nødvendig-

vis øgede udgifter for udgiver eller abonnent, især ikke efter at en ny pakkeposttakst trådte i kraft den 1. februar 1837. Efter den nye takst reduceredes portoen med omkring 1/3, og for blandt andet bøger og tidsskrifter var portonedsættelsen endnu større. Den såkaldte nedsatte porto udgjorde nemlig en betragtelig del af bladets pris, og ca. halvdelen af porto og forsendelsesafgift påhvilede efter reglerne om forsendelsesretten udgiverne, så der var faktisk en besparelse at hente, når blot flere eksemplarer blev sendt af sted i samme pakke.²⁶

Den høje afgift for de forsendelsesberettigede blade medførte derfor, at i de tilfælde, hvor en bladudgiver fandt en kommissionær, der havde modtaget blot et mindre antal abonnementstilmeldinger, var der en økonomisk fordel ved ikke at benytte sig af forsendelsesretten, men ekspedere de pågældende eksemplarer til kommissionæren som almindelig pakkepost. Derfor benyttede Søren Hempel og Ove Thomsen, hvis aviser udkom i Odense, sig ikke af deres forsendelsesret, men af kommissionærer for de eksemplarer, der blev læst på Fyn.²⁷ Endvidere fremgår det af Det Jessenske boghandlerarkiv, at Jens Worm Bruun, ejeren af Den Jessenske boghandel i Århus, var kommissionær for en del eksemplarer af Kjøbenhavnsposten, der læstes i Århus og omegn. Hvor abonnementsprisen for de af postvæsenet distribuerede eksemplarer af Kjøbenhavnsposten var 12 rigsbankdaler 32 skilling årligt, kunne de gennem Den Jessenske Boghandel ekspedere eksemplarer holdes nede på samme pris som i København, nemlig 10 rigsbankdaler.²⁸

Postforsendelsesspørgsmålet blev taget op af Roskilde stænderforsamling i 1838. Der indsendtes et andragende til kongen, i hvilket man anmodede om, at alle blade fik adgang til forsendelse med brevposterne, der afgik hurtigere og hyppigere end pakkeposten. Endvidere androg man om, at der blev fastsat en lav ensartet takst for postvæsenets distribution af bladene.

Ved plakat af 10. april 1840 blev resolutionen af 1834 ophævet, hvorefter der atter kunne søges om forsendelsesret. De blade, som havde eller som for fremtiden fik forsendelsesret, kunne nu sendes med brevposten. Desuden blev portoen reduceret. Nyordningen kom ikke oppositionspressen til gavn. Ingen af dem fik forsendelsesret, og Kjøbenhavnsposten, der i 1827 havde fået midlertidig

forsendelsesret og siden bevaret denne, fik den frataget i 1840. Både Roskilde og Viborg stænderforsamling opponerede herimod, og i 1842 gav regeringen sig på et væsentligt punkt. For fremtiden kunne alle blade sendes med brevposten uden særlig bevilling. De fordele, som bestod i, at postvæsenet distribuerede bladene, modtog abonnementsstilmelding og indkasserede abonnementsbeløbet, kom imidlertid ikke oppositionspressen til gode, eftersom denne service forbeholdtes de blade, som hidtil havde haft den.²⁹

Den politiske litteraturs publikum

Erhverv og social baggrund

I de politiske pjecer og skrifter er som regel indledningsvis anført, at de er henvendt til publikum. I nogle af tidsskrifterne forekommer en mere præcis angivelse af adressaten. Dansk Ugeskrift henvender sig til et dannet og tænkende publikum. Maanedsskrift for Litteratur er tiltænkt det dannede publikum, medens Fædrelandet blot henvender sig til publikum.³⁰

Hvem udgjorde så det publikum, som den politiske litteratur henvendte sig til? Jeg vil her henviser til tabel 1 Købere af politisk litteratur i Schubothes og Den Jessenske Boghandel, der viser erhvervsfordelingen på de købere af politisk litteratur, som jeg har registreret hos Schubothes Boghandel i København og Den Jessenske i Århus.³¹ Der er tale om et udpræget middelstandspublikum³² med en karakteristisk dominans af de immaterielle byerhverv,³³ embedsmænd, akademikere og liberale erhverv.

Hos Schubothe udgør de immaterielle erhverv ca. 64% af samtlige købere af politisk litteratur, medens de hos Jessen udgør ca. 58%. Som anført er forfatterkorpset næsten udelukkende akademisk. Det samme kan ikke siges om publikum; dog er det akademiske præg kraftigt. Blandt Den Jessenske Boghandels kunder finder vi både bønder og repræsentanter for underklassen i byerne. Disse optræder ikke blandt køberne af den politiske litteratur. Et fyldigere materiale til belysning af bogsalget ville næppe ændre på dette forhold. Den københavnske debatlitteratur fandtes ikke i bondens eller byunderklassens hjem. Alene sproget i den politiske

Blandt gæsterne hos »Christian Firtal«, nuværende Amagertorv 8, læser et par af dem aviser, som de har taget med hjemmefra. Aviser og tidsskrifter kunne ikke købes i løssalg, kun i abonnement og distribueret af bude. Tegning af Peter Klæstrup i Det forsvundne Kjøbenhavn, Kbh. 1877.

debatlitteratur peger i retning af et forholdsvis snævert publikum.³⁴

Gennem klubbiblioteker og læseselskaber formidledes politisk litteratur både i hovedstaden og i provinsen. I hvor stor udstrækning, den blev læst, vides ikke, da der ikke findes udlånstal eller materiale, der kan belyse udlånenes art. At der er blevet læst politisk litteratur, kan der dog ikke være tvivl om. Læseselskaberne var boganskaffelse på andelsbasis, og det må formodes, at når et læseselskab har indkøbt politisk litteratur, har det modsvaret et behov hos selskabets medlemmer. Spørgsmålet er, om det publikum, som i klubber og i læseselskaber havde adgang til politisk litteratur, adskilte sig fra købepublikummet. For de københavnske klubbers vedkommende er spørgsmålet let at besvare, eftersom der findes medlemslister.

Selskabet Athenæums bogsamling indeholdt en stor gruppe af dansk og udenlandsk litteratur, deriblandt hele 1830'ernes

Tabel 1

Købere af politisk litteratur i Schuboths Boghandel i København og Den Jessenske Boghandel i Århus

<i>Stillingsbetegnelse</i>	<i>Antal: Kbh.</i>	<i>Århus</i>
Ministre	1	
Præster	4	7
Embedsmænd	16	10
Officerer	4	
Liberale erhverv og kandidater	10	4
Studenter	1	
Grosserere, agenter og købmænd	12	5
Håndværksmestre og andre selvstændige	1	3
Godsejere o.l.	3	4
Godsfunktionærer		1
Adelige	4	
Råder	1	1
Uden erhvervsangivelse	1	
Ialt	58	35

debatlitteratur.³⁵ Selskabet havde omkring 600 medlemmer i 1830'erne, hvoraf de fleste tilhørte embedsborgerskabet og det velstillede handelsborgerskab. I Den nye Forening fandtes i biblioteket Fædrelandet og Kjøbenhavnsposten samt flere politiske pjecer. Af foreningens 265 medlemmer i 1835 var godt 70% embedsmænd med militær overvægt.³⁶ Kongens Klub abonnerede på de politiske blade og tidsskrifter og indkøbte også politiske pjecer til biblioteket. Klubben havde i 1830'erne omkring 150 medlemmer, overvejende embedsmænd og folk fra handelsborgerskabet.³⁷ I Læseforeningen, der havde et mere borgerligt præg end de øvrige, var der mange håndværksmestre og detailhandlere blandt foreningens 461 (i 1836) medlemmer.³⁸ Hverken i Athenæum, i Kongens Klub eller i Den nye Forening fandtes medlemmer fra underklassen; i Læseforeningen nogle enkelte.³⁹ I hovedsagen repræsenterede disse selskaber middelstanden. Deres publikum adskiller sig stort set ikke fra det, der købte politisk litteratur.

Af Schuboths og Det Jessenske boghandlerarkiv fremgår det, at provinsbyernes læseselskaber har købt politisk litteratur. Læseselskaberne var løst opbygget, og der findes få oplysninger om dem. Deres historieskriver, Helge Nielsen, hævder, at det var provinsens over- og mellemklasse, som var medlemmer.⁴⁰ Antagelsen virker rimelig. Generelt har underklassen hverken haft interesse, tid eller råd til at deltage.

Vi kender kun abonnenterne for to blade, der blev benyttet af de politiske skribenter, Maanedsskrift for Litteratur og Dansk Folkeblad. Maanedsskriftets abonnenter er omtrent alle akademikere, og heraf flertallet i embedsmandsstillinger; enkelte adelige findes imellem og kun få af den egentlige borgerstand.⁴¹ Den sociale sammensætning af Dansk Folkeblads læsere adskiller sig markant fra Maanedsskriftets. Talmæssigt er embedsmandsgruppen og borgerstanden nogenlunde lige store. Størsteparten af læserne fra borgerstanden tilhører den jævne del af standen. Det er håndværkere og detailhandlere. Folk fra underklassen, håndværkssvende, findes også blandt læserne; endvidere en del bønder.⁴²

Disse blade var ikke egentlige politiske blade, og deres læserkreds giver derfor ikke noget typisk billede af den politiske litteraturs publikum. Som nævnt indeholdt Maanedsskrift for Litteratur en del politisk stof i begyndelsen af 1830'erne, men hovedvægten lå på videnskabelige artikler og anmeldelser inden for områderne æstetik, teologi, jura, filologi, historie, naturvidenskab m.m. Tidsskriftets indhold og dets ofte tunge, akademiske stil giver en forklaring på, at det hovedsagelig blev læst i dannede akademiske kredse.

I 1830'erne lagde Dansk Folkeblad hovedvægten på det oplysende stof, som søgtes behandlet på en for bønderne og det jævne borgerskab let tilgængelig måde. Som tidligere anført, mener jeg, at hverken underklassen i byerne eller bønderne indgik i den politiske litteraturs publikum. Hverken hos Schuboths eller hos Den Jessenske boghandel fandt vi købere fra disse klasser, og heller ikke gennem klubber eller læseselskaber var de i kontakt med den politiske litteratur. Jeg tvivler på, at de politiske artikler, som bragtes i Dansk Folkeblad har vundet indpas hos de bønder og folk fra underklassen, som var medlemmer af Trykkefrihedsselskabet.

Deres interesse har først og fremmest været samlet om det oplysende og underholdende stof. De politisk ræsonnerende artikler har ligget hinsides deres horisont. Den afvandring fra selskabet blandt disse klasser, som fandt sted i begyndelsen af 1840'erne, hænger da givet også sammen med, at det underholdende og oplysende stof forsvandt fra Dansk Folkeblad til fordel for det politiske.⁴³

Størrelsen af den politiske litteraturs publikum

Af tal, der kan belyse publikums størrelse, har vi kun nogle oplysninger om oplag og abonnementer. Der kan ikke umiddelbart drages slutninger fra de politiske skrifers oplag til antallet af læsere. Som det vil fremgå, er en stor del af oplaget af de enkelte skrifter aldrig blevet solgt. På den anden side giver salgstallene heller ikke noget endeligt billede af publikums størrelse, hvilket naturligvis også gælder for bladenes abonnenttal. Som nævnt har læseselskaber og klubber indkøbt politiske skrifter samt abonneret på blade og tidsskrifter. Derved er enkelte eksemplarer blevet tilgæn-

Tabel 2

Oplags- og abonnementstal for blade og tidsskrifter

	<i>Oplag</i>	<i>Abonnenter</i>
Dansk Ugeskrift	ca. 500 ⁴⁵	
Månedsskr. for litteratur		1831-34: 330-355 ⁴⁶
Kjøbenhavnsposten		1834: 550, 1835: 1000 ⁴⁷
Fædrelandet	-1848: ca. 1500	1834: 535, 1835: 800 ⁴⁸
Kjøbenhavns flyvende Post	1834-37: 250-281 ⁴⁹	
Dansk Folkeblad	1835: 2000, 1837/38: 6000 ⁵⁰	

gelige for et større publikum. Man har også eksempler på, at to, tre eller fire personer har været fælles om et bladabonnement.⁴⁴

Oplagstal og abonnementstal kan imidlertid bruges til at pejle sig ind på en vurdering af publikums størrelse. I den henseende er udviklingen af bladenes oplag instruktiv. I tabel 2 bringes en over-

sigt over oplags- og abonnementstal for blade og tidsskrifter og i tabel 3 oplags- og salgstal for en del politiske pjecer.

Bortset fra Dansk Folkeblad, der havde et efter tidens forhold formidabelt oplagstal, er det ikke store abonnementstal, som bladene fremviser. Dansk Folkeblads oplag egner sig dårligt som udgangspunkt for en vurdering af omfanget af den politiske litteraturs publikum, eftersom dette blad snarere var oplysende end politisk. Kjøbenhavnsposten og Fædrelandet er periodens politiske blade par excellence, og deres abonnementstal må følgelig være retningsgivende ved en bedømmelse af, hvor vid en udbredelse den politiske litteratur havde. Deres oplagstal afspejler en øget politisk interesse.

Tabel 3

Pjecer. Oplagstal og antal solgte eksemplarer.

	Oplag	Salg
J. F. Schouw: Hvad er det Væsentlige ved de danske Provindsialstænders Indretning?, Kbh. 1834.	1.000	200
J. F. Schouw: Et Par Ord i Anledning af Valgene i Kjøbenhavn, Kbh. 1834.	1.500	400
F. C. Olsen: Til vore Vælgere i Anledning af Valgene til Provindsialstændernes forestaaende Forsamling, Kbh. 1834.	2.000	700 ⁵¹
P. G. Bang: Om Danmarks Finantser, Kbh, 1835.	500	ca. 430 ⁵²
P. G. Bang: Om den fuldstændige Skattebevillingsret og Constitutionsspørgsmålet i Almindelighed, Kbh. 1840.	550	400 ⁵³
P. G. Bang: Om de attraaede Forandringer i den danske Statsforfatning, Kbh. 1842.	525	359 ⁵⁴

Pjecernes oplagstal viser noget om hvor mange læsere, forfatterne forventede at kunne få i tale. Her er en betydelig forskel i oplagsstørrelsen mellem på den ene side P.G. Bangs skrifter og på den anden side J.F. Schouws og F.C. Olsens skrifter. Det kræver en forklaring. Medens P.G. Bangs skrifter var udgivet som led i en aktuel politisk debat, hvor de potentielle købere måtte anses for

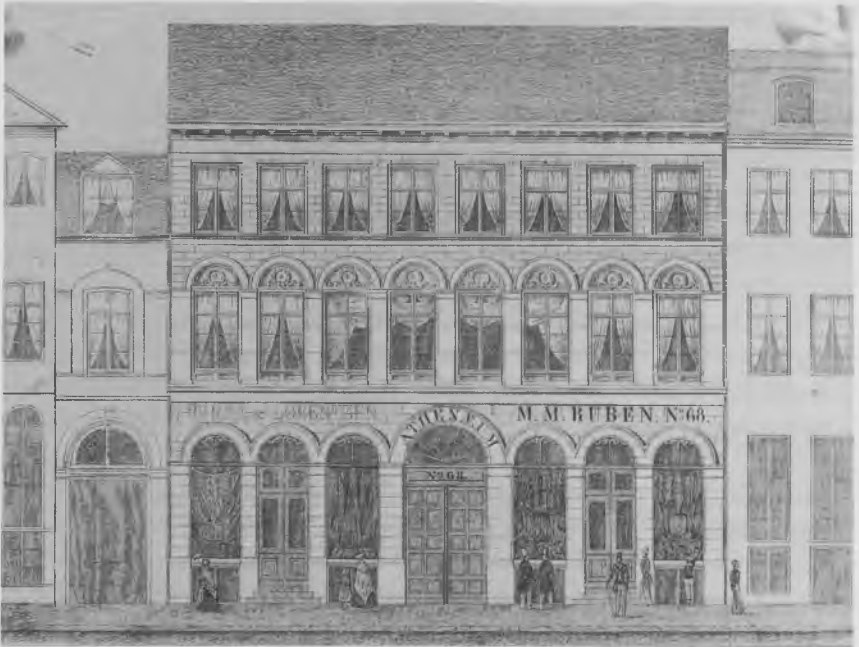
at findes inden for rammerne af det publikum, som sædvanligvis købte politisk litteratur, var udgivelsessituationen en anden for J.F. Schouws og F.C. Olsens skrifter. F.C. Olsens: Til vore Vælgere i Anledning af Valgene til Provindsialstændernes forestaaende Forsamling, og J.F. Schouws: Hvad er det Væsentlige ved de danske Provindsialstænders Indretning efter Forordningen af 15. Mai 1834? var begge udgivet som artikler i Dansk Ugeskrift henholdsvis i juli og august 1834. Da de københavnske valg til stænderforsamlingen i Roskilde nærmede sig, og da hovedparten af vælgerne, til hvem artiklerne var henvendt, ikke læste Dansk Ugeskrift, blev artiklerne udsendt i særtryk til en meget lav pris for at nå det store vælgerpublikum. J. F. Schouws: Et Par Ord i Anledning af Valgene i Kjøbenhavn, blev ligeledes udsendt til en lav pris.

Skrifternes lave pris og interessen for stændervalgene må være baggrunden for, at forfattere og udgiver mente, at de ville finde stor afsætning. Det faktiske salg kom dog, som det fremgår, langt fra til at svare til det forventede. Salgstallene for blade og skrifter viser, at det købende publikum har været lille. Af en politisk publikation er der formentlig typisk blevet solgt mellem 400 og 1.000 eksemplarer. Den politiske litteraturs publikum, købere og læsere, har næppe oversteget nogle få tusind.⁵⁵

Københavns og provinsens publikum. Konklusion

Det er fremgået, at produktionen af politisk litteratur stort set var et københavnsk fænomen. Det har givet anledning til at stille spørgsmålet, i hvor høj grad læsning af politisk litteratur var et københavnsk anliggende. Vi har ingen oplysninger om, hvorledes salget af politiske skrifter fordelte sig på hovedstaden og provinsen, men for nogle af de ovenfor anførte blade og tidsskrifter har vi enkelte tal for hvor mange eksemplarer, der sendtes til provinsen.

Kjøbenhavnsposten, Dansk Ugeskrift og Kjøbenhavns flyvende Post havde postforsendelsesret. I begyndelsen af 1834 blev der af Kjøbenhavnsposten sendt 132 eksemplarer, af Dansk Ugeskrift 20 eksemplarer og af Kjøbenhavns flyvende Post 18 eksemplarer fra København til den kongerigske provins og hertugdømmerne. Tallene er fra Generalpostdirektionens Resolutionsprotokol⁵⁶, men heri er ikke angivet, hvor mange eksemplarer, der sendtes til

Athenæum, nuværende Østergade 24, var den ældste og mest estimerede af Københavns læseforeninger. Den udgav kataloger over bibliotekets bestand, som rummede alle københavnske aviser, politiske skrifter samt velrenommerede udenlandske tidskrifter og aviser. I Athenæum samledes det dannede borgerskab til samtale og læsning. Reklametryk, ca. 1860, Københavns Bymuseum.

den kongerigske provins, og hvor mange der gik til postkontorerne i hertugdømmerne. Det har dog næppe været mere end ganske få eksemplarer, der afgik til sidstnævnte sted.⁵⁷

I 1834 havde Kjøbenhavnsposten 550 abonnemeter, Dansk Ugeskrift havde et oplag på ca. 500 eksemplarer og Kjøbenhavns flyvende Post et oplag på 250 eksemplarer. Formentlig er en del eksemplarer sendt til provinsen gennem private kommissionærer, således at provinsabonnementernes andel af oplaget bliver noget højere. Af et brev fra Kjøbenhavns flyvende Posts udgiver, J. L. Heiberg, fremgår det, at hans blad kun har haft ganske få læsere udenfor København.⁵⁸ Derimod forekommer det ikke sandsynligt, at Dansk Ugeskrift kun har haft 20 abonnemeter i provinsen. Bladet henvendte sig til stort set samme kreds som Maanedsskrift

for Litteratur, der havde en pæn afsætning i provinsen, og det har formentlig haft en vis udbredelse blandt det akademiske publikum i provinsen, som ønskede at følge med i, hvad der foregik i København. Hvor mange eksemplarer, der er blevet ekspederet gennem kommissionærer, er selvsagt umuligt at finde ud af. Det er imidlertid givet, at disse blade først og fremmest har haft et københavnsk publikum. Det samme gælder Maanedsskrift for Litteratur. Dets abonnenter fordelte sig med 206 i København og 129 i provinsen, heraf de 8 i hertugdømmerne.⁵⁹

Den stigende politiske interesse i løbet af 1830'erne satte sig spor i de politiske blades oplag. En del af oplagsfremgangen skyldes en tilgang af provinsabonnenter. Vi har tallene for, hvor mange eksemplarer af Kjøbenhavnsposten, som afgik til provinsen for nedsat takst i 1838. Det drejer sig om 371 eksemplarer. Heraf sendtes 53 eksemplarer til hertugdømmerne.⁶⁰ I 1838 havde Kjøbenhavnsposten formentlig et samlet oplag på noget over 1.000.

Dansk Folkeblad afviger ikke bare fra de øvrige blade med politisk indhold med hensyn til oplag og publikum, men også med hensyn til fordelingen af oplaget på København og provinsen. Det kan vi se af Trykkefrihedsselskabets medlemmers fordeling på København og provinsen. I 1836 havde selskabet 1.204 medlemmer i København og 990 medlemmer i provinsen. I 1838 var der 1.716 medlemmer i København og 2.854 medlemmer i provinsen.⁶¹

Skal vi konkludere ud fra disse få tal, og tænker vi på, at Dansk Folkeblad i 1830'erne lagde hovedvægten på det oplysende stof, må konklusionen blive, at den politiske litteratur har haft sit største publikum i København, men spredt rundt omkring i provinsen var der politisk interesserede, som fulgte med i, hvad der blev udgivet i København. Samme forhold gør sig gældende med hensyn til skønlitteraturen. Hovedparten af det læsende publikum fandtes i København.⁶²

NOTER OG HENVISNINGER

1. Povl Bagge: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter. Historisk Tidsskrift 12. rk., bd. 4, Kbh. 1970, s. 428, 431 f.
2. Udregnet på grundlag af Bibliotheca Danica, Supplementsbind 1831-40, Kbh. 1948.
3. I København var der i 1830'erne 30 bogtrykkerier. Tallet er udregnet på grundlag af C. Nyrop: Bianco Luno og den danske Bogtrykkerkunst. Nogle industrihistoriske Oplysninger i Anledning af Det Bianco Lunoske Bogtrykkeris halvhundredaarige Bestaaen, Kbh. 1881, s. 16-22. Ifølge folketællingen i 1840 fandtes der 15 bogtrykkere i provinsen fordelt på 14 købstæder. Statistisk Tabelværk 6. hæfte, Kbh. 1842, s. 67.
4. Journalisten Jacob Davidsen skriver, at 1830'ernes politiske liv ikke satte sig spor i provinspressen. Københavnerliv i ældre og nyere Tid, Kbh. 1889, s. 342 ff. Davidsens påstand er søgt verificeret, idet jeg har gennemgået enkelte årgange af 4 af de største provinsaviser, nemlig Aarhus Stifts-Tidende, Aalborg Stifts-Tidende og Adresse-Avis, Fyens Stifts kongelig allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissementstidende og Den Vest-Siellandske Avis eller Slagelse Ugeblad. Jeg har udvalgt de årgange, hvor man på forhånd måtte vente, at der var størst chance for at finde politiske artikler, nemlig 1834, hvor valgene til stænderforsamlingerne fandt sted, og 1835 og 1838, hvor stænderne samledes. Resultatet af gennemgangen viser, at der ikke forekommer politisk ræsonnerede artikler. Provinsaviserne er rene nyhedsblade. Fra stændernes forhandlinger findes korte ukommenterede referater. Om provinspressen, se Dansk Folkeblad 8.3. og 15.3. 1839. Jfr. Dansk Provinspresse, Odense 1925.
5. Maanedsskrift for Litteratur bd. 2, Kbh. 1829, s. 123.
6. I en redaktionel note i Maanedsskrift for litteratur, bd. 5, Kbh. 1832, s. 147 f. oplyses det i forbindelse med den første politiske artikel i tidsskriftet, at man for fremtiden vil bringe politisk stof.
7. Hans Vammen: J. F. Schouw som politiker. Utrykt prisopgave, Kbh. 1967, s. 17 ff.
8. Chr. Kirchoff-Larsen: Den danske presses historie, bd. 3, 1827-1866, Kbh. 1962, s. 12 ff.
9. Sigurd Nielsen: Selskabet for Trykkefrihedens rette brug. Historiske Meddelelser om København, 4. rk., bd. 4, Kbh. 1954-57, s. 238.
10. Ibid., s. 302, 310.
11. P. Hjorts og J. H. Bredsdorffs artikler var anonyme. Forfatterskaberne fremgår af Povl Bagge og Povl Engelstoft: Danske politiske Breve, bd. I, Kbh. 1945, nr. 108, 138, 144. En del af P. Hjorts artikler er optrykt i P. Hjort: Kritiske Bidrag til nyere dansk Tænkemådes og Dannelses Historie. Politisk Afdeling, 1828-50, Kbh. 1852. Frithjof Brandt: Den unge Søren Kierkegaard, Kbh. 1929, skriver s. 51, at mærket »1234«, der optræder som forfatter til en artikelserie om den liberale journalistik i J. L. Heibergs blad, står for P. V. Jacobsen. Frithjof Brandts argumentation virker tynd. Til syvende og sidst er der tale om det rene gætteværk.
12. I Jylland havde Jyllandsposten kommissionærer i 23 byer, på Fyn i 2 byer, på Sjælland i 16 byer og på Lolland-Falster i 3 byer. Jyllandsposten, nr. 37, 1838. I Københavnsposten 24.4.1838 meddelte udgiveren

- A. P. Liunge, at han havde overtaget distributionen af Jyllandsposten i København samt opkrævning af abonnement.
13. Berlingske Tidende indeholder ingen politisk ræsonnerende artikler i 1830'erne. Bortset fra 1834, hvor T. Algreen-Ussing brugte Dagen som talerør for sine politiske synspunkter, indeholder denne avis heller ikke politiske artikler. Politivennen og Sandhedsfaklen, som fortrinsvis læstes af det jævne borgerskab, indeholder heller ikke politisk stof. Nationaltribunen, der redigeredes af J. C. Lange, var tænkt som et politisk tidsskrift. Efter 5 numre ophørte bladet i 1835. Dets farve var moderat liberal. Enkelte politiske artikler findes i Jørgensen Joumtous Tilskueren. Et egentlig politisk tidsskrift var det lille enmandsforetagende, cand.theol. P. Larsens Den frie Presse, der udkom i en kort periode i 1835 og 1836. Noget politisk stof findes i Ugeblad for den danske Bonde, som udkom i Randers i årene 1834 til 1837. Det blev udgivet af N.B.C. Krarup og amtsfuldmægtig C. Olsen.
 14. F. eks. nr. 14–16 og nr. 24.
 15. Se bl. a. nr. 75, 76, 78, 82 og 83.
 16. Fremstillingen af provinsboghandelens historie bygger på Andreas Dolleris: Den danske Provinsboghandels Historie fra omtrent 1800 til 1915, Odense, 1916, s. 9–25, 341–66 og samme forfatters boghandlerbiografiske værk Danmarks Boghandlere. En personalhistorisk Haandbog, 2. udg., Odense 1906.
 17. Det er usikkert, om der var boghandel i Kolding allerede omkring 1830.
 18. Ringkøbingboghandleren blev autoriseret i 1838 af den i 1837 dannede Boghandlerforening. Det er usikkert, hvor tidligt i 1830'erne, virksomheden begyndte.
 19. Muligvis var der boghandel i Varde i 1830'erne.
 20. Adresseavisen indeholdt avertissementer fra de københavnske forlagsboghandlere om nyudgivelser. Dansk Litteraturtidende og Maanedsskrift for Litteratur bragte hver måned lister over de københavnske bogudgivelser. Københavnsposten bragte anmeldelser og referater af politiske skrifter. Af Adresseavisen sendtes 92 eksemplarer, af Dansk Litteraturtidende 57 eksemplarer, af Maanedsskrift for Litteratur 125 eksemplarer og af Københavnsposten 132 eksemplarer til provinsen i 1833. Disse blade var tilgængelige for et større publikum end tallene antyder, idet der fandtes eksemplarer af dem i læseselskaber og lignende. Generalpostdirektionens Resolutionsprotokol 1834, s. 190 f. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet. Subskriptionsliste i Maanedsskrift for Litteratur, bd. 9, Kbh. 1833.
 21. Hovedbog 1837–42 fra Den Jessenske Boghandling v/J.W. Bruun, Århus, Erhvervsarkivet, anfører 473 kunder, som har købt på konto i Den Jessenske Boghandel. Af disse er 187 fra Århus, mens de øvrige er fordelt på 182 forskellige lokaliteter. Finn H. Lauridsen: En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling. Erhvervshistorisk Årbog 1961–62, Århus 1962, s. 90.
 22. Fr. Olsen: Aviserne og Postvæsenet, Kbh. 1902, s. 8. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution, indtil Christian VII's Død (1711–1808), Kbh. 1903, s. 311 ff.
 23. Fr. Olsen Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808–48), Kbh. 1908, s. 277 f.

24. *Ibid.*, s. 470 f.
25. Således fremgår det af Det Jessenske boghandlerarkiv, at indehaveren Jens Worm Bruun har været kommissionær for en række københavnske blade.
26. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1804–48), Kbh. 1908, s. 138, 447 f. At den såkaldte nedsatte porto i praksis kunne virke som en betydelig afgift, skal jeg illustrere med følgende eksempel. For danske blade med forsendelsesret var postafgiften alt iberegnet ca. halvdelen af bladets pris på udgivelsesstedet. Jfr. Fr. Olsen: *Anf. arb.*, s. 474. Eksempelvis kostede et årsabonnement på Københavnsposten i slutningen af 1830'erne 10 rbd. For forsendelsesretten betales i porto 3 rbd. 58 sk., i emballagegebyr 21 sk., i afgift til Den polytekniske Lærestalt 68 sk. og i distributionsgebyr 78 sk. Ialt 5 rbd. 33 sk., jfr. Bilag Ltr. C til Momenter til et Udkast til forandrede Bestemmelser om Tidenders og Journalers Forsendelse med Posten. I Forakter og Bilage til Plakaten af 10. april 1840 angaaende Tidenders og Tidsskrifters Forsendelse med Posten, pk. 1. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet. Hvis Københavnsposten ikke havde haft forsendelsesret, og der skulle have været erlagt fuld pakkepostporto, ville portoudgiften på årsbasis være blevet større end 5 rbd. 33 sk., så fremt hvert eksemplar var blevet sendt særskilt. I den henseende ville der for forsendelsesretten virkelig være tale om nedsat porto. Men i praksis blev der sendt flere eksemplarer i en pakke, og hermed kom regnestykket til at se anderledes ud. F.eks. sendtes der med den ugentlige pakkepost til Odense 15 eksemplarer af Københavnsposten. Pakken rummede 15 eksemplarer gange 7 (dage) = 105 eksemplarer. For denne pakke ville portoen efter pakkeposttaksten udgøre 16 sk. eller pr. år 8 rbd. 64 sk., jfr. Roskilde Stændertidende, 2. række, 12.2. 1839, sp. 2787 f. For at ekspedere de 15 eksemplarer ville postvæsenet efter den såkaldte nedsatte takst opkræve 5 rbd. 33 sk. gange 15 = 80 rbd. 15 sk. Portoen pr. eksemplar var altså langt mindre, når de blev sendt som almindelig pakkepost. I dette tilfælde var fordelene ved forsendelsesretten ikke af økonomisk art. Hvor der kun blev sendt et par eksemplarer af et blad til et af de postkontorer, der lå længst væk fra København, var forsendelsesretten en fordel, eftersom pakkeposttaksten var større, jo længere afstanden var, og vægtgrænserne var ikke så snævert graderet, at det portomæssigt var dyrere at sende 10 eksemplarer end 2 eksemplarer. Det var derfor forholdsmæssigt dyrere at sende få eksemplarer.
27. Momenter til et Udkast til forandrede Bestemmelser om Tidenders og Journalers Forsendelse med Posten. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet.
28. Københavnsposten er et eksempel på, at det i visse tilfælde kunne være en økonomisk fordel for en udgiver med forsendelsesret at lade sit blad distribuere af en kommissionær. For de eksemplarer, som udgiveren leverede til postvæsenet med henblik på distribution i provinsen, fik han 6 rbd. 95 sk. Når han benyttede en kommissionær, har han fået mere end 6 rbd. 95 sk. for sit blad, ellers ville det jo ikke have været fordelagtigt at benytte denne ordning fremfor forsendelsesretten. Det beløb, som en kommissionær fik til at dække portoudgift, risiko og ulej-

- lighed var kun mellem 1/4 og 1/10 af, hvad postvæsenet opkrævede. Momenter til et Udkast til forandrede Bestemmelser om Tidenders og Journalers Forsendelse med Posten. Forakter og Bilage til Plakaten af 10. April 1840 ang. Tidenders og Tidsskrifters Forsendelse med Posten, pk. 1. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet.
29. Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808–48), 1908, s. 475–90.
 30. Dansk Ugeskrift, bd. 1, nr. 1 og 2, Kbh. 1831, Maanedsskrift for Litteratur, bd. 2, Kbh. 1829, s. 118, Fædrelandet 14.9.1834.
 31. Tabel 1 bygger på protokoller over bogkøb på konto dels fra Schubothes boghandel, en af Københavns ældre, velestimerede boglæder, dels fra Den Jessenske boghandel, en af tidens største provinsboghandler. Materialet fra Schubothe består af hovedbøger og 1 hovedjournal, nemlig Hovedbog 1827–37, Hovedbog 1855–64 og Hovedjournal 1830–54. Årsangivelserne er påført omslaget til de 3 bind af den, der har registreret arkivalierne, men er ikke dækkende for det tidsrum, de enkelte binds indførsler af bogkøb omfatter. Således er den tidligste indførsel i Hovedbog 1827–37 fra 1814, den seneste fra 1846. Hovedparten af kontokøbene falder i årene fra ca. 1824 til ca. 1830. Indførslerne i Hovedbog 1855–64 falder i 1830'erne, 40'erne og 50'erne. I Hovedjournal 1830–54 er de fleste indførsler fra 1830'erne og 1840'erne. I Hovedbog 1827–37 er det samlede antal private, danske kunder 519, i Hovedbog 1855–64 176 og i Hovedjournal 1830–54 628, ialt 1.323 kunder. Private og offentlige institutioner samt udlændinge, d.v.s. først og fremmest nordmænd, er ikke talt med. Ca. 10% af kunderne i Hovedbog 1855–64 og Hovedjournal 1830–54 er gengangere fra Hovedbog 1827–37. Det forhold, at hovedbøgerne og hovedjournalen dækker hinanden, skyldes formentlig, at Schubothe havde to forskellige udsalg, et på Børsen og et i Pilestræde. C. Nyrop: Bidrag til den danske Boghandels Historie, bd. 2, Kbh. 1870, s. 157. For omtrent alle købere af politisk litteratur i 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne gælder, at de første indkøb er foretaget i 1830'erne. Materialet fra Den Jessenske boghandel er en hovedbog, som indeholder kontoførte salg i perioden 1838–42. Hovedbogen omfatter ikke alle kunder, der har købt på konto i perioden, idet den bevarede Hovedbog alfabetisk kun dækker bogstaverne L–Ø, svarende til 473 kunder.
 32. Om middelstandsbegrebet, jfr. Povl Bagge: Anf. arb., s. 461 ff. Se også provst E. Trydes artikel »Hvor er Kjernen i Folket?« i Dansk Folkeblad 8.4.1836.
 33. Om de immaterielle erhverv, jfr. Theodor Geiger: Den danske intelligens fra reformationen til nutiden. Acta Jutlandica XXI, 1, Århus 1949, s. 47.
 34. Både bønder og byernes underklasse var sjældne gæster hos boghandlerne. Tage Algreen-Ussing: Om den simple Mands Læsning i København. Dansk Ugeskrift, bd. 7, nr. 158–59 og nr. 162, Kbh. 1835. Ugeblad for den danske Bonde, 16.2.1836 og 3.5.1836. Ugeblad for den danske Bonde var iøvrigt skrevet for bonden, 1.7.1834, men meget få bønder holdt det, 27.9.1836.
 35. Fortegnelse over Selskabet Athenæums Bogsamling, Kbh. 1834. Tillæg, Kbh. 1836 og 1837. Fortegnelse over Selskabet Athenæums Bog-

- samling, Kbh. 1839.
36. 3die og 4de Supplement til Cataloge over Den nye Forenings Bog-samling, Kbh. 1837 og 1840.
 37. Katalog over Kongens Klubs Bog-samling, Kbh. 1847
 38. Medlemstallet er fra 1836. Første Tillæg til Fortegnelsen over Læseforeningens Bibliothek, Kbh. 1839. Et hovedkatalog er eftersøgt i Det kgl. Biblioteks kataloger og i Bibliotheca Danica, men er ikke fundet.
 39. Medlemsfortegnelser i Frank Jørgensen: Københavnske foreninger 1820 til 1848. Historiske Meddelelser om København, 4. rk., bd. 5, Kbh. 1957–59, s. 101 f.
 40. Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834, Kbh. 1960, s. 547.
 41. Maanedsskrift for Litteratursubskribenter fremgår af subskribentlisterne, som er trykt i første bind af hver årgang.
 42. Alle medlemmer af Trykkefrihedsselskabet modtog selskabets blad Dansk Folkeblad. Den sociale sammensætning af Trykkefrihedsselskabets medlemmer er anført i Sigurd Nielsen: Anf. arb., s. 343.
 43. Ibid., s. 345.
 44. Det fremgår af Det Jessenske boghandlerarkiv.
 45. Dansk Ugeskrift blev trykt i Brünliches trykkeri. I trykkeriets regnskabsprotokol er oplaget ikke angivet, men fremstillingsprisen, som var 7 rbd. pr. nummer (= 1 ark). Hos Brünliche er trykt et særtryk af Dansk Ugeblad i 500 eksemplarer. Prisen for dette arbejde var 3 rbd. 2 mark. Da sætningen var foretaget, dækker fremstillingsprisen kun udgifter til papir og trykning. Af et brev fra Gyldendals ejer, J. Deichmann, til J. F. Schouw fra 14.8.1838, NKS 1529 fol., fremgår det, at sætningen af et ordinært ark kostede lidt under 4 rbd. (Deichmann, der sad i ledelsen af Brünliches trykkeri, benyttede dette til sine udgivelser). På dette grundlag har jeg sat Dansk Ugeskrifts oplag til ca. 500 eksemplarer. I takt med den øgede politisering af offentligheden i 1840'erne steg Dansk Ugeskrifts oplag. 2. række af tidsskriftet, der udkom fra 1843–46, havde et oplag på mellem 800 og 850 eksemplarer. A 9. Kommissionsbog ca. 1830–45. Gyldendals arkiv, Det kgl. Bibliotek.
 46. Subskriptionslister i bd. 5, Kbh. 1831, bd. 7, Kbh. 1832, bd. 9, Kbh. 1833 og bd. 11., Kbh. 1834. Foruden de her anførte danske abonnenter aftog kongehuset 14 eksemplarer. Til hertugdømmerne sendtes 5 eksemplarer, og til udlandet, fortrinsvis Norge, sendtes omkring 25 eksemplarer.
 47. A.P. Liunge til P. Hjort 27.1.1835. Udvalg af breve fra Mænd og Qvinder skrevne gennem en lang Række Aar til P. Hjort, Kbh. 1867, s. 409 f.
 48. Danske politiske Breve, udg. af Povl Bagge og Povl Engelstoft, bd. 1, Kbh. 1945, nr. 61 a. Hother Ploug: Carl Ploug, hans Liv og Gerning, 1. Del, 1813–48, Kbh. 1905, s. 121.
 49. Schuboths boghandel, Hovedbog 1827–37. Gyldendals arkiv. Det kgl. Bibliotek.
 50. Regnskabsprotokol 1833–38 for Brünliches Trykkeri. Gyldendals arkiv, Det kgl. Bibliotek.
 51. Oplagene er angivet i Regnskabsprotokol 1833–38 for Brünliches Trykkeri. Restoplagene er anført i Gyldendals lageroptællinger og varelister for tidsrummet 1838–44. Gyldendals arkiv, Det kgl. Bibliotek. Det er ikke muligt på grundlag af dette materiale at nå til en præcis bestemmelse af, hvor mange eksemplarer, der blev solgt. Der er nemlig udsving i tallene

- for, hvor stor lagerbeholdningen er, og undertiden er der ikke overensstemmelse mellem opgørelsernes angivelse af totalbeholdning og den totalbeholdning, jeg når frem til ved at lægge tallene sammen for de enkelte lagersteder. J. F. Schouws Hvad er det væsentlige ved de danske Provindsialstænders Indretning efter Forordningen af 15. Mai 1834 ? Kbh. 1834, var et særtryk af Dansk Ugeskrift nr. 129, og F. C. Olsens Til vore Vælgere i Anledning af valgene til Provindsialstændernes forestaaende Forsamling, Kbh. 1834, var et særtryk af Dansk Ugeskrift nr. 124. Dansk Ugeskrift blev trykt i ca. 500 eksemplarer, jfr. note nr. 45. Det totale salgstal for Schouws skrift kommer derfor tæt på 700 eksemplarer, mens F. C. Olsens skrift sammenlagt blev solgt i henved 1.200 eksemplarer.
52. Regnskabsprotokol 1833–38 for Brünniches Trykkeri. Gyldendals lageroptælling ca. 1838. Varelister 1842–44. Gyldendals arkiv, Det kgl. Bibliotek. P. G. Bang: Om Danmarks Finantser, Kbh. 1835, var et særtryk af Dansk Ugeskrift nr. 193, hvis oplag var ca. 500 eksemplarer. Det totale salgstal for dette skrift ligger derfor lidt under 1.000 eksemplarer.
 53. A 9. Kommissionsbog ca. 1830–45. Gyldendals arkiv, Det kgl. Bibliotek.
 54. Ibid.
 55. I Digteren og samfundet, bd. 1, 2. udg., 1965, skriver Sven Møller Kristensen s. 61, at en heldig bogs salg lå på 500 til 1.000 eksemplarer. Han anslår det samlede købende publikum til 3.000–4.000, mens antallet af læsere ligger noget højere. En gennemgang af Brünniches regnskabsprotokol viser, at de fleste af de udgivelser, som er trykt hos Brünnich – der er tale om faglitteratur – er trykt i et oplag på mellem 500 og 1.000 eksemplarer. Lærebøger og religiøs litteratur ligger højere i oplag. Af dem blev der trykt imellem 2.000 og 3.000 eksemplarer.
 56. Generalpostdirektionens Resolutionsprotokol 1834, s. 190 f., Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet.
 57. Således sendtes i 1834 121 eksemplarer af Maanedsskrift for Litteratur til den kongerigske provins, 8 eksemplarer til hertugdømmerne. Af de eksemplarer af Kjøbenhavnsposten, som i 1838 sendtes fra København, gik 14% til hertugdømmerne. Forakter og Bilage til Plakaten af 10. April 1840 ang. Tidenders og Tidsskrifters Forsendelse med Posten, pk. 1. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet.
 58. J. L. Heiberg til P. Hjort 13.11.1835, Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder skrevne gennem en lang Række Aar til P. Hjort, Kbh. 1867, s. 194.
 59. Maanedsskrift for Litteratur, subscriptionsliste i bd. 11, Kbh. 1834.
 60. Forakter og Bilage til Plakaten af 10. april 1840 ang. Tidenders og Tidsskrifters Forsendelse med Posten, pk. 1. Generalpostdirektionens arkiv, Rigsarkivet. Tallene er for oktober kvartal 1838.
 61. Sigurd Nielsen: Anf. arb., s. 336, 338, 340.
 62. I sin bog, Digteren og samfundet, bd. 1, 2. udg., 1965 skriver Sven Møller Kristensen s. 61: »København er publikums egentlige sæde, hvortil kommer provinsens spredte læsere.«

Dekorationen af kirken i Københavns Kommunehospital

Af Lilli Lehmann

De fleste københavnere kender Kommunehospitalet, Øster Farimagsgade 3-7, med den karakteristiske grønne kuppel over midterpartiet; men det er nok de færreste, som ved, at der findes en kirke under kuplen, bag de byzantinske vinduer. Kirken blev officielt indviet 18. oktober 1863 og fungerer stadig som kirke på trods af flere forsøg på at få den nedlagt. Der afholdes gudstjeneste første søndag i hver måned samt i forbindelse med højtider. Hvornår kirken blev dekoreret og af hvilke kunstnere har været glemt; men heldigvis gemt i bl.a. Kommunehospitalets regnskaber fra tiden. Svarene vil fremgå af denne artikel.

Bygningshistorie

Kommunehospitalets arkitekt Christian Hansen (1803-1883) var uddannet på Akademiet i klassicistisk stil af professorerne C.F. Hansen (1756-1845) og G.F. Hetsch (1788-1864).

I 1829 fik Christian Hansen Akademiets store guldmedalje, hvor der medfulgte et rejsestipendie. Rejsen begyndte 2. august 1831 og førte ham bl.a. til Athen i 1833, hvor han blev og arbejdede som arkitekt til sommeren 1850. De næste 6 år opholdt han sig i Triest for at bygge Skibsværftet, hvorefter han i marts 1857 vendte tilbage til København.

Hans udenlandske inspiration fra den græsk-byzantinske arkitektur føres til Danmark, hvor den blandes med sen-klassicismen til en historicisme, der er dansk. Dette er Kommunehospitalet et godt eksempel på. Christian Hansen mente, at arkitektur skulle være græsk, og med græsk mente han også byzantinsk, da han opfattede stilen som den oprindelige kristne stil i det østromerske rige. Een af de første byggeopgaver, han fik i København, var Kommunehospitalet.¹

Kommunehospitalet blev opført som en del af et program for bedring af de sundhedsmæssige forhold i København, hvor kole-

Fig. 1. Københavns kommunehospital, hvis midterparti rummer kirken. Foto Poul Henriksen, 1992.

raepidemien i 1853 havde gjort det klart for byens styre, at hygiejnen og hospitalsforholdene var kaotiske.² Borgerrepræsentationen vedtog derfor i maj 1855, at der skulle opføres et nyt hospital med 600 sengepladser uden for voldene. Placeringen af hospitalet var vigtig, da man ønskede rolige og rene omgivelser, hvilket ikke var tilfældet med de to hidtil benyttede hospitaler Frederiks hospital bygget 1752–1757 og Almindelig hospital bygget 1766–1769. Begge var placeret i den overbefolkede by nær Toldboden.

Man nedsatte en komité, der pegede på Fuglebakken i nærheden af Ladegården eller Vester Fælled, som mulig placering af et nyt

hospital. Kommunalbestyrelsen syntes ikke om nogen af stederne, og efter flere diskussioner fandt man frem til, at området mellem voldene og søerne, de såkaldte Sortedamsagre, ville være den bedste placering for det nye hospital. Grundene tilhørte kommunen, men var inden for militærets demarkationslinie, der gik til søerne. Det lykkedes dog at få militæret til at dispensere, og 1. oktober 1857 blev der udkrevet en arkitektkonkurrence om et hospital med 800 sengepladser og et på 450. Sidstnævnte var et krav fra Indenrigsministeriet, der ønskede en prissammenligning mellem eet stort hospital og to mindre. Uvist af hvilken grund, indkom der ingen projekter, og komitéen bad derfor Christian Hansen om at tegne de to hospitaler.³ Han var arkitekt med europæisk ry og havde bevist, at han kunne magte store opgaver i udlandet. I 1858 blev projektet med 800 sengepladser vedtaget, og byggeriet påbegyndtes maj 1859 og stod færdigt 1. september 1863.

Kommunehospitalet er inspireret af den græsk-byzantinske arkitektur, der kan spores både i murværk, midterparti og planløsning. Murværket fremstår som cloisonné-murværk med 9 skifter gule sten og 3 skifter røde vandrette bånd. (Nøjagtig som Theodosius II's mur omkring Konstantinopel, der stod færdig i 413). Den slags murværk var usædvanligt i Danmark på dette tidspunkt, men ses senere hos f.eks. arkitekten Ludvig Fenger (1833–1905), der benytter samme type murværk til Sukkerfabrikken i Stege (1883–84), Vestre fængsel (1892–95), Østre Elektricitetsværk (1901–02) og i flere kommuneskoler fra 90-erne.

Midterpartiet er en parafrase over en græsk-byzantinsk korskirke, der understreges af det tredelte vinduesparti med søjler og terningskapitæler og kuplen med lanternespiret (fig. 1). Kuplens trækonstruktion af pommersk fyr hviler på en oktogonal og en kvadratur, og den indvendige kuppel er en pendentivkuppel.

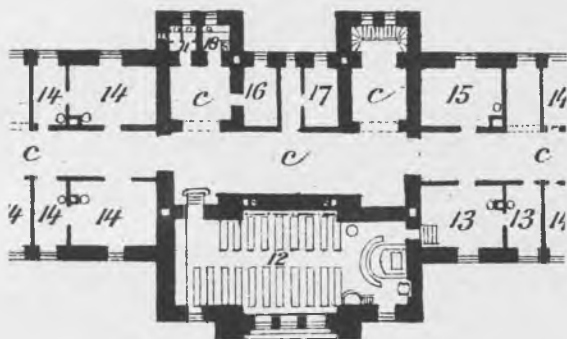
Kirkerummet

Den eneste plan-tegning, der findes af kirken, er fra 1870 (fig. 2). Grundplanen er symbolsk korsformet. Et indskrevet græsk kors, hvor kuplen hæver sig over midten. Korsarmene er overdækket med tøndehvælv. Xylograf F. Hendriksen (1847–1938) skriver i »En Dansk Kunstnerkreds« fra 1928, at kirken er kvadratisk.⁴ Dette er

ikke korrekt – og alligevel: Kirkerummet er 15 m langt og 7 m på det bredeste sted. Mere end dobbelt så langt som bredt; men når man står i kirken, opleves den som værende kvadratisk, fordi Christian Hansen forlænger de korte arme ved at lade tøndehvælvet mod nordvest fortsætte ind bag væggen, der afgrænser rummet. – Og det store byzantinske vindue åbner rummet visuelt mod sydøst.

Planen (fig. 2) viser en dør fra korridoren, en dør der fører ind til præstens to rum (nr. 13 på planen) et alter, en døbefont, en niche

Fig. 2. Plantegning af kirkerummet med detalje af 2. etage. Fra Kommunehospitalet i København taget i Brug Sept. 1863, C.M. Tegner's lith. Institut, 1870. Københavns Stadsarkiv.

med stol, en prædikestol, 20 enkelte bænke og det byzantinske vindue med et rundbuevindue på hver side. Et foto, som er fundet blandt gamle negativer på Kommunehospitalet, viser et udekoreret rum og med samme inventar som på planen fra 1870 (fig. 3, sammenlign med fig. 2). Inventarlisten viser dog, at der ved indvielsen i 1863 var 23 bænke.⁵ Fotografiet må dateres til efter 1875, fordi altertavlen, der stadig findes i kirken, malet og signeret af F.L. Storch (1805–1883), er modtaget som gave af major A.C. Gamél og »efter Giverens Ønske foranstaltedes opsat til Pintsefesten 1875«⁶ (fig. 4). Måske er det netop i den anledning, at kirken er blevet fotograferet.

F.L. Storchs altertavle erstattede en skrifttavle, der, ifølge regning fra malermester C.B. Lübschitz, er malet i sidste kvartal af 1869 og har kostet 50 rigsdaler.⁷ Beskrivelsen af tavlen på malermesterens

regning og i Kommunehospitalets Aarsberetning fra 1869 stemmer overens med en skrifttavle, der befinder sig på Kommunehospitalets loft, hvor den formodentlig har stået siden udskiftningen i 1875 (fig. 5). Målene på denne tavle passer til tavlerammen, som ifølge Aarsberetningen har stået tom til sidste kvartal af 1869:

»I den Ramme til Altertavle, som findes i Hospitalets Kirke og ikke hidtil var bleven udfyldt, blev der, da Malingen trængte til Fornyelse, paa rød Grund med forgyldte Bogstaver anbragt følgende Skriftsted:

Min Fader,
er det muligt,
da gaa denne Kalk fra mig!
Dog ikke som jeg vil,
men som Du vil,
Matth. Ev. 26. 39«⁸

Fig. 3. Kirkerummet inden udsmykningen. Inventaret er stort set bevaret til idag. Foto mellem 1875 og 1896. Kommunehospitalet.

Fig. 4. Altertavle malet af F.L. Storch i 1875, (højde 220 cm., bredde 147 cm.) Foto Poul Henriksen, 1992.

Inventar

Ifølge inventarbob har »Hertz« (Guldsmed & Juveler P. Hertz, Kronprindsensgade 2) leveret en »Kalk og Disk« (130 Rigsdaler) den 29. august 1863, og en »Lomme Kalk og Disk« (18 Rigsdaler) 20. februar 1864.⁹

»Rasmussen« (formodentlig Papir & Boghandler H.H. Rasmussen, Frederiksberggade 9, der leverede andre papirvarer) har leveret 20 Psalmebøger (1 Rigsdaler) og »1 Alterbob« (22 Mark) den 4. september 1863.⁹

»Drevsen« har leveret » 1 Døbefont« (25 Rigsdaler) og » 1 par Alterstager« (44 Rigsdaler) den 16. november 1863.⁹ Det har ikke været muligt at identificere Drevsen, fordi det ikke har været muligt at finde regningen. Døbefonten er af træ, og i vejvisere og lønningslister fra Kommunehospitalet fra disse år findes ingen snedkere, tømrere eller billedskærere med dette navn. Men måske er navnet egentlig Dreves. Ifølge inventarbogen har »Dreves« nemlig leveret »Klædeskabe« den 18. juli 1863. Det må være snedkermester F.L. Dreves, Nørregade 23, som arbejdede for Kommunehospitalet senere. Under navnet Dreves findes også en billedskærer B.B. Dreves, Adelgade 14.

Kirken blev officielt indviet 18. oktober 1863, så hvis datoerne er leveringsdatoer, er kirken indviet uden døbefont og alterstager. Der eksisterer inventarlistes frem til 1. april 1909, som viser, at kun alterdug og stoffer er skiftet ud, ellers har inventaret i kirken været det samme.¹⁰

Udsmykning af rummet

Ifølge et snit fra 1870 (fig. 6) har Christian Hansen tænkt sig en dekoration med engle i kuplen og evangelistsymboler i pendentiverne. Udsmykningen af rummet blev foretaget i 1896, men tilbud og overslag viser, at også tegninger må have været klar i 1894: Tømrermester N.C.C. Smith, Gl. Kongevej 43, har givet tilbud den 21. april 1894 på at »opføre en Stillads i Kirken paa Kommunehospitalet til Brug for Murere og Malere ved Reparation af Loft og Vægge, og at nedtage Stilladsen efter Brugen«. ¹¹ Den endelige regning på dette arbejde er dateret 30. september 1895 for arbejde udført i august 1895 (se note 11). Dette stemmer overens med en regning fra Murermester Chr. Seemann, Møntergade 31, for udført reparationsarbejde i kirken i august 1895.¹² Kgl. Hof-Dekorationsmalere Bernhard Schrøder, Nielsen og Hansen, Amaliegade 3, har leveret overslag Kr. 1143,99 til bemaling af kirken og dens inventar den 28. april 1894.¹³

I et tillæg til overslaget, dateret 9. august 1894, skriver de:

Fig. 5. Altertavle malet af malermester C.B. Lübschitz i 1869. Kommunehospitalet. Foto Poul Henriksen, 1992.

»I Tilslutning til vort Overslag af 28. April s. Aa. anføres, at Dekoration og Marmorering efter den af Hr. Stadsarkitekt Professor Fenger udarbejdede Skitse inklusive de fire Evangelisters Tegn i Hjørnerne under Kuppelen vil andrage Kr. 2888,80«. (Se note 13)

Måske er det disse akvareller og/eller arbejdstegninger, der ligger til grund for dette overslag¹⁴ (fig. 7, 8, 9). Akvarellerne viser rummet dekoreret med bånd, bladornamenter og motiver og skriftsteder fra Davids Salmer (Salmernes bog kap. 23 v. 1–6). Kuplen er malet blå med stjerne, kuppelranden dekoreret med apostle, og i pendentiverne ses evangelisttegnene. Altervæggen viser Kristus som den gode hyrde og altertavlen den korsfæstede Kristus. Dette tyder på, at man har ønsket en udskiftning af F.L. Storchs tavle fra 1875. Nichen og døren til præstens rum er muret til, og der er muret en gesims, som markerer overgangen mellem væg og tøndehvælv. (Sammenlign fig. 3 og 7, 8). Ifølge regning, dateret 5. maj 1896, har Bernhard Schrøder, Nielsen og Hansen modtaget et á conto beløb for malerarbejde:

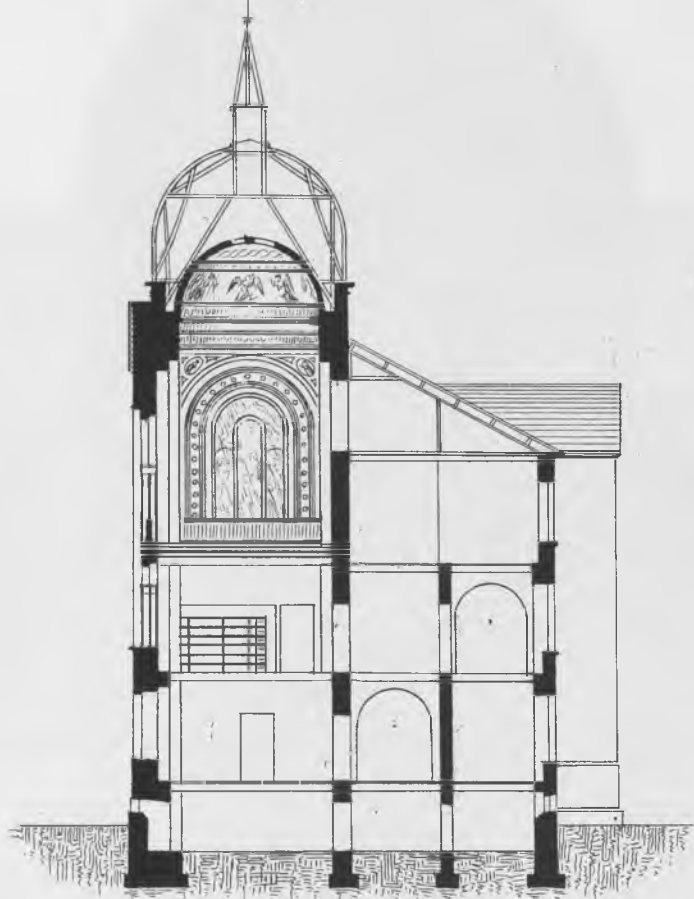
»For de af os udførte Dekorationer og Forgylder Arbejde med ægte Guld i Kjøbenhavns Kommunehospitals Kirke udbedes en á conto Udbetaling af Kr. 4000.00 skriver Fire Tusinde Kroner. Med Højagtelse ærbødigst Bernh. Schrøder, Nielsen og Hansen«. ¹⁵

Slutregningen fra samme malere er dateret 31. December 1896 (se note 13 og fig. 10). Denne regning viser også, at Kunstmaler Carl Petersen (1866–1930) har brugt 20,5 dag på »Udførelse af de figurlige Dekorationer«, og hans løn udgjorde ialt kr. 109,95.

Professor Axel Helsted (1847–1907) har malet »den billedlige fremstilling« og har modtaget ialt kr. 2000 for sit arbejde (fig. 11). Lønnen er udbetalt i fire rater. Første gang den 12. februar 1896 og sidste gang 29. juli 1896.¹⁶

Tømremester N.C.C. Smith har igen »opført og nedtaget 2 Stilladser i Kirken for Dekoration af Endepartierne, samt opført og nedtaget en let Stillads under Kuppelen«. ¹⁷ Regningen er dateret 4. November 1896.

Profil af Midtportal.
Profil du portail du milieu.

a. b.

Fig. 6. Snit af profil af midtportal, 1870, som Fig. 2.

Nævnte regninger viser, at:

- a) Tegninger har været klar før april 1894, hvor overslagene er afgivet. Ludvig Fengers udkast til decorationen har været færdig inden august 1894

Fig. 7. Nordøstvæggen, akvarel. Københavns Stadsarkiv.

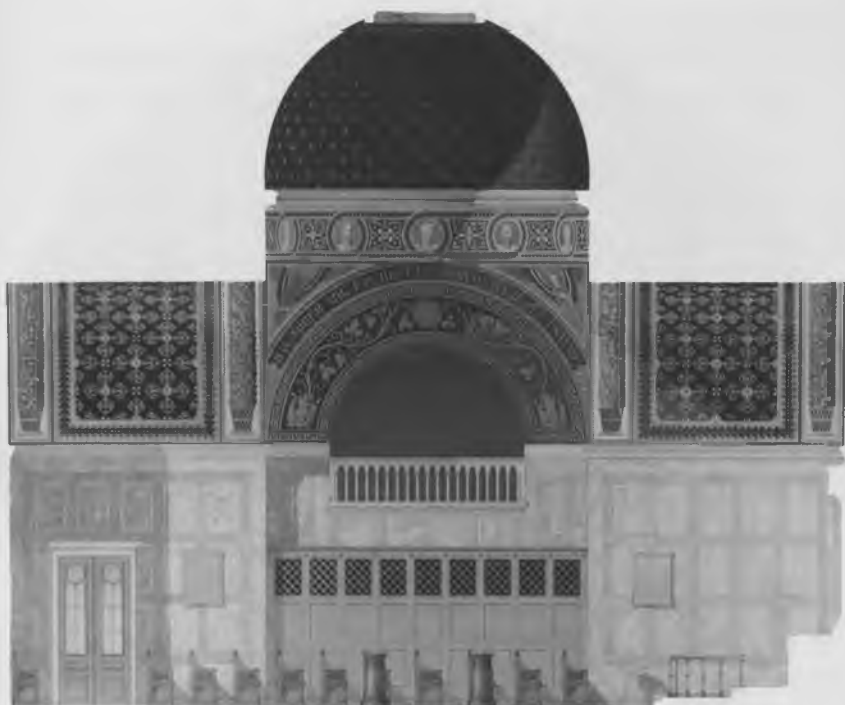

Fig. 8. Nordvestvæggen, akvarel. Københavns Stadsarkiv.

- b) Reparationsarbejder før dekorationen var afsluttet omkring 1. oktober 1895
- c) Den endelige dekoration af kirken var i gang i foråret 1896
- d) Kirken har stået færdigmalet december 1896

Den vigtigste kilde til oplysninger om Axel Helsteds dekorationer er xylograf Hendriksen, og det er kun i »En Dansk Kunstnerkreds« at han nævner, at Helsted har dekoreret kirken.⁴ Før udgivelsen af bogen forsøgte Hendriksen i 1920'erne at indhente oplysninger om Axel Helsted og udsmykningen i Kommunehospitalets kirke hos Helsteds venner, bekendte og familie.¹⁸ I et brev, dateret 17. februar 1928, til Axel Helsteds bedste ven historikeren Johannes Steenstrup (1844–1935) skriver Hendriksen:

»Hr. Prof. Dr. Joh. Steenstrup!

Da jeg forleden ikke tydeligt var i stand til at formulere mit Spørgsmaal i Telefonen, tillader jeg mig herved at fremsætte mit Spørgsmaal. Jeg ønsker gjerne at vide lidt nærmere om Axel Helstedes Dekoration i Kommunehospitalets Kirkerum. Jeg antager det er foregaaet i Halvfemserne, men haaber De ved hvorledes dette Arbejde kom i Stand og hvem der bestilte eller foranledigede det. Et Par Ord til Oplysning vil jeg være Dem taknemlig for, thi jeg har forgjæves efterlyst Sagen i Raadhusarkivet. Deres ærbødige F. Hendriksen«. ¹⁹

Johannes Steenstrup svarer tilbage i et brev dateret 20. Februar 1927 (1928?):²⁰

»Hr. Xylograf F. Hendriksen.

Jeg har ledet forgæves baade i min Hukommelse og andetsteds, men jeg har ikke kunnet finde nogen Oplysning, som kunde være Dem til Nytte. Rent gætningsvis vilde jeg tænke paa Aarene omkring 1893. Kunde det ikke tænkes, at Bestillingen havde nogen Forbindelse med at hans Svoger Ræder var Kontorchef under Magistraten? Mon ikke Helstedes Søster Enkefru Ræder kunde give nogen Oplysning? Mon Hospitalets Kontor eller dets Præst ikke kunde vejlede? Alt dette er jo hen i Vejret og viser kun min Mangel paa Viden og Evne, om end ikke paa god Villie. Deres ærbødige Joh. Steenstrup«.

Hendriksen har ikke kunnet løse spørgsmålene om kirkens dekoration, og da bogen udkommer i november 1928, daterer han udsmykningen forsigtigt.

»Omkring 1900 har Helsted dekoreret det Indre af CHR. HANSENS lille kvadratiske Kirkerum under Kuppelen paa Kommunehospitalet. Hvorledes dette Arbejde er fremkaldt, har det ikke været muligt at faa oplyst. Bedst er den store opstandne Frelser-Skikkelse paa Altervæggen; under den stjerneprydede Kuppels Flige har Helsted malt syngende og bedende Engle«. ²¹

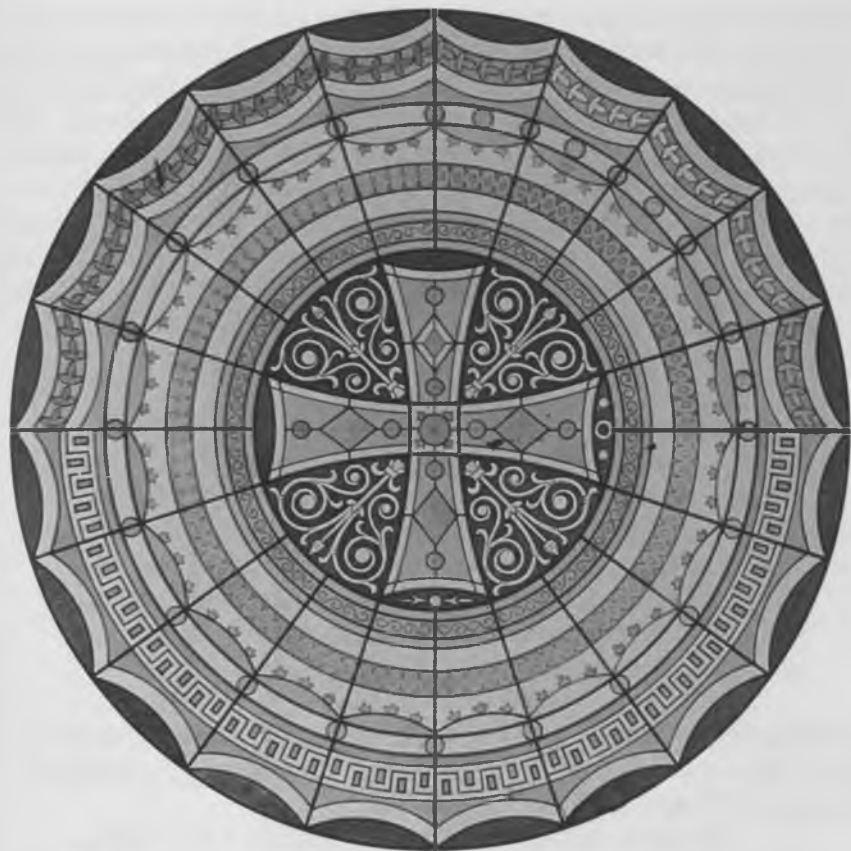

Fig. 9. Arbejdstegning til kuppelmosaik. Københavns Stadsarkiv.

Udsmykningen af kirken er ikke helt efter Christian Hansens opfattelse af den byzantinske arkitektur. Men dekorationer og den billedlige fremstilling er malet, så den illuderer mosaik. Endda er guldet bag englene malet som tesserae, dvs. som mosaiksten. Alt tyder på, at Helsted har malet de to lunetter, englene, der bærer himmelhvælvet, og apostlene i kuppelranden, (fig. 12, 13). Et brev fra Ludvig Fenger, dateret 9. november 1900, underbygger denne opfattelse. Og, – at resten af dekorationen er planlagt af Ludvig Fenger og udført af bl.a. Carl Petersen. Ludvig Fenger blev medlem af komiteen til restaurering af Ribe Domkirke i 1890.²² Han skriver:

»Kjære Professor Helsted. Som Medlem af Komiteen for Ribe Domkirkes Restauration, er jeg for Øjeblikket i stor Forlegenhed thi det Øjeblik nærmer sig, at der maa skaffes en Plan for Kirkens Dekoration, om den overhovedet skal have en saadan og fra Arkitekten Prof. Ambergs Side er hidtil ingen Plan fremkommen, ikke heller synes han at være paa det Rene med, hvilken Maler han kunde ønske at arbejde sammen med eller hvorledes.«

Derefter fortæller Fenger om restaureringen af Domkirken. Hvor- efter han nøje forklarer, hvordan han har tænkt sig, at udsmykningen skal være og i hvilken malemåde:

» . . . Derimod kunde og bør de 2 Nicher i Korsfløjen, foran hvilke der have staaet Altre, og Apsidens Halvkuppel, maaske hele Apsiden have en figurlig Dekoration. Denne Dekoration maa ikke være moderne, men skulde helst være i Mosaikstil, med platte Farver og Konturer, men den kan jo ogsaa nærme sig Giottos Malemaade. I Apsis kunde jeg tænke mig en thronende Christus over nogle Apostle eller Evangelister i Nicherne; i de 2 Alter- nicher 1) Ansgar og 1 af hans Disciple samt 2) Luther og Hans Tausen.

Fig. 10. Regning fra 1896 for malerarbejder. I bilag hertil er de enkelte ydelser specificeret. Administrativ korrespondance om kirkens udsmykning er ikke bevaret, hvilket understreger regnskabsarkivaliers anvendelighed som kilder. Københavns Stadsarkiv.

Børst, Schroder, Nielsen & Hansen
Analoggade 3

1896

Københavns Kommunehospital

1896
December 31

Prof. Kirken

Løst, Væge, Stadsbibel, Alter, Stole og
Tavler spartlet og malet ifølge
Overslag af 28 April 1143.99

Foraar udbydte Overslaget
Ogte Forgyldning paa Alteret, Stadsbibel,
Bibelskab og 162 Skrapper paa
Tavler, foran Varmeapparatet 65.00

Dekoration af Kirken ifølge Overslag
af 9 August 1894 2888.80
Endvidere tilgaa for agte Guld 1704.00

For haandværkmæssig Assistance ved
den kunstneriske Udforelse af de figu-
rige Dekorationer.

Halsvand Sofus Jensen	5 1/4 Dag	à 7/10	26.25	
" Harald Nør	1 1/2 "	à 7/10	6.00	
Hjindmaler Carl Petersen	6 "	à 7/10	36.00	
" " "	14 1/2 "	à 7/10	73.95	142.20

For agte Forgyldning herved, indblikning
Siddes af Guld 65.00

For Cassa Konti
Dato 51 + 9 + 1 + 5 = 1896
Indtægt af Kirken

	6008.99
	4000.00
	2008.99
	<u>2008.99</u>

21/12
A. N. Necker
Seth Jensen
Indtægt af Kirken

Der foreligger nu 2 Opgaver: 1) at planlægge og forestaa hele den simple arkitektoniske Dekoration af Kirken 2) at tegne og male Figurerne i Apsis og i Alternicherne. Jeg kunde tænke mig, at De kunde have Lyst til at male Figurerne, men derimod ikke ønskede at have mere end nødvendigt med den arkitektoniske Dekoration at gjøre. I saa Tilfælde maatte der jo skaffes en Plan til og et Overslag paa denne fra en anden Mand. Maaske vilde Carl Petersen, der hjalp mig i Kommunehospitalets Kirke, kunde bruges hertil. Jeg skulde ikke være uvillig til at hjælpe ham med gode Raad og Henvisninger, og Amberg vil vel ogsaa nok forbeholde sig nogen Indflydelse. Mon det da ikke var bedst, hvis De ønsker at have med Sagen at gjøre, at De tager Tyren ved Hornene og spørger Amberg om han af Dem vil modtage en Plan for og et Tilbud paa Kirkens hele Dekoration, som De tilbyder at udføre ved hjælp af C. Petersen der har været beskæftiget ved Kirkedekorationer i Rumænien og Kommunehospitalets Kirke.

Der kunde jo henvises til denne.

Fra Ambergs Overslag haves til Malerarbejde 15000 Kr. Om dette vil kunde strække til baade til Petersen og til Dem, kan jo være tvivlsomt, men det er vel heller ikke udelukket, at Beløbet kunde forhøjes noget lidet. Det gjælder først om, hvad den arkitektoniske Dekoration vil koste? Saa seer man hvad der bliver til Figurerne. Petersens Tilbud maatte jo være bindende, men man kunde for det Tilfælde, at det ikke blev antaget betinge sig et Vederlag for de Tegninger, som ikke kunde anvendes. Hvad siger De hertil?

Deres hengivne L. Fenger«. ²³

Det er vanskeligt at afgøre, hvem der har malet akvarellerne til Kommunehospitalet (fig. 7, 8). Formodentlig er de fremstillet af Ludvig Fenger, der var docent ved Akademiet i Bygningskunstens og Ornamentikkens Historie i årene 1885–1905. I øvrigt var han Københavns første stadsarkitekt i årene 1886–1904. ²⁴ Carl Petersen kom til Akademiet i september 1887 og tog afgang som dekormaler januar 1892, ²⁵ altså samtidig med Ludvig Fengers ar-

Kommunehospitalet
til Axel Helsted
Mønstersøj 3

Undertegnede tillader sig hermed at
bødigst at anmode den ærede Magistrat
om at erholde udbetalt et Afdrag af
800 Kr. for udført Arbejde paa den til
Kommunehospitalets Kapel bevilgede
Sum af 2000 Kr. til den villedige
Fremstilling.

Arbødigst

Kans udbetaler

Axel Helsted.

Den 12 Februar 1896.

Bilag 15 I t g a 1 e 1895.)
extraordinær Årshæftelse af Kirken

Til Sit betalt
Axel Helsted.

Kjøbenhavns Magistrat.

Fig. 11. Kunstmaler Axel Helsteds regning fra 1896. Københavns Stadsarkiv.

bejde som docent, så de kan have kendt hinanden. Måske er akvarellerne et samarbejde mellem Ludvig Fenger, Carl Petersen og Axel Helsted. Den billedlige fremstilling, som ses på akvarellerne, er blevet ændret i kirkens udsmykning og måske af Helsted (fig. 14). Udstillingskataloger fra 1907 viser, at Axel Helsted har lavet forarbejder både til »Kristus med Hjorden« og til den endelige udsmykning »Kristus i Mandorla med de to Engle«.²⁶

Konklusionen må blive, at idégrundlaget til udsmykningen af kirken er skabt i 1894 af Ludvig Fenger, som havde været konduktør for Christian Hansen. Carl Petersen har malet den arkitektoniske udsmykning, og Axel Helsted den billedlige fremstilling i 1896. Sammen har de tre kunstnere skabt et byzantinsk inspireret kirkerum i Christian Hansens ånd, men mere stiliseret og tilpasset tidens dekorative strømning.

Tilbage er så spørgsmålet, som xylograf Hendriksen stillede til Johannes Steenstrup: »Hvorledes dette Arbejde kom i Stand og hvem der bestilte eller foranledige det«. Axel Helsted boede i Italien i årene 1870–1879, for derefter at bosætte sig i Danmark. Han var i 1874 blevet gift med Emilie Wolff (1852–1886), og de var en del af den danske kunstnerkreds, der opholdt sig i Italien i disse år. Hendriksen skriver i »En Dansk Kunstnerkreds«, at maleren Otto

Fig. 12. Lunetten mod nordøst. Foto 1992, Poul Henriksen.

Fig. 13. Lunetten mod sydvest. Foto 1992, Poul Henriksen.

Haslund (1841–1917), »var rejst i Følge med sin Broder, Dr. Alexander H., og Dr. Schepelern« på en rejse til Italien i 1873.²⁷ Alexander Haslund (1844–1906) var også ven med overlæge Axel Iversen (1844–92), der var skolekammerat til maleren Kristian Zahrtmann (1843–1917), der også var med i kredsen.²⁸ Omtalte læger var ansat på Kommunehospitalet. (Vilhelm Schepelern (1844–1924) dog kun til 1874).

På det tidspunkt, hvor udsmykningen af kirken blev planlagt og udført, fungerede Alexander Haslund som professor på 4. afd. og Axel Iversen som professor på 5. afd.²⁹ Ifølge Kommunehospitalets Aarsberetning fra 1893 malede Otto Haslund et portræt af overlæge Axel Iversen til hospitalet:

»Under 25de Juli meddelte Magistraten, at den i Anledning af en fra Grosserer Oscar Wandel paa en Komites Vegne fremkommen Forespørgsel om Magistraten vilde modtage et af Maleren Otto Haslund udført Portrætbil-

Fig. 14. Kirken i 1992. Foto Poul Henriksen.

lede af afdøde Professor, Overkirurg Axel Iversen som en Gave til foreløbig Ophængning paa Kommunehospitalets 5te Afdeling, havde meddelt Grosserer Wandel, at Magistraten med Tak modtog den tilbudte Gave og paatog sig at værne om den. Det omtalte portrætbillede er derefter ophængt paa Kommunehospitalets 5te Afdeling paa Gangen udenfor det af afdøde Professor Iversen benyttede Værelse paa Kvindesiden«. ³⁰

Otto Haslund har også malet et portræt af Alexander Haslund til Kommunehospitalet.

Ovennævnte forbindelse mellem lægerne og malerkredsen kan have haft betydning for udvælgelsen af maler til udførelsen af kirkenes dekoration. Dertil skal lægges, at Axel Helsted, efter en rejse til Palæstina i 1890, blev inspireret til at male en række religiøse billeder i årene efter. Og at ungdomskammeraterne Otto Haslund og Axel Helsted var medlemmer af Akademirådet samtidig i 1892 og af Charlottenborgs udstillingskomite. Otto Haslund fra 1888–98 og Axel Helsted 1893–1907 (som formand fra 1895). ³¹

En anden mulighed kan være, at Axel Helsted ved indlæggelse på hospitalet har fået kontakt med Ludvig Fenger og måske gennem sin bekendt Alexander Haslund. Axel Helsted skriver i et brev til maleren Julius Exner (1825–1910), dateret 30. november 1895, at han er »noget svagelig efter endnu en overstanden Operation«. ³² I et brev til Johannes Steenstrup, dateret 14. december 1895, nævner Axel Helsted, at »Bindet skal tages af til Jul«. ³³ Og den 20. december 1895 sender han afbud til Anna Bissen (1830–1905) på grund af sygdom. ³⁴ Det har ikke været muligt at bevise, om Axel Helsted har været indlagt på Kommunehospitalet i 1895; – men den 17. februar 1907 døde Axel Helsted på Kommunehospitalet og blev ført fra Kommunehospitalets kirke til Frederiksberg kirkegård.

Kilder og litteratur

Arkivmateriale der beror i Københavns Stadsarkiv:

Komiteen til opførelse af Københavns kommunehospital: Nr.9, Inventarium og montering 1862–65.

Kommunehospitalet: Sagsjournaler 1862–70, 1894–98, 1927–35. Hovedbøger 1863–70, 1894–98.

Inventariebog med vedføjet Priisangivelse 1863–64. Inventariehovedbog B 1863–1909.

Kommunens regnskaber: Kommunehospitalet 1863–70, 1894–98.

Kort- og tegningsssamlingen: VI D Hospitaler.

D.K.B. = Det Kgl. Biblioteks brevsamling.

Trykte kilder og litteratur

Der findes ingen særskilt redegørelse om Kommunehospitalets kirke. Den omtales kort i Københavns Kommunehospital 1863–1913, 1913, p. 152–154. Niels Th. Mortensen, p.225, oplyser, at en kirke i Ravenna er forbillede for Axel Helstedes udsmykning. Dette har jeg ikke kunnet finde bevis for i min undersøgelse.

Charlottenborg-udstillingens katalog over Professor Axel Helstedes Arbejder 17.–21.nov. 1907.

Kunstforeningens udstillingskatalog over Arbejder af Axel Helsted okt.-nov.1907. Københavns Kommunehospitals Aarsberetninger, årg. 1865–1940.

P. Åge Brandt, Lars Marcussen, Jørgen Sestoft, Allan de Waal: Kommunehospitalet i København – et analyseeksempel. Arkitekturens praksis, 1974, p.266–321.

Ida Haugsted: The Architect Christian Hansen and the Greek Neo-classicism. Scandinavian Studies in Modern Greek, 4, 1980. *ibid.*: Arkitekten Christian Hansen i Grækenland 1833–50. Kunstakademiets Bibliotek 1986. *ibid.*: National byzantinisme. Arkitekten, 20, 1989.

J. Helms og H.C. Amberg: Ribe Domkirke, 1906.

F. Hendriksen: En dansk kunstnerkreds, 1928. *ibid.*: Mennesker og oplevelser, 2.udg.1932 (1.udg.1910).

Sigurd Jensen: København får et kommunalt hospitalsvæsen. Københavns hospitalsvæsen 1863–1963, 1963, p.9–22.

Birgitte Bøggild Johannsen: Danmarks kirker, bd.6, Forsvundne kirker i København, ved Sven Rask, 1987.

Niels Th. Mortensen: Religøs Malerkunst i Danmark, 1944, bd.I-II.

Rigmor Skade: Om Kommunehospitalets tilblivelse. Medicinsk Forum, marts 1951.

P. Strømstad: Kommunehospitalets opførelse. Københavns hospitalsvæsen 1863–1963, 1963, p.22–38.

E.A. Tscherning og K.M. Nielsen: Københavns Kommunehospital 1863–1913. Udg. af Kommunalbestyrelsen i Anledning af Kommunehospitalets 50 Aars Bestaaen, 1913, p.29–54, 152–154.

Villads Villadsen: Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19.Jahrhunderts. Hafnia 1978, p.43 ff.

Illustreret Tidende 1862–63, p.393–95, Det nye Commune-Hospital. *ibid.* 1903–4, p.271, Professor Arkitekt Ludvig Fenger. *ibid.* 1904–5, p.356, Professor Arkitekt Ludvig Fenger. *ibid.* 1906–7, p.273–74, Axel Helsted. *ibid.* 1907–8, p.22–23, Axel Helsted-Udstillingen i Kunstforeningen.

Berlingske politiske Avertissements-Tidende 18.febr.1907.

Politiken 18.febr.1907.

Arkitekten 1904–5, p.253–59, Ludvig Fenger.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Oplysninger om Christian Hansen er primært fra Ida Haugsteds artikler om arkitekten.
2. Den historiske indledning bygger hovedsageligt på de under litteratur anførte værker om Kommunehospitalet.
3. Han var blevet udnævnt til Kgl. bygningsinspektør for Fyn og Lolland-Falster og fungerede som professor ved Kunstakademiet.
4. p. 411.
5. Udvalg og Kommissioner. Arkivalier vedrørende Kommunehospitalets opførelse 1858–1864. Inventarium og Montering.
6. Kommunehospitalets Aarsberetning 1875, p. 40.
7. Kommunehospitalets Regnskaber 1869. Hovedkassens bil. 2689.
8. Kommunehospitalets Aarsberetning 1869, p. 26.
9. Inventariebog med vedføjet Priisan-givelse 1863–64.
10. Inventariehovedbog B: 1863–71, 1871–84, 1885–93, 1895–1909.
11. Kommunehospitalets Regnskaber 1895, bil. 155.
12. Kommunehospitalets Regnskaber 1895, bil. 167.
13. Kommunehospitalets Regnskaber 1896, bil. 234. Overslag er placeret sammen med den endelige regning.
14. Stadsarkivets kort- og tegnings-samling, VI D hospitaler: Kommuneho-spitalet 1862, 1870, 1878, 1940.
15. Kommunehospitalets Regnskaber 1896, bil. 51.
16. Kommunehospitalets Regnskaber 1895, post nr. 247, Kommunehospitalets Regnskaber 1896, post nr. 70, 93 og 112. Axel Helsteds løn er udbetalt fra Hovedkassen.
17. Kommunehospitalets Regnskaber 1896, bil. 232.
18. Det kgl. Biblioteks brevsamling: 16.9.1925, NKS 4657,4., 16.8.1926, NKS 4659, I 2,4.
19. D.K.B.: NKS 5016,4.
20. D.K.B.: NKS 4659,4. Årstallet må være 1928, fordi besvarelsen passer til brevet fra Hendriksen, 17.2.1928 og et brev dateret 19.4.1928, NKS 5016,4, hvor Hendriksen tilbagesender breve fra Axel Helsted og »vedlægger Ark til Bogen«.
21. En Dansk Kunstnerkreds, p. 411.
22. J. Helms og H.C. Amberg, p. 70.
23. D.K.B.: NKS 3980,4. Carl Petersen var med til at dekorere Ribe Domkirke (se Helms og Amberg p. 95 ff).
24. Illustreret Tidende 1904–05 p. 356.
25. Weilbachs Kunstnerleksikon 1949 p. 555.
26. Charlottenborg-udstillingens katalo-g 17.–21. nov. 1907. Kunstforenin-gens udstillingskatalog okt. – nov. 1907.
27. Ibid. p. 137.
28. En Dansk Kunstnerkreds p. 80.
29. Københavns Hospitalsvæsen 1863–1963, p. 243–247.
30. Ibid. p. 17.
31. Weilbachs Kunstnerleksikon og Dansk Biografisk Leksikon.
32. D.K.B.: NKS 3862,4.
33. D.K.B.: NKS 5016,4.
34. D.K.B.: NKS 4431,4.

Fra Blegdammene til »Bissebjerg«

Af Birte Ludovica Rasmussen

Det skrånende område fra det københavnske Bispebjerg og til Sortedamssøen har sin egen landlige historie.

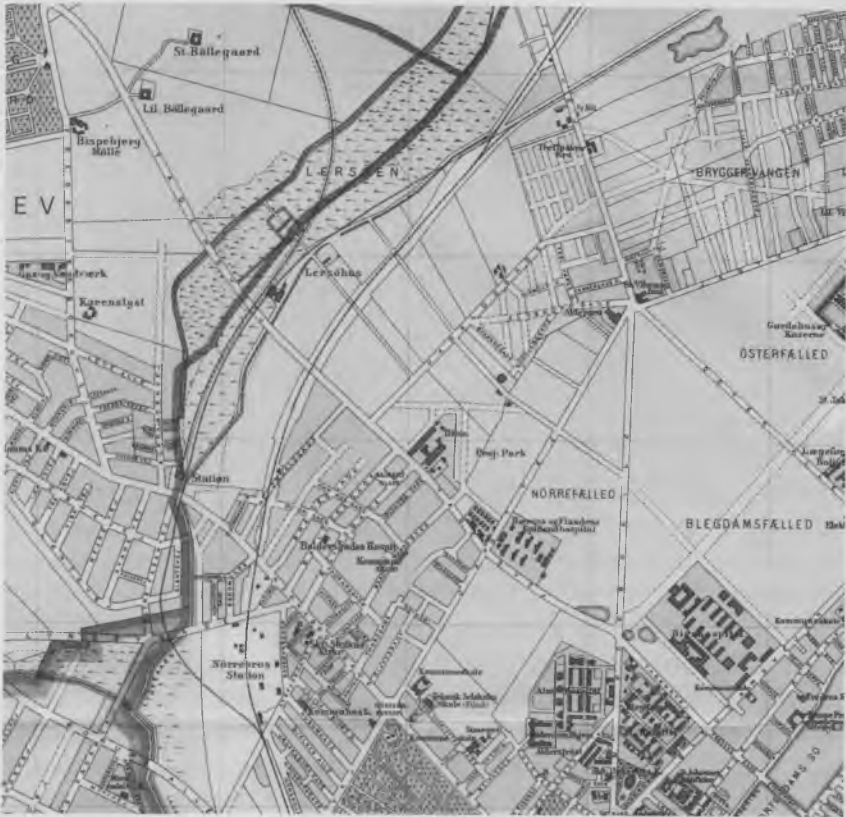
Navnet Bispebjerg er lidt af en tilsnigelse. Bissebjerg havde været en mere korrekt betegnelse for kvarteret på bakketoppen, for i en markbog fra 1682 omtales højdepunktet som »Bissebjerg Aas«. Her har åbenbart kørerne løbet grassat og det helt uden biskoppelig vel-signelse!

Blegdammen var områdets grønne basis. Der herskede blegemændene fra 1672 og små 200 år frem over græs og damme lige nord for Sortedamssøen. Hertil bragte tjenestepigerne fra hovedstadens bedre huse et par gange om året herskabets hvidevarer til bleg. Tøjet blev så først gjort vådt i en af dammene og derefter udbredt på græsset for at solen kunne blege, og nattekulden hærde det gode lærred.

Om natten gik blegevogteren sin runde, mens han med mellemrum truttede i et kohorn for at holde eventuelle tyve væk, samtidig med at han beviste, at han passede sit arbejde. Ingemann har ristet ham en from minderune: »Og Søen blank og rolig staar, med Himlen i sin Favn. Paa Dammen fjærne Vogter gaar og priser Herrens Navn«.

Mellem Blegdammen og kongens gamle Jagtvej fortsatte det grønne som Fælledene, der var militær øvelsesplads. Længere ude kom Raadmandsvangen og Borgmestervangen, der tilsammen udgjorde et stort landbrugsområde med havremarker og græsgange. Fra Frederik den Førstes tid – 1539 – tilfaldt overskudet herfra byens rådmænd og borgmestre som en del af deres aflønning.

En Vangemand førte tilsyn og havde ansvar for driften. Da han opnåede at få egen embedsbolig, kom den til at ligge, hvor Rådmandsgade i dag skærer Tagensvej. Senere kaldtes boligen i folkemunde »Tagenshus«, sandsynligvis efter en vis Tage Nielsen, der var vangemand først i 1700-tallet. Man ved, at han døde 1720, men hans navn lever videre i Tagensvej.

Udsnit af C. Meldals kort over København, 1906.

Uden for lands lov og ret lå Lersøen upågtet hen der, hvor i dag Lersøparken danner »forhave« til Bispebjerg Hospital.

Stedet var så tilpas afsides, at det i 1839 blev udset til skueplads for den første baptistdåb her til lands, hvad man kan læse sig til på en mindesten i parken. Hidtil havde ingen overtrådt det forbud mod voksendåb og anden baptistvirksomhed, der var vedtaget ved lov 1745. Dengang havde en udtalelse fra biskop Mynster gjort udslaget. Han havde på det skarpeste advaret mod baptisternes »slette eksempel«. Men nu var der ligeså stille opstået en lokal »dåbsmenighed«, og sidst i oktober knap 100 år efter forbudets indførelse – blev elleve personer hemmeligt døbt i søens vande.

Blandt dem var menighedens leder, forstander P.C. Mønster og hans frue. Til uheld for dem og de ni andre havde en ung fyr set dem og røbede deres forbudte handling til politiet. Kort efter blev de nydøbte kaldt til afhøring, og Mønster – der ikke ville love at afstå fra sin baptistiske missionsgerning – var årene derefter ialt fem gange i fængsel.

Som tiden gik groede søen til og blev til en mose, hvor man plantede lange rækker af pilebuske til brug for kurvemagerne, først og fremmest dem der arbejdede på Blindeinstituttets værksted. Om foråret arbejdede koner og mænd fra kvarteret med at bekæmpe ukrudtet omkring buskene, og når grenene var tjenlige, var den lille arbejdsstyrke i gang med at skære dem af og binde dem i bundter. Derefter gik turen til den å, der løb igennem området, for bundterne skulle igennem en opblødningsperiode. Tilsidst kom afbarkningen – et arbejde også børnene kunne være med til. Så var vidierne langt om længe som kurvemagerne ville have dem.

Samtidig med denne lovlydige flid drev foretagsomme Nørrebrodrengene og unge fyre ulovlig jagt på stedets sangfugle, som de fangede ved hjælp af lokkefugle i snedigt udformede, hjemmelavede lokkebure. Fuglene afsatte de til dyrehandlerne inde i byen. Ganske vist var det forbudt at indfange sangfugle i Danmark, men import var tilladt, så da fuglene jo ikke skulle vise pas, gav det ingen problemer. Men politiet var efter fuglefængerne. Når de fik fat på en, vankede der bøde. Desuden betalte Dyreværnsforeningen en dusør for hver pågrebet fuglefænger.

Mosen tiltrak også mange af byens vagabonder, der ville være i fred for politiet, lægdsrullen med mere. De indrettede sig hjemligt i hytter bygget af sammenflettede grene fra to nabobuske. Taget blev gjort mere eller mindre vandtæt med olieret papir, og fra den nordpå liggende losseplads forsynede de sig nemt og bekvemt med madrasser, gryder og kedler. Som de praktiske folk, de var, organiserede de sig også med egne færdselsårer, der fik gode danske navne som Musens Gang, Harald Blåøjes Gang og Peter Knæ's Gang.

Modsat lossepladsen – nede ved Haraldsgade – havde Københavns renovationsvæsen overtaget nogle store udgravninger, som det nedlagte Aldersro Teglværk havde efterladt. Hver kule var ca. af omfang på størrelse med Nørrebros Runddel, og lige så dyb, som

Et tidligt industriområde langs Tagensvej mellem Thorsgade og Rådmandsgade set fra omgangen på Jagtvejens mølle. Forrest Mansfeld-Büllners teknisk kemiske Fabrik, bagved skorstenene til Københavns Hesteskofabrik og Einar Holms Jernstøberi. I dag findes boliger på området. Ukendt fotograf ca. 1895. Københavns Bymuseum.

et femetagers hus er højt. Disse gruber var som skabt til at modtage natmændenes »høst«. Uheldigvis kunne ekskrementerne i varme perioder udvikle så meget gas, at en kule eksploderede med et øredøvende brag, og overdækningsplankerne fløj til alle sider. De ansatte arbejdere var til stadighed udsat for smitte, og mange fik f.eks. »blodgang« og tyfus. Men nogen skulle jo gøre det! »Etablissementet« havde også en vis indtjening, idet det lagrede, nu faste materiale blev læsset på godsvogne og kørt ud på landet, hvor det brugtes som gødning.

Samtidig med at dette foregik, satte industrialiseringen i stigende grad sine spor. Dens bygherrer havde i første omgang mest interesseret sig for den brolagte Nørrebrogade – tidligere slet og ret Nørre Landevej. Først derefter blev det fordelagtigt at bygge på parallelvejen – nu kaldet Tagensvej. Blandt andre etablerede fabrikant Sophus Hauberg sig her i 1885 med »S.C. Haubergs Maskinfabrik og elektrotekniske Virksomhed«, der senere skulle blive til »Titan«.

Han var imidlertid klar over, at afstanden fra den indre by ville

gøre det svært at skaffe arbejdere. Ganske vist var bicyklen opfundet, men man regnede den ikke for et befordringsmiddel. Den var en luksusgenstand, som overklassens sportsfolk muntrede sig med. Arbejderne ville med andre ord i mange tilfælde komme til at gå op til én time frem – og én tilbage fra det planlagte etablissement, og det måske endda i træsko. Med en arbejdstid på ti timer alle ugens seks hverdage, ville det være for hårde betingelser. Derfor kastede fabrikanten sig ud i en årelang kamp med de koncessionsgivende myndigheder om at få bevilling til at drive, hvad han kaldte »Sølvgadens Sporvej«.

Men allerførst måtte han skaffe udvej for, at den spinkle gangbro over Sortedamssøen blev afløst af en dæmning, der kunne bære hest og vogn. Bevillingen blev givet og dæmningen blev bygget. Tilbage stod besværlige forhandlinger med militæret, der ikke uden videre kunne lade den nye sporvogn køre gennem det ellers lukkede øvelsesareal. Man fandt dog frem til en løsning, selvom den var noget besværlig: en bom blev sat ved ind- og udkørselsstederne. Her måtte så kusken hoppe ned for at låse op – og straks

Tagensvej med maskinfabrikken Titan overfor Ægirsgades udløb. Ukendt fotograf ca. 1949. Københavns Bymuseum.

Tagensvej med den hestetrukne sporvogn fra Sølvgadens Sporvej ud for nuværende Vølundsgade. Til højre Haubergs Maskinfabrik, senere Titan. Ukendt fotograf ca. 1890. Københavns Bymuseum.

efter hoppe en gang til, nu for at låse bommen efter sig. Men igennem kom man da og ud til det mere gæstfrie område efter Jagtvejen. I ti år knirkede bommene op og ned, indtil endelig fælleden ophørte med at være militært område, så Tagensvej omsider kunne føres igennem til Fredensgade.

Straks efter starten 1889 blev Sølvgadelinien installeret i et imponerende remiseanlæg dér, hvor Haraldsgade munder ud i Tagensvej . . . den Haraldsgade, der på de gamle kort endnu hedder »Vej i Raadmandsmarken«. Der var plads til 74 heste plus en sygeafdeling med seks »sengepladser«. Dertil kom en firsporet remise og staldmesterens bolig.

Pressen var inviteret til liniens indvielse, og der faldt mange rosende ord. Specielt hæftede man sig ved, hvor bekvemt vognen var konstrueret med et forhøjet midterparti, der gjorde det muligt for »Herrer, selv bærende høje Hatte« at passere gennem vognen uden at måtte dukke sig!

Syv år senere fik pressen en virkelig sensation at skrive om i forbindelse med vor linie, der i mellemtiden var blevet forlænget til Kongens Nytorv: en *gasdreven* sporvogn blev præsenteret med fynd og klem. Det fremgår af Berlingske Morgenavis fra 21. marts

Urtekræmmerstiftelsen i Ægirsgade ved hjørnet af Nannasgade. Ukendt fotograf kort efter opførelsen i 1903. Københavns Bymuseum.

1896, at prøveturen forløb smukt. Trafikmedarbejderen studser ved opstigningen over »en vis Sitren af hele Vognen . . . dog ingenlunde generende«. Færden udgik fra Kongens Nytorv, og »i Bredgade sattes Farten op . . . man havde nu Lejlighed til at studere det nye Kommunikationsmiddel i Virksomhed. Kørslen er hurtig og behagelig; Vognen bevæger sig let over Skinnerne. Rystelsen er ikke så stærk som ved en almindelig Hestevogn, og den før omtalte Sitren gaar fuldstændig op i Vognens øvrige Bevægelser . . . «.

Så vidt så godt. Den 1. april (!) blev gasvidunderet sat ind i den daglige drift, og allerede den 15. april var det slut med herligheden. Pengene til forsøget slap op, og nye var ikke at finde. Den prægtige gassporvogn endte efter sigende sine dage i gården hos »Titan« – som aftrædelsesrum for de ansatte. Hestene måtte igen trække læsset.

Takket være Fredensbro-dæmningen blev det lukrativt at bygge på Nørrebro siden af søerne. Omkring 4.000 nye lejligheder blev

Holger Petersens Tekstilfabrik, Tagensvej 83–85, opført 1883–1888. Litografi 1888 i N. Malmgrens: Danmarks industrielle Etablissementer. Københavns Bymuseum.

bygget på rekordtid, og flere og flere havde elektrisk lys indlagt straks fra begyndelsen, ligesom mange havde installeret de nymodens Water-Closets. Hvad facaderne angik, ødslede bygmestrene med kobberbeklædte spir, sandstensguirlander og medaljoner.

Detailhandelen fulgte i hælene på de mange nye lejligheder: mælkehandleren, grønthandlere, og ikke mindst urtekræmmere. Handelen ser ud til at være gået godt, i hvert fald havde Urtekræmmerforeningen i 1902 råd til at opføre en kæmpestor stiftelse i Ægirsgade. Den fremtæder den dag i dag som en borg med to digre tårne i rundbuestil, og den ser ud til mageligt at kunne holde skansen endnu et par hundrede år.

Industrien var også på pletten med teglværker, rebslagerier og virksomheder, der hørte til beklædningsindustrien, som klarede sig specielt godt i København.

Grosserer Holger Petersen var branchens store navn. Sit motto: Laboremus pro patria, efterlevede han oprigtigt. I 1864 havde han

meldt sig som frivillig, og siden havde han privat øst store summer i finansiering af danskes køb af danske gårde i det sydlige. Det lå ikke til ham at gå i små sko, så da han ønskede at samle sin store tekstilproduktion, købte han hele fire tønder land god nørrebro-jord udgående fra hjørnet af Tagensvej og den nuværende Hamlets-gade, hvor en umanerlig lang, rød fabriksbygning stadig ses.

Produktionen krævede plads. Den omfattede så at sige alt i sy-artikler fra nåle, knapper og bånd til kniplinger og lampevæger! Anlæggets hovedstamme var rejst samtidig med, at Sophus Hau-berg åbnede sin elektrotekniske virksomhed længere nede på Tagensvej . . . (og sled i det for at få hestesporvognen igang). Man lagde ud med en væveribygning, et farveri, et kedelhus til damp-maskinen – den drivende kraft, og et dertil hørende kulskur ikke at forglemme. Vinkelret på Tagensvej og vis a vis selve fabrikken lå en lang længe med boliger forbeholdt de mere betroede ansatte. Som noget aldrig før set i Danmark, havde disse boliger en fælles spisesal efter engelsk mønster. Boligerne og resten af det murstens-gule kompleks blev i foråret 1990 fredet. Adgang dertil sker ad slippen ud for nr. 85 på Tagensvej.

Hvad man også kan se, er Manufakturhandlernes Stiftelse af 1909. Det er en mildest talt statelig bygning i Bragesgade, der næsten får genboen – Kingos Kirke – til at virke lilleputagtig. Stiftel-

Krydset Tagensvej og Henrik Harpestrangsvej set fra Nørre Alle, ca. 1930. Ukendt fotograf, Københavns Bymuseum.

Tagensvej med Studentergården til venstre mellem Fensmarksgade og Arresøgade, overfor ligger Militærhospitalet. Ukendt fotograf 1949, Københavns Bymuseum.

sen er bygget på en af Holger Petersens oprindelige 4 tønder land.

Kommunalembetsmændene indså, at tiden var moden til videre opkøb af jord. Man havde allerede terrænet ud til Haraldsgade, og i 1897 sikrede man sig jorden helt til Lersøen. Ifølge borgerrepræsentationens annaler mente man, at købet var rimeligt. Det måtte være »af Interesse for Kjøbenhavns Kommune at blive raadig over større, samlede Arealer«. Man bestemte sig for købet – også på grund af den lave pris: en krone pr. kvadratalen. Der herskede enighed om, »at den forlangte Betaling ikke kunde anses for at være uforholdsmæssig høj«, som det forsigtigt blev prentet i forhandlingsprotokollen. Pengene skulle tages af kommunens »Mas-seformue«, hvad man kunne gøre med god samvittighed, efter at købet sluttelig havde været forelagt »Fællesudvalget for Vej- og Gadeforbindelser paa Stadens Grund udenfor Demarkationster-rainet«.

I takt med udviklingen førtes sporvognen stadig længere mod nord . . . nu som De Københavnske Sporvejes »Linie 10« med kendingsfarverne mørkeblå og gul. Skæbnen havde indhentet hestesporvognen. Den kørte for langsomt og var for dyr i drift i forhold til de elektrisk drevne vogne.

Det gik, som det måtte gå: 1905 blev hestene spændt fra for sidste gang. Mandskabet pyntede den veltjente vogn med kulørte lamper og holdt en lille »sørgefest« i Remisegården på Tagensvej. Fra da af var der kun een hestetrukket sporvogn tilbage i byen, nemlig »Hønen«, der blandt andet befærdede Nørregade – en af byens ældste gader.

Auktionsholder Christensen påtog sig at sælge boet efter remisen: samtlige vogne inklusive salt- og vandvogn, to kakkelovne, hestestrigler og alskens småkram. Han udbød endda staldens 50 fag vinduer til salg, hvad der må have kreperet vognmand Hansen i høj grad, da han et par måneder senere overtog den tidligere remise-stald til sine heste! Iøvrigt var selve forvaltningsboligen – »Remisegaarden« – at se til langt ind i 1960-erne. I dag ligger der et stort moderne hus på stedet med flere opgange . . . Tagensvej nr. 97 svarer til gamle dages nr. 41 og dermed til hestesporvognens historiske tilholdssted.

I dag ruller linie 10-bussen forbi Rigshospitalet, Panuminstituttet og Universitetsbibliotekets naturvidenskabelige afdeling – institutioner, der med rette kan siges at stræbe »mod lyset«, selvom nok ingen af dem selv ville referere til Rudolph Tegners Finsenmonument og dets tre soldyrkere i overstørrelse!

Havremarker, græssende kreaturer og grønne vange er væk forlængst, men har fundet en værdig afløser i forskningen.

Litteratur

København fra Bispetid til Borgertid, Fabrik og Bolig 1990/1
Stadsingeniørens Direktorat 1947

Prinser og Vagabonder,
Anders Enevig, Fremad 1963

Et kirkesamfund bliver til,
Bent Hyllebjerg og Bjarne Møller Jørgensen,
Foltveds Forlag 1989

Københavnske Gadenavne,
Politikens Forlag 1972

LINIE 10 – Blade af en Sporvognslinies Historie,
Sporvejshistorisk Selskab 1968

Familien Waagepetersens hjem i Rosenvænget

Uddrag af Just Waagepetersens erindringer

Indledning af Bent Waagepetersen

For dem, der er interesseret i deres »rødder«, de familier og miljøer, de kommer fra, kan det være morsomt at se et af de hjem, hvor nogle af deres forfædre levede og kom fra.

Der er ét hjem, hvorfra vi er så heldige både at have en levende bekrivelse, skrevet af Just Waagepetersen, og en samling illustrerede fotografier, taget af Sven Waagepetersen, samt en rekonstrueret plan af indretningen og delvis møbleringen, som er udført af undertegnede. Tilsammen skulle det give et rimeligt billede af dette hjem, som bestod fra omkring 1893 til omkring 1920. Villaen, Rosenvængets Sideallé nr. 6 eksisterer stadig, men i stærkt ombygget stand som socialinstitution.

Hjemmet er Gaston Waagepetersens, oberstløjtnant og kammerherre, og Jutta Waagepetersens, født Thune. Noget helt tidstypisk hjem har det ikke været, idet bohavet for en stor del var nedarvet, dels fra hendes far, etatsråd Edward Thune, dels fra hans stedforældre, hvor især hofagent Chr. W.'s møbler og malerier har præget hans barndomshjem dels i St. Strandstræde, dels senere på Rosendals hovedbygning. Morsomt nok var han som barn kommet til at bo i det hus, hans biologiske familie havde bygget, da hans stedfar købte den store ejendom, Rosendal, hvis hovedbygning er kendt fra Købkes »En sommermorgen på Østerbro«.

Grundstammen i hjemmet var dog naturligvis det indbo, der blev anskaffet til deres bryllup i 1878, hvilket især spisestuen bærer præg af. Men det, der særligt kom til at udmærke hjemmet, var den store samling af malerier, kunstgenstande og sølvtøj, der kom fra hans biologiske mor, Alice Tutein, kaldet »Gudmor«. Hun var anden gang gift med den rige, engelske kunstsamler, John Cookney i Schweiz, hvis ejendom »Mont Olivet« stadig findes i Lausanne.

I hjemmet var der fem børn, Knud, Else, Just, Harald og Sven

Villaen, Rosenvængets Sideallé 6, på Østerbro, er bygget i 1892 efter tegning af Georg Wittrock på en af de sidst solgte grunde af den udstykning, som Mozart Waagepetersen indledte i 1857 på den Tuteinske ejendom, Rosendal. Bagved ses dispachør Middelboes villa på hjørnet ud mod Rosenvængets Hovedvej. Dispachøren var gift med med Jutta Waagepetersens ældste søster, Frederikke, og denne villa er formodentlig opført til deres bryllup i 1868. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

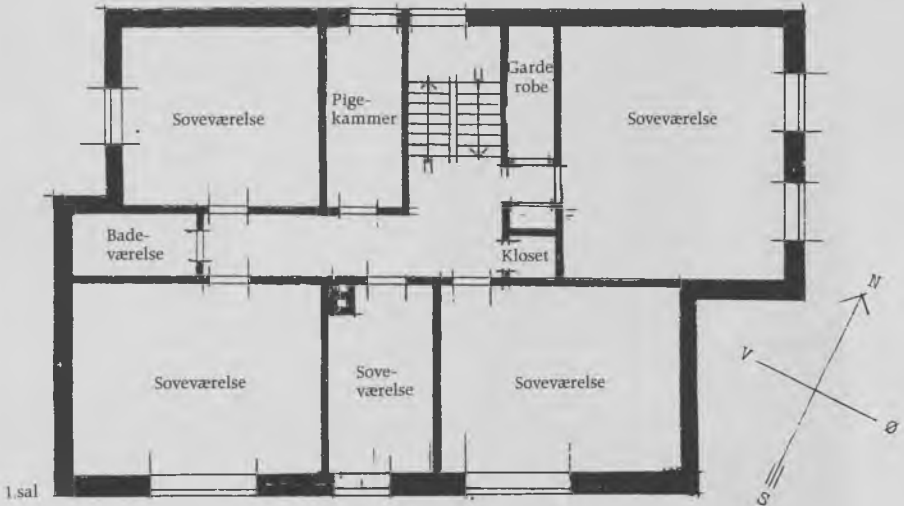
samt hans gamle stedmor Mathilde Waagepetersen, et par tjenestepiger og så naturligvis »det løse«.

Om Gaston W.s herkomst kan det berettes: I 1848 blev Chr. d. 8.'s hofminiaturemaler Johannes Møller kaldt til Marienborg på Møn for at »gøre« et portræt af hofjægermester Peter Tutein's ældste datter, Alice, som present til hendes forlovede Alexander Brun til Palstrup. Men ulykken skete, at Alice skulle have et barn med maleren. Skandalen var stor, at blive gift med maleren kunne der ikke være tale om, bl.a. fordi han var gift i forvejen. Man forsøgte at skjule det over for Brun. Han anede uråd, men gik dog med til et giftermål under forudsætning af, at de blev skilt kort efter. I dette ægteskab blev barnet født i 1849 og straks fjernet for under falske papirer at blive døbt i Trinitatis Kirke under navnet Christian Hansen og siden adopteret af familien Waagepetersen.

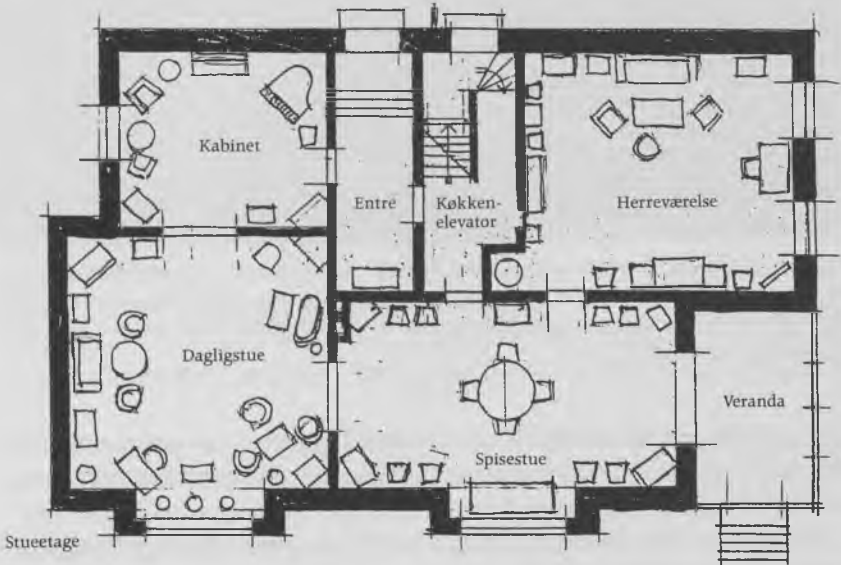
I Schweiz blev Alice så gift med John Cookney (der var to år æl-

Familien Waagepetersens hjem i Rosenvænget

Rosenvængets Sideallé 6. Tegnet af Georg Wittrock i 1892. Arkitektens oprindelige forslag blev ændret, så den fine facade mod alleen blev vinduesløs, og herreværelset, som

1. sal
vel var tænkt i det, der blev kabinettet, i stedet blev indrettet, hvor køkkenet skulle have ligget. Altsammen formodentlig fordi Gaston Waagepetersen ikke ønskede at se de grimme, høje bygninger, der nu dækkede det areal, hvor hans elskede barndomshjem, Rosendals hovedbygning, engang havde ligget mod Østerbro.

Stueetage
Det bemærkes, at køkkenet lå i kælderen med madelevator til spisestuen, og at der ikke var indlagt WC, men kun kloset. Fru Waagepetersen fandt, at WC'er var for kølige.

Kammerherre, oberstløjtnant Gaston Waagepetersen (1849–1922) i sit arbejdsværelse. Bagved en våbensamling og et portræt af John Cookney samt et skuffemøbel udført til hofvinhandler Christian Waagepetersen samt en af to kandelabre fra dennes hjem. Foto Sven Waagepetersen før 1907.

dre end hendes far). Med hans samtykke søgte hun senere at få sit barn til sig, men dette nægtede familien W. Hun måtte nøjes med at få ham anerkendt som sin enearving.

Således er det tilfældigt, at barnet fik navnet: Gaston Waagepetersen. Han havde mulighed for mange andre efternavne. Den celebre skandale om hans fødsel blev yndet romanstof i datiden.

Uddrag af Just Waagepetersens erindringer 1928–29 om hans barndomshjem i Rosenvænget

I stueetagen var den vigtigste stue ubetinget faders stue. Skønt den lå lidt fornemt afsondret med kun een dør, som et herreværelse skal ligge, var den dog centrum i huset. Her samledes vi altid, navnlig efter måltiderne, her passiarede vi og røg tobak, navnlig i mørkningstimerne efter middag. Jeg tror ikke, der er mange familier, hvor der herskede en så hyggelig og munter tone som hos os. Men det var stuen, jeg ville tale om.

Den var vel ikke særlig lys – træerne udenfor tog morgensolen. Men den store dybe, næsten kvadratiske stue, med den store vægplads, de højrode tapeter og vidunderlige gamle møbler og malerier, gav en stil og en hygge, som man forgæves søger magen til.

Mellem vinduerne stod faders skrivebord med moders billede over. På sydvæggen de tre chifonnierer, ovenpå et ur og to broncestager – på væggen derover Evangelisterne og Hornemanns to pasteller af Kuhlau og Frensheims, ved siden portrættet af Mr. Cookney og der nedenunder over et lille bord Johannes Møllers miniaturemaleri af faders mor Alice Tutein.

På vestvæggen det store Chr. VIII bogskab og ved siden et lille skab hvorpå en porcelæns vase af kjøbh. porcelæn med billeder af Rosendal og Store Strandstræde. På den anden side det gamle tebord – eller kaffebord med messingplade, to messingstager og krucifixet, derover bedstemoders portræt.

På nordvæggen den gamle empiresofa med Bendz og Juels billeder og Marstrands lille portræt af bedstefader. Foran et mahognibord og de to pragtfulde gamle engelske stole med rørfletning og røde læderpuder. Desuden ved bordet og de to vinduer tre Chr. VIII stole.

I loftet hang en dejlig gammel empire krystal lysekroner, og der var et smukt, roligt mønstret tæppe på gulvet.

Der var kun een ting, der faldt ud af stilen, det var to rædselsfulde kinesere i brændt ler, som fader havde fået af baron Blixen, der havde været en tur til Østen med et af Ø.K.'s skibe – jeg truede ofte fader med at slå dem i stykker.

Kakkelovnen – en glimrende, men temmelig smagløs stedsebrænder, var godt skjult i en niche. Den var et godt udslag af faders sunde, praktiske sans. Den varmede udmærket, og jeg mindes mangen god flaske rødvin, der var tempereret i den lune krog.

Den nye ejer, overformynder Svend Thomsen har desværre ødelagt det herlige rum.

Efter middag sad moder gerne i den røde stol nærmest vinduet, fader i den stol midt for bordet og vi andre på de andre stole, medens Poul gik stundesløs op og ned ad gulvet og ikke kunne bestemme, hvor han ville sidde. På den store chifoniere stod der en

Gaston Waagepetersen og hustru Jutta, født Thune, i hans stue. Over sofaen Wilhelm Bendz familiestykke af hofvinhandler Christian Waagepetersen i sit arbejdsværelse i gården St. Strandstræde 14. Over dennes arbejdsbord skimtes Jens Juels portrætter af Christian Waagepetersens forældre, som nu hænger på siderne af familiestykket. Under dette Wilhelm Marstrands portræt af Mozart Waagepetersen fra ca. 1840. Bag Gaston Waagepetersen anes et af to skabe tegnet af Nicolai Abildgaard til etatsråd J.F. Tuteins gård i Vimmelskafte. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

Bagvæggen i Gaston Waagepetersens stue. Fra venstre en piedestal med vase med billede af St. Strandstræde 14 samt hovedbygningen på Rosendal på Østerbro. Vasen, som nu findes på Københavns Bymuseum, var en gave fra Livjægerkorpset til stedforældrenes sølvbryllup i 1867. Bogskabet stammer formodentlig fra etatsråd E. Thunes bryllup i 1839. Til højre hofvinhandler Christian Waagepetersens vaskebord med messingbakke, derover et portræt af Mathilde Waagepetersen i brudedragt malet af den engelske kunstner Court i 1842. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

lille petroleumslampe og kastede et svagt skær ud i stuen, på møbler og billeder, medens vi nød kaffen og cigarerne, talte om løst og fast, spøjte og lo. Poul var jo gerne et taknemmeligt offer.

Spisestuens vægge havde en dejlig mørkeblå, mat og varm farve, som stod godt til de brunmalede døre og møblerne, der var af lys eg, men forresten temmelig kedelige.

Det mest interessante var det store, brede højtsiddende vindue, hvis underste kant kun var lidt under mandshøjde over gulvet. Det var anbragt således, for at buffetten kunne stå under. Det gav udmærket lys ind i stuen, men afskar i nogen grad forbindelsen mellem stuen og haven, som man ellers kunne have fået en god udsigt til.

Spisestuen mod glasdørene til verandaen. Egestræsmøblerne fra Jutta og Gaston Waagepetersens bryllup i 1878. Til venstre et af to spilleborde i Röntgen-stil og muligvis fra Tutein-familien. På bordet sølv fra Schweiz. I hjørnet et rokokostandur udført i Landskrona, muligvis købt sammen med Rosendal. På et skab i det andet hjørne ostindisk porcelæn rimeligvis hjemført af hofvinhandleren Christian Waagepetersens svigerfar, ostindisk købmand Schmidt. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

Forbindelsen med haven havde man kun gennem glasverandaen, som var skilt fra spisestuen ved en bred trefløjet glasdør, der kunne slåes til side, så at verandaen blev en del af spisestuen. I det sammenslåede rum kunne der bespises op mod 40 mennesker (Elses og Gerdas bryllupper).

Verandaen var ellers et udmærket opholdssted om sommeren. Mangen hyggelig sommeraften har vi tilbragt derude med udsigt gennem de åbne døre til Saabys store pæretræ, enten siddende i kurvemøblerne eller lejrede udenfor på trappen.

Når man fra entreen kom ind ad døren til kabinettet, havde man til højre det store flygel, hvorover et maleri af to hjorte, derefter en lille puf med det store maleri af fader (Helsted) og ved siden, i hjør-

Bagvæg i kabinettet med Axel Helstedes portræt af Gaston Waagepetersen, hvis forlæg er det tidligere viste fotografi af Sven Waagepetersen. Til højre Zeuthens maleri af Mariekirken i Lübeck vundet af Mozart Waagepetersen i Kunstforeningen i 1846. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

net en stor lænestol. Lige for vinduet var moders stol og sybord, hvor hun ofte sad, og hvor hun også er malet af Helsted, og bag hendes stol et lille skab med et smukt, forgyldt bronceur.

Den store dobbeltdør (til dagligstuen) havde ingen døre, kun portierer. Lige for havde man vinduet med mange blomster, til højre derfor moders lille skrivebord på skrå, i hjørnet en piedestal med en lampe på og på væggen ved siden af vinduet billedet af Beatrice Cenci (kopi). På vestvæggen stod på midten en stor sofa med et rundt bord med stole foran, ovenover hang det store Schweizerbillede flankeret af et par venetianske glaslampetter – til højre det sorte ibenholtsbord med ditto kasse på og derpå en vase af saksisk porcelæn – ovenover et italiensk billede af Hillingsforth. Til venstre for sofaen atter et lille ibentræsbord og derover et lille hestebillede og til venstre i hjørnet det store bogskab af nøddetræ.

Dagligstuen set mod vinduet til haven. Marmorskulpturen af det sovende barn er formentlig fra Schweiz. Den venetianske lysekrone er måske købt under Jutta og Gaston Waagepetersens bryllupsrejse i 1878. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

På væggen ind mod kabinettet ved siden af døren en etagere med nips og ovenover Mourillos (?) billede af Pigen med katten og på den anden side af døren samme mesters (?) Drengen med hunden. I hjørnet porcelænskaminen. På væggen mod spisestuen stod en chaiselongue med et firkantet mahognibord foran og et Neapelbillede over – bagved en piedestal med Hermes i bronze. På den anden side fløjdøren en formindsket kopi i marmor af den medicæi-

ske venus, hugget af Canova og foran hende et lille ibentræsbord med stol.

På gulvet prangede et herligt Brüsseler tæppe – rødt og gult. Stolene var betrukket med rødt plyds og i loftet hang den store venezianske lysekrone.

Stilen var jo ikke ren – nogle af møblerne – bogskabet og skrivebordet og plydsbetrækket tilhørte jo 80'ernes dekadenceperiode, men stuen var alligevel overordentlig elegant og festlig; de pragtfulde malerier tog sig glimrende ud på de matgrønne vægge, som havde kostet maleren store anstrengelser at få efter moders ønske, og når gæsterne ved de store selskaber samledes her, dannede stuen med det dæmpede lys en glimrende ramme om det hele.

Til hverdag blev den ikke brugt ret meget, men tog sig også brilliant ud, når solen faldt ind gennem det store vindue på de mange planter, som moder passede med stor omhu og dygtighed, på malerierne i de forgyldte rammer og fik Venus til at skinne i sin hvidhed på den sorte sokkel og mod de matgrønne og sartgrønne vægge.

Hvad der i høj grad spillede en rolle var det meget – for en del temmelig kostbare nips, der stod fremme, f.ex. en Flora Danica skål med gamle signeter på det store runde bord – blomstervaser og små figurer, flakoner og gammelt porcelæn.

Kabinettet var i samme stil, men dog mindre elegant, der var naturligvis også Brüsseler tæppe på gulvet og portierer, kamin i kroen og en dejlig, fin krystal empirelysekrone i loftet. Her sad moder gerne ved det eneste vindue, der vendte mod gaden i stueetagen, og strikkede de mange, mange strømper til sine sønner, medens hun læste i en bog, og om aftenen fik fader sig en blund i den store lænestol, medens der blev luftet ud i faders stue efter middagscigarerne. Solen skinnede kun ind et par timer midt på dagen.

Nytårsaften i gamle dage hos mormoder var der altid stor aften med østers og hasardspil – men det står dog dunkelt for mig, bedre husker jeg de aftener hos moder og fader – kun de to gamle og vi børn med kærester, mænd og koner var til stede – aftenens glanspunkt var spillet Lou med de mange dejlige gevinster. I begyndelsen var det mest morsomheder, senere nyttige gevinster såsom lommetørklæder - handskekort o.l., som vi jo kastede os over med den materialisme, som nygifte og forlovede er i besiddelse af. Hvor

Dagligstuevæggen mod Rosenvængets Sidealle. Plydsmøbler og dameskrivebord fra Jutta og Gaston Waagepetersens bryllup i 1878. Ved sofaen et kabinetkab af ibenholt og elfenben fra Schweiz muligvis fra 1600-årene, bordet under senere. På væggene tre malerier fra Cookneys samling, som delvis blev solgt i Schweiz efter fru Cookneys død. Foto Sven Waagepetersen før 1922.

det morede de to gamle at se os glade – særlig husker jeg nytårs-aften, da Cecil og jeg lige var blevet forlovede.

Der var en ganske egen tone derhjemme, let og fri og kemisk ren for alt, hvad der var simpelt og ufint eller unaturligt.

Sålange vi var børn stod vi ganske vist fjernt – altfor fjernt fra de gamle. Harald, Sven og jeg var overladt til frøken Poulsens omsorg og var en overgang mere tilbøjelige til at søge udendørs adspredelser end indendørs hygge. Knud og Else stod de gamle meget nærmere. Men da vi voksede til forandrede forholdet sig. Fader, der tidligere havde stået for os streng og barsk, blev nu munter og spøjte med os omtrent som vore ligemænd. Det var jo nok Else, der viste vej. Hun kunne vikle fader om sin lillefinger. De var næsten kåde, når de sad ved bordet, og vi »små« var ikke længe om at komme

Jutta Waagepetersen, født Thune (1854–1922). Fotografiet er benyttet som forlæg til Axel Helsteds portræt til ophængning over hendes mands skrivebord. Foto Sven Waagepetersen før 1907.

med i kådheden, til stor forfærdelse for bedstemoder (Gaston Waagepetersens stedmor boede i huset).

Da jeg senere kom ud i livet havde jeg stor vanskelighed ved at blive imponeret af ældre rangpersoner, mange bar over med mig og fandt mig formodentlig frisk og frimodig, men af og til rendte jeg mig en stage i livet. Det kom af den kammeratlige tone, vi havde hjemme. Men den havde nu alligevel sin værdi – jeg ville nødig have været den foruden. Hele hjemmet hvilede på ærbødighed, naturlighed, sandhed, fædrelandskærlighed og naturlig religiøsitet, al sladder var bandlyst, sorger ramte os næsten ikke og livet levedes på en god økonomisk grundvold. Men det, som bar stærkest, var nok det skønne og rene forhold mellem moder og fader. Aldrig har jeg set bedre eksempel givet til børnene. Derfor var de et midtpunkt ikke alene for os, men også for alle deres venner og bekendte.

Moder var meget smuk. Hun havde en meget smuk hovedform, smalle tindinger, regelmæssige ansigtstræk og en rank og statelig figur. Dejlig skal hun have været i sine unge dage. Billederne viser det, og selv da alderen havde givet hende rynker og grå hår og bøjet hendes ryg, var hun dog både smuk, statelig og fornem i den beskedne sorte kjole og med det sirligt ordnede hår, hvori der altid var stukket en skildpaddekam, der foroven endte i runde kugler. Mangen gammel kavalier har jeg hørt tale med et suk om sin gamle baldame, den smukke Jutta Thune.

Hun var også livlig, munter og velbegavet og forstod at optræde som værtinde i selskaberne derhjemme. Hun havde et stort og varmt hjerte. Vore sorger og glæder var også hendes, og hvad held eller uheld, der ramte hendes omgivelser, gik hun op i med liv og sjæl. Aldrig så vi hende kold eller ufølsom ved andres skæbne. Hun havde vel nok arvet lidt af sin morfaders, den gamle ritmesters, pirrelige sind, hun kunne blive temmelig nedtrykt over livets små virkelige eller indbildte genvordigheder. Så fik hun »krøller i panden«, som vi sagde, men det var rørende at se dem forsvinde, når fader strøg med hånden over hendes pande og sagde et par kærlige ord. Når hun blev vred, kunne hun jo nok give en ordentlig skylle med kvindelig verve og en egen form, hvad enten det var tyende, handlende eller andre, der var kommet hende på tværs.

Der var to begivenheder i moders liv, som jeg synes giver det kla-

reste billede af hende. Den ene var da Knud, deres førstefødte, var syg i 1-2 års alderen. Han led af en stærk hjernebetændelse og lå i lang tid bevidstløs og døv, og lægen onkel Ludvig (Jacobsen) gav kun meget lidt håb. Fotografiet af Knud og moder kort efter helbredelsen siger så umådelig meget, når man sammenligner det med billederne af den blomstrende unge pige fra forlovelsestiden, og ser hvor håret nu var blevet tyndt, ansigtet furet og falmet. Det billede stod altid på faders skrivebord, som barn forstod jeg ikke, hvad det billede fortalte, nu forstår jeg det så godt.

Den anden begivenhed var moders død uden egentlig forudgående sygdom 2 måneder efter faders død. Den taler for sig selv.

Efter faders død skal moder have sagt til Else, at hun skammede sig over hver dag, der fandt hende i live, fordi fader ikke ville kunne have overlevet hende en eneste dag. Hvad det sidste angår tror jeg næsten, at moder havde ret.

Københavns Stadsarkiv i 1991

På grund af pladsmangel måtte Stadsarkivet standse alle afleveringer i 1992. Pladsmanglen skyldtes, at et af Stadsarkivets magasiner var opsagt, og Stadsarkivet måtte flytte ialt 4000 hyldemeter arkivalier i løbet af året. Afleveringerne er genoptaget i 1992, men for fremtiden kan kommunens forvaltninger kun aflevere arkivalier, der er over 20 år gamle, og arkivalier fra nedlagte institutioner. Stadsarkivet modtager som hidtil gerne privatarkiver. De fylder sjældent ret meget.

Stadsarkivet iværksatte i foråret en kampagne i samarbejde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger i København for at få københavnerne til at skrive deres eget hus' historie. Kildematerialet i København er af en sådan karakter, at personer uden særlige forudsætninger kan arbejde med det. Det er blot vigtigt, at man kender huset og kan bruge øjnene. Der sendtes pressemeddelelser til de lokale blade, og Stadsarkivet udarbejdede en folder om kildematerialet med gode råd til begyndere. Bymuseets billedarkiv og Rådhusbiblioteket har bistået med råd og dåd. Folderen kan stadig fås ved henvendelse til Stadsarkivets læsesal.

I læsesalsreceptionen har været en udstilling af rådstueplakater og af bygningstegninger i forbindelse med den bygningshistoriske kampagne. I december opsattes en udstilling om dekoreret papir på regnskabshefter fra 1700-tallet. Disse ofte beskedne regnskaber er indbundet i stærkt farvede og mønstrede omslag, og de er iøvrigt også smukt skrevet. Man gjorde sig umage dengang. Til udstillingen har Martin Trnka skrevet en redegørelse for fremstillingsteknikken. Udstillingen tilbydes nu som vandreudstilling. Man kan se eksempler på omslagene på nogle af Stadsarkivets postkort.

Stadsarkivet har modtaget en meget stor aflevering fra Social- og Sundhedsforvaltningen. Afleveringen var aftalt før afleveringsstoppet, og der var afsat plads til den. Den omfattede udelukkende arkivalier ældre end 1933, bl.a. Ladegårdens arkiv. Der er desuden afleveret en del privatarkiver, hvoraf kan nævnes Mozart Waagepetersens arkiv, en samling julekort fra før 1. verdenskrig, arkiver

fra Børnehjemmet Dohns Minde, Centralmissionens Vuggestue, Det søsterlige Velgørenhedsselskab, apoteket på Gammel Torv, Andelsboligforeningen Lindegården og Brønshøj Parcellforening. Stadsarkivet samler specielt på erindringer og er glad for, at der også har været en vis tilvækst til denne samling.

Der har ikke været megen tid til at udarbejde registre og andre hjælpemidler til de læsesalsbesøgende, men heldigvis er der besøgende, som skænker Stadsarkivet registre. I år har Stadsarkivet modtaget sidste del af personnavneregistret til folketællingen 1801, en oversigt over vurderinger af københavnske ejendomme før 1728 i skiftearkivalier i Landsarkivet for Sjælland og et alfabetisk titelregister til Historiske Meddelelser 1907-91. Hjælpemidlerne er opstillet på læsesalen.

Overassistent Lennart Berendt er opnormeret til fuldmægtig og har overtaget ledelsen af kommunal afdeling.

I tal ser årets aktiviteter sådan ud (i parentes tallene fra 1990):

Publikumsbetjening:

Læsesalsbesøg	3281	(3334)
Skriftlige forespørgsler	110	(72)
Udlån	140	(5)
Betjening af den kommunale administration		
Afleveringer i hyldemeter	513	(1000)
Udlån	8298	(8023)
Rettelser i ægteskabsprotokoller	350	-

Selskabet for Københavns Historie 1991–92

På generalforsamlingen, der holdtes 10. april i Nikolaj udstillingsbygning, afgik formanden Brita Olsson efter at have været medlem af bestyrelsen i mange år og formand siden 1984. Stadsarkivar Helle Linde valgtes til formand, og kunsthistorikeren, mag.art. Birgitte Bøggild Johannsen, blev valgt til den ledige plads i bestyrelsen. Alle andre valg var genvalg. Efter generalforsamlingen holdt Brita Olsson afskedsforelæsning om sit hus i Vingårdstræde og dets historie. Foredraget bringes i dette bind af Historiske Meddelelser og kan være godt at få forstand af. Det beskriver de problemer, amatørhistorikeren støder på ved arbejdet med kilde-materialet, og hvordan de overvindes.

25. maj var der udflugt til Trekrøner med Peter Thorning Christensen som guide. Som sædvanlig var der god tilslutning. Der havde meldt sig 135 deltagere.

Efteråret indledtes med foredrag af Birgitte Bøggild Johannsen om københavnsk kirkebyggeri i de sidste 100 år i anledning af Kirkefondets 100 års jubilæum. Der var ca. 60 tilhørere, og det var meget passende til Eliaskirkens krypt, hvor foredraget blev holdt, men i betragtning af foredragets kvalitet, for få.

Mødet i festsalen på Københavns rådhus 30. oktober begyndte som sædvanlig med det store hurlumhej, hvor der uddeltes årbøger og solgtes tryksager til fordel for foreningen. Foreningen tjener 3–4000 kr. i sparet porto og salgsindtægter på den måde, og så synes bestyrelsens medlemmer, at det er helt sjovt. Det kan være vanskeligt for foredragsholderen at trænge igennem efter en sådan indledning, men ingeniør Bertram Clausen klarede i fin stil at skabe opmærksomhed omkring arbejdsproblemer ved bygningen af Københavns landbefæstning 1886–94.

Den 27. november holdt Bodil Wamberg foredrag på Lærerhøjskolen om et aktuelt emne, nemlig kvindebiografier. Foredraget var også annonceret på Lærerhøjskolen, hvis lærere og elever vist var mere talrige end Selskabets ret få medlemmer. Det var ellers spændende at få en ny indfaldsvinkel til Leonora Christines, Johanne Louise Heibergs og Ediths Rodes velkendte erindringer ved

en gennemgang af sprog og stil. De lidt for få tilhørere både her og ved Birgitte Bøggilds foredrag fik bestyrelsen til at overveje, om foromtalen i Københavns Kronik er tilstrækkelig fængende. Begge foredrag var meget mere interessante, end de lød til i foromtalen. Men det er ikke helt nemt at ændre, for foromtalen må bygge på foredragsholdernes egne oplæg, og foredragsholdere er beskedne mennesker.

I februar var Selskabet inviteret i det nyoprettede Hofteater, som dets leder Lisbeth Grandjean fortalte om. Det var på forhånd klart, at dette arrangement ville være populært hos medlemmerne, men bestyrelsen tog chancen og forlangte ikke forudbestilling af pladserne. Det viste sig også at gå godt. De 160 pladser i teatret slog til og gik til, og det var en dejlig aften.

I marts holdt overbibliotekar Hakon Lund foredrag med lysbilleder om C.F. Hansens domhus på Nytorv. Den nylige istandsættelse af domhuset havde været genstand for en del kritik i aviserne, og foredragsholderen var engageret i emnet. Mødet holdtes i Vartov. Desværre kunne det ikke holdes i Domhuset, der ikke er beregnet til den slags arrangementer.

Der er kommet 4 numre af Københavns Kronik, som Allan Tønnesen redigerer, og Historiske Meddelelser om København blev udsendt i oktober. Der er fremstillet en ny hvervefolder om foreningen, og den har givet en hel del tilgang, således at medlemstilbagegangen er standset.

Anmeldelser

»Evgit ejes kun det tabte« – et værk om den danske identitets udvikling og afvikling. Bd. 1: Fædreland og modersmål 1536–1789. Kbh. 1991, 424 s. ill. Bd. 2: Et yndigt land 1789–1848. Kbh. 1991, 468 s. ill.

Mellem det første EF-ja og det første EF-nej er interessen for, hvad danskhed er, også som et historisk begreb, vokset stærkt. Den arbejdsgruppe, der har arbejdet under professor i økonomisk historie ved Københavns Universitet Ole Feldbæks ledelse, har nu præsenteret de to første bind af et værk i fire dele med titlen »Dansk identitets-historie«. I en tid med indvandring af etniske og religiøse grupper, der repræsenterer kulturer, der ligger den danske fjernt, er et forsøg gjort på at definere fremkomsten og udviklingen af vor nationale selvopfattelse. Da værket kun vil nå frem til 1972, bliver det ikke i denne sammenhæng muligt at følge de seneste tyve års ny-nationalisme og delvise europæiske integration.

Første bind: »Fædreland og modersmål 1536 – 1789« indledes med redaktørens udlægning af det nu gængse begreb »national identitet« og definitionsproblemerne melder sig straks. Til en vis grad er det nye navn et forsøg på at undgå de historisk belastede ord »nationalfølelse« eller »fædrelandskærlighed«; men samtidig skal det betegne det endnu mere suspekte »folkekarakter« i dets successive fremtrædelsesformer, samt kendetegne politiske eller statsretlige begreber. Glidningen mellem den kulturelt betingede selvopfattelse og de forfatningsbestemte nationalitetskriterier, der begge indgår i de forskellige forfatters afhandlinger i værket, gør, at man ikke får en homogen diskussion af emnet. Det tværfaglige forskningsprojekt, der er værkets forudsætning, fandt, ifølge forordet, sted i tiden 1.1 1989 til 31.12 1990. I løbet af to år forventedes det således, at en gruppe på en halv snes forskere skulle nå frem til oversigt over dansk-heden fra reformationen til 1972's folkeafstemning. En hasarderet tidsramme, der også afspejler sig i værkets provisoriske karakter og de meget alvorlige lakuner i de første to binds artikelrække.

»Dansk identitetshistorie« er derfor en titel, der ikke ganske er dækning for i værket. Vi får »kapitler af dansk identitetshistorie«, en samling afhandlinger med større eller mindre relevans til hovedargumentet, hvor det dybtborende og perspektivrige veksler med det marginalt interessante. Og når det gælder titler: Hvordan kan man kalde bind to »Et yndigt land 1789–1848« uden at nævne Christian Ellings kulturhistoriske skildring fra 1961, med undertitlen »Billeder og Minder fra det romantiske Sjælland« og med hovedtitlen – »Et yndigt Land«?

Det ville have været nyttigt at give yngre læsere en henvisning til Ellings både lærde og lette bog, der har sine mange fine observationer dér, hvor »Dansk identitetshistorie« har et af sine mest følelige huller: i behandlingen af billedkunstens Danmarksbeskrivelse og dennes rod i digtningen.

Om de to udkomne bind må man konstatere, at det første er vægtigere og mere dækkende i forhold til sit emne end nummer to. Efter en fortvivlende kort, men tankevækkende, oversigt »Hovedtræk i nationalismeforskningen« ved Lorenz Rerup, følger Harald Ilsøes grundige og herligt præcist skrevne »Danskere og deres fædreland. Hold-

ninger og opfattelser ca. 1550–1700«, der giver bindet gehalt, selvom artiklen falder uden for arbejdsgruppens fokusering på 1700-tallet som værkets kronologiske udgangspunkt, idet »national identitet først på det tidspunkt bliver et anliggende for samfundsgrupper uden for magthavernes kreds« (Ole Feldbæk). Et diskutabelt standpunkt.

Harald Ilsøe fremlægger instruktivt både den politiske og den kulturelle fremvækst af en bevidsthed om danskheden. I en enkelt detalje føler denne anmelder sig uenig med Ilsøe, når han bedømmer billedkunstens betydning i denne sammenhæng. Der kunne nok lægges større vægt på de fædrelandshistoriske billedprojekter, der blev sat i værk under Christian IV i 1630-erne med den lange serie historiske tegninger, udført fortrinsvis af nederlandske kunstnere med henblik på udgivelse i kobberstukken form til Europas belæring om danmarkshistorien. Med udgangspunkt i dette projekt skabtes den, kunsthistorisk enestående, Kronborg-serie af malerier omhandlende de danske kongers gerninger fra sagntiden og fremefter. Her har man, i tegninger og malerier, for første gang billeder af hedenolds religion og sagnkongernes bedrifter, af runeindskrifter og kongers gravfærd. H.D. Schepelern og Ulla Houkjær har behandlet disse fremstillinger, i et europæisk perspektiv, i »The Kronborg Series«, Kbh. 1988.

I kapitlet »Fædreland og Indfødsret« fremsætter Ole Feldbæk sin tese om Danmarks særstilling blandt de øvrige nationer i det 18. århundrede. »I løbet af kun tre årtier opstod i midten af 1700-tallet en markant dansk nationalitet. Det begyndte i 1740-erne, og i 1776 nåede den nationale udvikling sin foreløbig kulmination.« Kriterierne for indfødsretten, og den fortrinsvis anti-tyske bevægelse mod de privilegerede udlændinge, skulle, globalt set, give danskerne en meget tidligt udviklet national identitet. Ved at lægge så stor vægt på loven om indfødsretten gøres den juridiske definition af nationaliteten til det afgørende for Danmarks historiske særposition. Såfremt man i stedet prioriterer den kulturhistorisk bestemte fædrelandsofattelse, ville man finde en dansk afhængighed af europæiske strømninger, der langt fra gør Danmark til et foregangsland, når det gælder den kulturelle selvforståelse. Dette demonstreres indirekte af Karin Krygers næsten 200 sider lange, vægtige forskningsresultater vedrørende »Dansk identitet i nyklassicistisk kunst«, der både dækker fremkomsten af de nationale emner i billedkunsten og Kunstakademiets skæbne fra de udenlandske begavelsesledelse til den protektionistiske kulturpolitik, der fordrev de fremmede kunstnere.

Den grundige redegørelse for billedkunstens forhold til det nationale gør ikke savnet af en behandling af den samtidige digtning og historieskrivnings fædrelandsbillede mindre føleligt. Mangelen på balance bliver dog langt mere mærkbart i bind to. Den såkaldte »tyskerfejde« i 1789–90 benyttes til at trække grænsedragningen mellem dansk og fremmed op, omend begivenheden i sig selv ikke rummer alle de historiske følgevirkninger, der skitseres. Det er antagelig også muligt at sandsynliggøre, at antagonismen mellem dansk og tysk i perioden 1790–1848 overbetones, set i lyset af fremtidens krige og kontroverser. Sålænge nationalitetsfølelsen endnu stod på så svage ben, som forholdet er før ca. 1840, er den kulturelle afhængighed af tysk litteratur, den næsten gnidningsløse optagelse af holstenske (tysktalende) billedkunstnere ved Akademiet og den tyske musiks betydning på teatret og i koncertlivet, offentligt og privat, nok af langt større betydning end de forholdsvis fåtallige fjendebilleder af tyskeren.

Fatalt virker det at bruge 100 af bindets sider på en afhandling om konkurrence om en fædrelandssang i 1818, medens der er interessante iagttagelser i Feldbæks udredning af lovgivning og lærebøger for de danske skoler i tiden mellem revolutionsåret og udbruddet af træarskrigen. Feldbæk betoner selv, undersøgelsens foreløbige karakter,

og man savner de videre perspektiver, der ville fremkomme ved en undersøgelse af lærers og elevers forestillingsverden, som kan belyses gennem memoirer og breve. Mon ikke mangan underviser har hentet nok så megen inspiration hos Oehlenschläger og Ingemann, som i de faghistoriske værker, der forelå til skolebrug? August Bournonville, der i 1835 satte danmarkshistorien på scenen med balletten »Waldemar« fortæller ihvertfald i sine memoirer om barndomslæsning af Oehlenschläger som en vækkelse.

Lorenz Rerup leverer en koncis og velargumenteret gennemgang af udviklingen af den litterære til den politiske nationalisme, forbilledligt klart skrevet og med en detaljerigdom, der skaber lysstrejf i det tunge stof. Det havde været hensigtsmæssigt at placere dette grundlæggende kapitel i bogens første del, for såvidt dets videnskabshistoriske analyser og sammenfatninger af de basale problemstillinger dækker hele den periode, bindet omhandler. Bogens sidste afsnit, Flemming Conrads' »Den nationale litteraturskrivning 1800–61« bringer ikke væsentlige nye aspekter ind i værket, i forhold til det allerede skrevne, og erstatter derfor ikke de vigtige artikler, man savner: redegørelser for maleri og skulptur med fædrelandshistoriske emner og landskabsmaleriets danmarksbillede før 1848, de romantiske digteres danmarksbillede og teatrenes betydning for den nationale bevidsthed, alt set i et europæisk perspektiv.

Her kunne illustrationer og billedtekster have afhjulpet nogle af de savn, læseren føler over for den foreliggende identitetshistorie. Men billedudvalget er forbløffende uopfindsomt, særligt for andet binds vedkommende. Hvor landskabsbilleder og genre-scener ville illuminere teksterne, finder man kun velkendte portrætter, og oplysningerne om kunstneren og teknikken er ikke altid tilstede. Der burde have været ofret større omhu på værkets billedside, både redaktionelt og hvad lay-out angår. Trods mange nye forskningsresultater og grundlæggende diskussioner er »Dansk identitetshistorie« dog ikke blevet det grundlæggende værk, der har afsøgt alle de væsentlige aspekter af sit emne.

Charlotte Christensen

København før og nu – og aldrig. Udgiver Palle Fogtdal. Bd. 11: Bykort, prospekter og byens historie. Af Bjørn Westerbeek Dahl og Helge Gamrath. Redaktion og billedtekster Bo Bramsen, 1991, 325 s. Bd. 12: Frederiksberg. Af Allan Tønnesen og Claus M. Smidt. Hovedredaktion Bo Bramsen, 1991, 368 s.

Det afsluttende bd.11 i dette store værk følger sig meget konsekvent til de foregående ti. Det siges i forordet, at dette bind skal bringe en samlet gennemgang af de bykort og prospekter, som kun brudstykkevist har kunnet vises i de foregående topografisk opbyggede bind. Og det skal endvidere omhandle den tidlige del af byens historie, som dårligt har kunnet illustreres af billeder og derfor er blevet »for usselt dækket«, dvs. tiden frem til midt i det 17.århundrede. Værket er, som det siges »et topografisk billedværk«, og dette bind tjener til at lukke hullerne efter de foregående.

Herudover gives nogle »specialafsnit« om byen i krig, byens brande, epidemier, landmilitens København og byens trafik, alle emner hvortil der findes et godt billedmateriale, som der heller ikke har været lejlighed til at vise i de topografisk anlagte bind.

Den mangel, man sidder tilbage med, er mangelen på et forsøg på en samlande fremstilling og betragtning af udviklingen af byens fysiognomi: byplanudvikling, befolknings- og erhvervsudvikling og -lokalisering, arkitekturstrømninger og bygningsformer, samt hvad man måske kan kalde Københavns politiske skæbne. Byens ansigt er jo nemlig ubetvivleligt kraftigt præget af statens og stadens politiske vilje gennem tiden.

Gad vide, om ikke også et sådant afsnit kunne være illustreret ganske spændende. Men lad det være slået fast, at på sine egne præmisser, er bindet udmærket – og blandet. Det rummer yderligere en række fortrinlige registre og en nyttig litteraturoversigt, som væsentligt øger dets værdi som håndbog.

Bindets fyldigste afsnit om gamle københavnske bykort og prospekter er skrevet af en af de bedste kendere af gamle danske kort, rådhusbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl. Under gennemgangen af det udvalgte kortmateriale skitserer forfatteren opmålingens og korttegningens historie og nogle af dens problemer, bl. a. korttegnernes store afhængighed af hinandens arbejder.

Det ældste bevarede prospekt af København er fra 1587 og den ældste plan over byen fra o.1600. I et afsnit benævnt »forhistorien« gennemgås en række rekonstruktionsforsøg over byens tidligere udseende, fra Pontoppidans gætterier til Oluf Nielsens arkivalsk baserede og H.U. Ramsings arkæologisk baserede forsøg. De fleste af de omtalte rekonstruktioner gengives i kronologisk orden efter, hvad de forestiller, medens de i teksten behandles i kronologisk orden efter deres tilblivelse. Det er ikke uden videre bekvemt, og man mærker her, at forfatter og billedredaktør er to forskellige personer. Svarende til sin tilgang til emnet afholder forfatteren sig fra at gå nærmere ind på den byudvikling, disse rekonstruktioner foregiver at afspejle, og begrænser sig til en generel vurdering af deres troværdighed. Billedteksten derimod bruges ofte til at gøre opmærksom på ændringer i byens topografi.

I teksten er endvidere forholdet mellem de udenlandske og danske, private og offentlige bidrag til kortudgivelsen gennemgående temaer. Den mere teknisk bestemte kortlægning af byen, som især byens styrelser tidligt begyndte at foretage, er ikke repræsenteret i billedvalget, formodentlig fordi disse kort er mindre spektakulære, men de har utvivlsomt været nok så væsentlige for byens historie og burde have været strejft.

Bindets andet hovedafsnit under titlen »Byens historie« er af mindre omfang. Det er skrevet af den kyndige Københavnshistoriker Helge Gamrath og består dels af en tidstavle over byens ældre historie til o.1600, dels de nævnte »specialafsnit«.

Tidstavlen giver i sin knappe form en meget velafbalanceret og nyttig oversigt over byens tidlige historie, hvoraf det tydeligt fremgår, at København allerede tidligt i middelalderen indtager en særlig stilling i riget. Byens ældste kendte segl er imidlertid ikke, som det siges, fra 1296, men kendes fra 1275; fejlen går igen i flere historiske værker; måske udspringer den af, at det bedre bevarede 1296-segl har været brugt som forlæg for afbildninger, og derved, hos f. eks. Ramsing, har kunnet blive til »Københavns ældste segl af 1296«; måske beror det på, at forskerne har søgt i Rigsarkivet, hvor aftrykket 1296 er det ældst bevarede, medens dokumentet med aftrykket fra 1275 findes i Københavns stadsarkiv.

Over »specialafsnittene« er der noget vist halvhjertet. Krigene betyder mindre for byens udseende, men en del i byens og nationens historie; de store brande har til gengæld haft indgribende betydning for byens udseende, og til begge disse temaer findes et fortrinligt billedmateriale (selvom mangelen på illustrationer til branden 1728 er påfaldende); meget gengives endda i farver, hvad ikke ellers har været brugt i dette værk. Tekstafsnittene er korte, og Gamrath må springe fra den ene krig og brand til den næste, men får dog inden for disse rammer sagt meget præcist om Københavns stilling og udseende. De to store brande i det 18. århundrede og englændernes bombardement i 1807 betød, at stort set hele den indre by over en periode på 80 år gik op i flammer.

De følgende afsnit om epidemier, militæret og trafikken er billedmæssigt påfaldende

uinteressante. Tekstafsnittene er knappe. Forfatteren har i afsnittet om det landmilitære København valgt især at give en oversigt over kasernebyggeriet. Trafikafsnittet kommer rundt om ganske mange og væsentlige temaer, men selvsagt ikke alt, og enkeltheder kan diskuteres, men forfatteren viser også her sit gode overblik over Københavns historie.

Bindet afsluttes med et lille gadenavneleksikon, litteraturlister til de enkelte afsnit i alle værkets bind ved Kirsten Reinhold Pedersen, et kunstnerleksikon ved Erik Husted og et arkitektregister, personregister og topografisk register ved Aase Schleimann; det topografiske register rummer også institutions- og forretningsnavne mv. Små 100 meget prisværdige sider.

Helt fri for fejl er dette bind heller ikke blevet. Fig. 6 s.15 er dateret til o.1400; det skal være o.1200. På s.185 og 189 har redaktøren vist været endnu mere »driftig« end Lahde og brugt den samme udgave af Lahdes kort to gange.

Til den oprindeligt planlagte række af elleve bind er udsendt et tolvte om Frederiksberg.

Frederiksberg lå i lange tider som åbent land lige uden for byen, men hørte under kronen, aldrig under byen, således som fælledeerne, og området var i færd med at blive udstykket og bebygget, til dels som villa- og skattelyområde, da København sidst i forrige århundrede begyndte sine grundopkøb i omegnen.

Anmelderen udtrykte i omtalen af bd.1 håb om, at værket måtte blive en sådan succes, at der blev råd og lyst til at udsende et par bind om brokvartererne (fælledeerne) og de indlemmede distrikter. Det er naturligvis forklarligt, at man har valgt Frederiksberg, men det er givet, at det for København som by har mindre betydning. Hvad beboerne på Frederiksberg mener om at blive omfattet af et værk om København før og nu, kan man selvfølgelig også spørge om; de vil måske sætte streg under »- og aldrig«. For København som hovedstad af internationalt format har det uden al tvivl været særdeles uheldigt, at indlemmelserne af omegnen ikke er fortsat efter århundredskiftet.

Bd.12 er skrevet af historikeren Allan Tønnesen og kunsthistorikeren Claus M. Smidt. Medens det i bindene om København var redaktøren Bo Bramsen, der havde udvalgt billeder og forfattet billedtekster, er dette her gjort af de to forfattere selv. Bindet er forsynet med egne registre og litteraturhenvisninger. Det sælges også i en separat udgave.

Grundideen i dispositionen, den gadevise fremstilling, er bibeholdt, dog sådan at der gives et større samlet tilbageblik over udviklingen af enkelte dele af Frederiksberg, inden vandringerne ad gaderne begynder. Denne gode struktur kunne godt have afspejlet sig klarere i indholdsfortegnelsen.

Frederiksberg dækker et område af størrelse som København inden for søerne og Christianshavn, som dækkedes af ti hver for sig tykkere bind, og forfatterne til bd.12 må derfor gå mere summarisk til værks. Fremstillingen bliver derfor sine steder lidt knap, men det hører til bindets fortjenester, at udviklingen og karakteren af Frederiksberg og de enkelte områder står klart, f.eks. Ladegårdsterrænet og villakvartererne. Det fremhæves, at villaen som boligform fik sin debut på Frederiksberg, ligeså det landlige præg og den »maleriske uorden, der er et særkende for Frederiksberg« (s.104); der antydes også sine steder en vis plan- og talentløshed i byggeriet. En egentlig udredning af omstændighederne ved de enkelte bebyggelser er faldet uden for rammerne.

Som i de foregående bind er illustrationerne også her talrige og spændende, og billedteksterne velskrevne. Medens Københavns Bymuseum var den største bidragyder med hensyn til billeder i de foregående bind, er det i dette bind Lokalhistorisk Billedsamling ved Frederiksberg Bibliotek, der er storleverandør.

Den planmæssige udgivelse af et værk af dette omfang er i sig selv en bedrift, som tjener forlag, redaktør og forfattere til ære. Værkets disposition har betydet nogle begrænsninger, men også, sammen med billedsidenes fremtrædende plads under een redaktørs hånd, givet værket et enhedspræg på tværs af de meget forskellige forfatters bidrag. Værket er blevet en værdig og anvendelig efterfølger for de tidligere »København før og nu«.

H.D.Gautier

Kirkefondet 1890–1990. Kirkefondets årbog 1990. Redigeret af Mogens Miland, Anne-Mette Gravggaard og Bende Kragh. Udgivet af Kirke-fondet, Pile Allé 3, 2000 Frederiksberg, 176 sider.

Omkring Kirkefondet. Kildetekster til debatten om kirkeforståelse og kirkeligt arbejds-syn i København 1890–1990. Redigeret af Claus Harms, Hans Raun Iversen, Mogens Miland og Erik Norman Svendsen. Billedredaktør Anne-Mette Gravggaard. Udgivet af Materialecentralen/Religionspædagogisk Center 1990. 374 sider.

»Intetsteds i vort land er farerne for menneskelivet så store som i vor hovedstad; intetsteds er rigdommens og intetsteds er fattigdommens farer så store, intetsteds er kampen for tilværelsen så hård og kan kue menneskene således; intetsteds er forlystelsessygen så stor og mødes og ægges allevegne fra af tillokkelser (. . .). Og intetsteds i landet er kristendommen, kirken så hjælpeløs som her«. Dette manende opråb, der med et let moderniseret sprogbrug kunne vække associationer til den aktuelle kirke debat i København, fremkom 1893 fra den 38årige teolog Henry Ussing ved et stort, offentligt møde om den københavnske kirkesag.

Kirkenøden i 1890ernes København var i hvert fald håndgribelig nok. En befolkningstilvækst af eksplosivt omfang havde i løbet af få årtier mere end fordoblet byens indbyggertal, og de eksisterende sognekirker, navnlig i yderdistrikterne, var efterhånden blevet rene anstalter for masseproduktion af kirkelige handlinger. En løsning på problemerne var naturligvis en deling af sognene og opførelsen af mange, små kirker. Men en nødvendig vej måtte efter fleres opfattelse også være en fornyelse af det kirkelige liv, en aktivering af menighedens medlemmer omkring sociale, pædagogiske og humanitære opgaver i sognet.

Det var tanker som disse, der for godt 100 år siden udvikledes inden for en lille kreds af lægfolk og teologer og førte til dannelsen af »Udvalget for Kirkesagens Venner« i oktober 1890. Udvalget tog 1896 navneforandring til »Det københavnske Kirkefond« og reorganiseredes 1971 som det landsdækkende »Kirkefond«.

Fondets virksomhed har gennem årene på skelsættende vis præget det københavnske kirkeliv, ikke mindst i forbindelse med opførelsen af en lang række nye kirker. Det var derfor oplagt i 1990 særligt at markere 100-året for »Udvalget«s etablering. Runde fødselsdage repræsenterer gerne en kærkommen anledning til at gøre status, foretage et tilbageblik og samtidig rette opmærksomheden mod fremtidige mål. Kirkefondets årbog 1990, der udgør det officielle jubilæumsskrift, lever med en række af sine indlæg netop op til forventninger i den retning. Blandt de tilbageskuende skal særligt fremhæves Kamma Struwes informative artikel »På vej til Kirkefondet« om bevægelsens første spæde begyndelse og lægmandsudvalgets »Seks lykkelige år« (1890–96). Statusberetninger leveres bl.a. af Kirkefondets formand C.J. Stoklund og generalsekretæren, Mogens Miland, mens fremtidsvisionerne ikke mindst bliver luftet i referatet fra det

årlige repræsentantskabsmøde. I sin nuværende status fungerer Kirkefondet i højere grad som kirkeidéfond og konsulentfirma, og repræsentantskabet peger yderligere på en mulig aktivitet som ramme om et landsdækkende, mellemsogneligt råd. Men Kirkefondets oprindelige københavnske »missionsmark« er naturligvis ikke glemt, og der nævnes et udspil om kirkestrukturen i hovedstaden og en nødvendig debat omkring kirkelukninger. Sidst, men ikke mindst rummer årbogen en opsummering af de talrige aktiviteter i anledning af jubilæumsåret, bl.a. foredrag, konferencer, udstillinger - vigtigst »Kirke og kunst i 100 år« (Trinitatis kirkes loft) - samt en række bogudgivelser.

Blandt publikationerne havde man allerhelst set en moderne, sammenfattende fremstilling af Kirkefondets historie som en opfølgning af de talrige oversigter og statusberetninger, Kirkefondet med stor flid har udsendt gennem alle årene. Savnet af dette værk bliver dog i nogen grad afhjulpet af kildesamlingen »Omkring Kirkefondet. Kildetekster til debatten om kirkeforståelse og kirkeligt arbejdssyn i København 1890–1990«. Værket er redigeret af en kyndig kreds, der alle - bortset fra en enkelt - har direkte tilknytning til Kirkefondet. En særlig indfaldsvinkel på materialet har i øvrigt Hans Raun Iversen, der som lektor ved Afdeling for Praktisk Teologi og Religionsvidenskab, Københavns Universitet, siden 1990 har været projektkoordinator på undersøgelsen »Folk og Kirke i Hovedstaden. En social- og kirkehistorisk undersøgelse af Københavns kirkeliv siden ca. 1870«. Når denne - efter planerne inden for de næste 4 - 5 år - foreligger i form af et 10-binds værk, vil her være meget relevant materiale at hente omkring Københavns kirke- og kulturhistorie i bred forstand.

Kirkesamlingen rummer foruden 27 udvalgte tekster et redaktionelt forord, en historisk perspektivering af hovedtemaerne i kirkesynsdebatten og en litteraturoversigt (af Hans Raun Iversen). Endvidere en statusopgørelse for Kirkefondet i 100-året med udblik mod »et nyt kirkesyn«, ledsaget af fortegnelser over Københavns og Frederiksbergs kirker, over kirker opført i samarbejde med Kirkefondet, samt over Kirkefondets personalhistorie (ved Mogens Miland), suppleret af et personregister med korte biografier over de i værket omtalte danske personer (ved Steen Skovgaard Andersen). Tekstudvalget er fastlagt ud fra et ønske om i højere grad at belyse »kirkeforståelse og kirkeligt arbejdssyn omkring Kirkefondet og dermed især i København gennem de sidste hundrede år«, fremfor at udtrykke »aktuel kirkepolitik og praktiske forslag, (. . .) bundet til en bestemt situation« (s. 12). Centrale temaer i en række tekster er således diskussioner om menighedssamfundene, sogneforholdets kirkelige betydning og holdningen til folkekirken.

Derimod er der - bortset fra de to kirkefortegnelser i bogens sidste del - ingen tekster, der særligt belyser Kirkefondets bestræbelser omkring tilvejebringelsen af nye kirker til støtte for det kirkelige liv i sognemenighederne. Netop kirkebygningerne fremhævedes af kirkehistorikeren Hald Koch som (tekst 22) s. 278 »i et historisk perspektiv (. . .) måske (. . .) den stærkeste og varigste indflydelse, der er udgået fra Kirkefondet«. Og det havde været interessant i udvalget at få inddraget eventuelle overvejelser omkring kirkebygningernes udformning i overensstemmelse med Kirkefondets - og folkekirkens i almindelighed - skiftende tanker om gudstjeneste- og menighedslivet. Til orientering skal her dog nævnes to andre jubilæumspublikationer, der i oversigtsform omtaler det nyere kirkebyggeri og -kunst, desværre uden at komme nærmere ind på de idémæssige forudsætninger (»Kirke og kunst i 100 år. Historie-Arkitektur-Kunst-Sølv og Tekstil.« Red. Anne-Mette Gravgård og »Nyere danske kirker. 100 kirker 1890–1990.« Red. Margit og Erik Norman Svendsen).

Hovedvægten i »Omkring Kirkefondet« (tekst 2–14) ligger inden for »pionertiden«,

de første 25 år af Kirkefondets virksomhed, idet Ludvig Helwegs indlæg fra Berlingske Tidende 1852 bringes som optakt til den intensive debat om den københavnske kirkenød i århundredets sidste årtier.

Medtaget er bl.a. fire centrale tekster fra det vigtige år, 1890, men tilsyneladende i en inkonsekvent kronologisk række. For de sidste 13 kildetekster (tekst 15–27) gælder det, at de 10 er uddraget fra Kirkefondets egne publikationer eller fremlagt som foredrag (tekst 23) på et af Fondets repræsentantskabsmøder. Det havde i den sammenhæng været interessant med en større repræsentation af indlæg fra personer uden for Kirkefondets rækker, ikke mindst fra lægfolk, der jo spillede en så central rolle i Kirkesagens første tid. Men kun to af teksterne stammer fra personer, der ikke tilhører præstestanden (nr. 17: forstander N. Klarskov Jeppesen og nr. 22: professor, dr.theol. Hald Koch). Det føles på samme måde som en slagside, at blot to tekster hidrører fra de seneste 25 år af Kirkefondets levetid. Ikke mindst i lyset af de seneste års stadig tilbagevendende diskussion om kirkelivets særlige problemer i Hovedstadsområdet kunne man her have ønsket et aktuelt debatindlæg.

Kildesamlingen rummer i formel henseende en række mangler. Det gælder den kombinerede personfortegnelse og -register s. 352–60, hvis biografiske oplysninger nok havde gjort mere gavn ved selve teksten. Her er det f.eks. utilfredsstillende, at Emili (ikke Emilie) Neergaard, Thea von Ripperda og Inger-Marie Schiøler (forøvrigt de tre eneste kvinder, der overhovedet er inddraget i kildesamlingen!) alle blot præsenteret med en enslydende tekst som »en af de tre unge piger, som stiftede Komitéen til opførelse af små kirker i København«. Eller at den fremtrædende socialdemokratiske agitator Valdemar Theodor Holst (1840–1918) alene omtales som »pianofortearbejder« uden fornavn eller årstal. Heller ikke snedkermester Victor Henriksen (1857–1938), medstifteren af Kristelig Forening for unge Mænd, karakteriseres ved andet end sin arbejdstitel. Begge er i øvrigt biograferede i Dansk Biografisk Leksikon. At Grundtvigs præstegerning kun skulle omfatte perioden fra 1821–39, og tiden i Udby og Vartov ikke er anført (s. 354), må vist tilskrives almindelig sjusk. Dette er desværre lidt for mange eksempler på, ikke blot talrige trykfejl, forskellige stavemåder af personnavne i tekstdel og register (f.eks. Paul (Poul) Hartling (s. 281)) og inkonsekvent vedr. medtagelse/udeladelse af persontitel i forbindelse med de enkelte artikler. I fortegnelsen over Københavns og Frederiksbergs kirker s. 361–62 må blandt stadens ældre kirker Vor Felters kirke og Christianskirken være faldet ud (Christiansborg slotskirke) i sin nuværende skikkelse indviet 1826 og endnu fungerende som Folketingets kirke, kunne måske også have fortjent at blive medregnet her, mens Adventskirken savnes blandt de nyere.

Illustrationsmaterialet er, navnlig for de ældre billeder, af svingende kvalitet. Man har som et prisværdigt princip valgt at lade kildeteksterne illustrere med fotografier af de respektive forfattere, gengivet – angiveligt – så vidt muligt i den periode af deres liv, hvor de skrev artiklerne. Desværre savner samtlige billeder oplysninger om proveniens og alle, bortset fra et enkelt, datering. Navnlig det sidste kan være distraherende, når personer som Harald Westergaard og H.O. Lange præsenteres som bedagede herrer ved en tekst fra 1890 (s. 88), som midaldrende ved endnu en tekst fra samme år (s. 92) og i ungdommelig fremtoning i forbindelse med efterfølgende artikler både fra 1890 og 1892 (s. 96 og 110). Fotografnavne optræder kun på de illustrationer, hvor man – uvist hvorfor – har valgt at medtage et visitkortfotografis ramme.

Til trods for disse forbehold må kildesamlingen karakteriseres som et nyttigt arbejdsredskab, hvor et antal relevante tekster, der navnlig for de ældres vedkommende kan være svært tilgængelige, er samlet i ét bind. Og ikke mindst Hans Raun Iversens indled-

ning, litteratur- og kildefortegnelse gør værket velegnet som udgangspunkt for videre studier.

Birgitte Bøggild Johannsen

Niels Ufer: Det skjulte Folk. Historien om et fristed. København 1991, 154 s.

I »Det skjulte Folk« fortæller Niels Ufer historien om Haveforeningen Sundbyvester. Sundbyvester er ikke nogen almindelig haveforening. Her har folk lige siden grundlæggelsen i 1938 boet hele året igennem, selv om beboelsen aldrig er blevet officielt godkendt af myndighederne.

»Det skjulte folk« er ikke nogen traditionel historisk gennemgang af haveforeningens historie. Niels Ufer har siden 1988 selv boet i haveforeningen, og det er hans udgangspunkt og baggrund for bogen. Da han, som han selv udtrykker det i indledningen, ikke ønskede at tilbringe resten af sine dage som en forvirret »tilflytter«, gik han i gang med samle sine spredte intryk til en samlet historie.

En samlet historie er det kun til dels blevet. Alligevel sidder man efter læsningen tilbage med et levende helhedsindtryk af det minisamfund, haveforeningen udgør og med en god fornemmelse af dens historiske forudsætninger.

Niels Ufer bygger efter egne oplysninger først og fremmest på haveforeningens egen protokol og på samtaler med stedets beboere. Fremstillingen bliver hele vejen igennem understøttet og belyst gennem citater fra hans mange samtaler med beboerne. Resultatet er blevet en levende skildring, hvor citaterne ofte får lov selv at fortælle historien og dermed står desto stærkere. Her er en erfaren og samtidig dybt engageret journalist på færde.

Vi får både en række øjebliksbilleder af livet i haveforeningen, og en karakteristik af beboerne og deres samliv. Vi får også gennem de gamle haveforeningsveteraner fortalt historien om, hvordan det hele startede, isprængt Niels Ufers historiske bemærkninger og kommentarer.

At Niels Ufers speciale er retsreportage skinner igennem i den grundige og særdeles interessante gennemgang af haveforeningens juridiske status eller rettere mangel på samme og af samspillet mellem haveforeningen og Københavns Kommune.

Bogen er et langt forsvar for den livsform haveforeningen står for, uden at virkeligheden af den grund idylliseres.

»Det skjulte Folk« er ikke Haveforeningen Sundbyvesters historie i gængs forstand – det er derimod en historie om haveforeningen, og som sådan kan den på det varmeste anbefales.

Inge Bundsgaard

Peter Olesen: Valby – bevar mig vel (1988). Fotograferet af Peder Duelund Mortensen. 160 s. Borgen. Samme: København bag facaderne (1989). Fotograferet af Jens Frederiksen, 123 s. Borgen. Samme: København mellem husene (1990). Fotograferet af Peter Bak Rasmussen. 123 s. Borgen. Samme: København med fantasi (1991). Fotograferet af Peter Bak Rasmussen, 122 s. Borgen. Samme: Den forsvundne landsby. Et gammelt fotoalbum fra Valby fortæller (1990). 64 s. Borgen.

Daværende TV-journalist Peter Olesen blev ekstra kendt i offentligheden, da han sidst

i 1980'erne kastede sig ud i det, der skulle blive en vellykket bevaringsaktion af det såkaldede Trekrone bryggeri i Valby. Myndighederne havde besluttet sig for, at Trekrone bryggeri skulle væk for at give luft for moderne kontorbyggeri. Men takket være en borgerbevægelse i Valby igangsat af Peter Olesen står det stoute industrimonument endnu i dag tilmed velrestaureret, men husets brug er desværre uvis. Den historie indtager en velproportioneret plads i Valbybogen »Valby – Bevar mig vel«, der som hovedmål har at skildre københavnerforstaden Valbys udvikling sammen med hovedstaden siden århundredeskiftet. Skurken i historien er Københavns kommune, og Olesen griber enhver lejlighed til at lange ud efter myndighederne – tilsyneladende velmotiveret. Samtidig med denne tendens sender forf. en kærlig opfordring til byggeforeninger og lign. for at få bevaret respektive restitueret især de bydelstypiske byggeforeningshuse. Disse udgør i tilrettelagte grupper små afgrænsede landsbyer i Valby, og de er som hovedregel opstået i tilknytning til hovedstadens udvikling mod Hvidovre efter 1900 og bydelens hastige industrielle vækst i samme tidsrum. Bydelens industri får sin egen kortfattede beskrivelse i et særskilt kapitel, men derudover spiller Carlsberg, Københavns Sporveje og DSB en rolle for rekrutteringen af beboere i disse byggeforeningskvarterer. I dag er mange af disse huse i en frygtelig tilstand, og en ubehagelig lejefortale med kommunen hæmmer lysten til bevaringsinvesteringer.

I påsken 1992 var jeg en hastig tur i Valby og kunne se, at det unikke ved Valby set fra København, byggeforeningskvartererne, var ilde tilbygget eller moderniseret, og skulle der gøres noget ved sagen, skulle det være hurtigt. Bogen her er en god begyndelse til den nødvendige debat, selv om de mange fotos i frimærkeformat gør det svært at følge bogens tekst på billederne, – og bogen om Valby bliver øjensynligt begyndelsen til et større og ret intimt samarbejde med Borgens forlag. I dag er Olesen forlagsredaktør hos Borgen.

De tre næste, smukke bøger om København følger en linie fra Valby-bogen. Titlerne »Bag facaderne«, »Mellem husene« og »Med fantasi« fortæller en masse om bøgernes indhold, og det er de mere kuriøse sider af bybilledet, der nu optager Olesens (og fotografernes) skarpe øje. Valby-bogen markerer også disse randforekomster, men i København-serien tager denne delopmærksomhed næsten overhånd. I det tredje af bindene annoncerer Olesen, at det blot er begyndelsen til en hel serie om København, jeg tror, at han skal være varsom med denne model, han anslår i serien. Det bedste bind er så afgjort det første, der viser indendørs-rum i København, som næsten ingen – for de fleste rums vedkommende – får at se. Smukke interiører fra herre- og dametoiletter i jugendstil, teaterum banegårdsrum, trapperum, møderum, museumsrum og ikke mindst interiører af detail-forretninger med specialiseret varesortiment. Og især for de små forretningers vedkommende gælder de løftede pegefingeres manende bebrejdelser for fremtidig skødesløs bevaringsligegyldighed. Rigtigt og nødvendigt set. Men med de to næste publikationer bevæger Olesen sig langsomt over i det mere banale. Bevares, friske øjne inddrager nu f.eks. Vingehuset i Ballerup og Atelierhusene i Utterslev i vores opmærksomhedsfelt, men mange motiver figurerer således, at man snart kun savner Rundetårn, – og det må ikke blive det næste! Dertil kommer at det er en svag ved teksterne, at læseren ikke får en eventuel litteraturhenvisning, så han kan få lysten til at forfølge driften fra de ofte meget sparsomme smagsprøver tilfredsstillet. Fotografierne er fremragende, men den store opsplitning på tårne og tinder, samt gangbroer og passager, som serien får i stadigt højere grad, har efter min mening en tendens til at fragmentarisere bevarings-problemerne, således at vi slipper den samlede bevaringsdebat, som jeg føler, Valby-bogen lægger op til. Og det var vel ikke meningen?

Anmeldelser

»Et gammelt fotoalbum fra Valby fortæller« er en sand lille perle med smukke billeder fra »Den forsvundne landsby«, som bogen hedder. Den har udgivertekniske problemer af typen: Hvem har fotograferet hvad? Efter forordet at dømme havde det været muligt at sætte fotografnavn på de enkelte motiver, men denne billedudgave udstråler først og fremmest historiens fascination i dagens Danmark. Men vi må ikke glemme den kvalitetsbetonede debat og bevarings- og fornyelsesspørgsmål, som Olesen indbyder til, og København savner.

Steen Ove Christensen

Anders Linde-Laursen: Et hjørne af København. Et borgerhus historie. Udg. af Dansk Ligrændingsforening. Kbh. 1991. 72 sider.

København er blevet smukkere. Mange gamle huse er efterhånden blevet istandsat med pietetsfølelse eller fantasi – af private husejere. En af dem er Dansk Ligrændingsforening, der har restaureret ejendommen Nikolaj Plads 17 med veneration for omgivelserne og for husets oprindelige stil.

Samtidig har foreningen overdraget magt art. Anders Linde-Laursen at skrive en bog om huset. En bebyggelse på stedet kendes fra middelalderen, men den nuværende ejendom er et ildebrandshus fra 1797 med en tilbygning i Vingårdstræde fra 1799. Der findes gode kilder til en sådan historie om et solidt borgerhus i den indre by, og Anders Linde-Laursen udnytter dem kyndigt. Bogen er skrevet i et let læseligt sprog med mange smukke illustrationer. Der er ingen noter, men bagest i bogen er en kildefortegnelse, og henvisninger til kilderne er uden problemer indføjet i selve bogens tekst. Vil man selv i gang med bygningshistorie, kan bogen være god at få forstand af, og man kan have glæde også af et mere beskedent resultat end det foreliggende.

Helle Linde

Vanløse gennem tiderne. – Ældste original kort over Vanløse fra 1779. Kort samt teksthefte på 40 sider. Udg. Vanløse Lokalhistoriske Forening, 1990.

Udgivelsen omfatter dels et facsimile-tryk af udskiftningskortet over Vanløse Bye fra 1779 og dels et teksthefte, der knytter an til kortet.

Det kolorerede kort i målestoksforholdet 1:4000 fremtræder meget smukt trykt og er ved siden af sin primære værdi som historisk kilde en oplagt informativ prydenstand. Tekstheftet er modsvarende udført i et yderst simpelt udstyr: A4 ark samlet med en plastskinne.

Det er umiddelbart lidt synd, at heftet i den grad er opfattet som ledsagende kommentar til kortet, så udstyret ikke lægger op til at betragte heftet som en udgivelse med egen værdi. Som et af Københavns indlemmede områder fra 1901 og dermed udkants- og marginalområde i hovedstadens selvopfattelse er Vanløse stedmoderligt behandlet i henseende til historisk bevidsthed. Det er en skæbne, bydelen som udgangspunkt deler med mange omegnskommuner, der dog i kraft af administrativ/politisk selvstændighed har haft mulighed for at satse mere på opdyrkningen af lokalhistorie og lokal identitet.

Tekstheftet omfatter en historisk/teknisk beskrivelse af kortet, en transkription af

udskiftningsprotokollen for Vanløse, en gennemgang af ejerlavets marknavne, en beskrivelse af personerne på byens 14 gårde omkring udskiftningen og en gennemgang af vejnettet.

Bagest i heftet sidder et kort, hvor dagens vejnet er lagt ind over udskiftningskortet. Det er en glimrende pædagogisk (i bred forstand) indgang til lokalhistorien, hvor det næsten fysisk demonstreres, at vi bevæger os ovenpå historien.

Det er en lidt banal, men stadig rigtig konstatering, at der skal pædagogik til, når interessen for lokalhistorien skal vækkes. Når først den er vakt, mindskes nødvendigheden.

Det forekommer dog lidt rigeligt, at transkriptionen i heftet kaldes en oversættelse, når det er en transkription. De fleste fagtermer tjener faktisk til at præcisere kommunikationen, og angsten for et enkelt fremmedord er nok lidt overdrevet i lyset af, at læseren forventes at kunne læse selve teksten, der er spækket med fortidige ord.

Man kunne have ønsket sig, at denne beskrivelse af Vanløses udskiftning var blevet relateret til den regionale udskiftningshistorie, f.eks. Jørgen Dieckmann Rasmussens »Bønderne og udskiftningen« fra 1977, som også indeholder konkrete oplysninger om udskiftningsforløbet i Vanløse.

Udgivelsen må være oplagt som indgang til lokalsamfundsundervisningen i bydelens skoler, og kortet vil uden tvivl komme til at pryde mange vægge i Vanløse. Det er glædeligt, at de københavnske yderkvarterer markerer sig med lokalhistoriske udgivelser, og med den foreliggende har Vanløse taget et godt afsæt.

Poul Sverrild

John Poulsen: Nordbanen – Med tog til Nordsjælland gennem 125 år. Udgivet af Historisk-topografisk selskab for Lyngby-Tårnbæk kommune. 208 s. ill. hos Byhistorisk samling, Lyngby Hovedgade 2, 2800 Lyngby. Bent Jacobsen: Kultot til gasværket. De københavnske gasværker og deres kulbaner. 64 s. ill. Forlaget bane bøger, 4000 Roskilde.

Historisk-topografisk selskab for Lyngby-Tårnbæk kommune fejrer Nordbanens 125 års jubilæum med at udsende denne store og omhyggelige beskrivelse af den nordsjællandske stambanes anlæg og drift som selskabets Årbog 1991, og selskabet følger dermed to tidligere udgivelser om Kystbanen og Nærumbanen op. Nordbanen er som det ældste anlæg dog aldeles central i Nordsjællands jernbanehistorie, og fremstillingen er da også ganske alsidig ved sine mange små indslag af almindelig jernbanehistorie.

Fremstillingen er opdelt i fire hovedafsnit: Forhistorien, der især i korte træk fortæller om forholdene i hovedstaden. Men den oversigt er så summarisk, at den rejser mange nysgerrige spørgsmål, og man må nok hellere straks henvise læseren til samme forfatters bog om de københavnske banegårde. Banens historie, der inddrager meget mere end overskriften antyder: Anlæg af sidebaner og ikke mindst forholdene omkring anlægget af midtbanen, dvs. den mislykkede forbindelse (Næstved-)Ringsted-Fredrikssund-Hillerød(-Helsingør), helt nedlagt i 1936. Anskaffelsen af nyt DSB-materiel og omlægningen af jernbanens treklasesystem for de rejsende med indførelsen af fællesklassebegrebet i 1934. Indførelsen af den elektrificerede nærbane i København i 30'erne – og meget andet. En detaljeret indholdsfortegnelse viser læseren tematisk på vej. Herefter de enkelte stationer efter tur med banegårdsdiagrammer og historiske oplysninger, der fører sig til hver enkelt station: Knudepunktstationerne Hellerup, Holte, Hillerød og

Helsingør vejer tungt. Udviklingen beskrives i tilknytning til hovedstadens ekspansion, men også Fredensborg spiller en særlig rolle som kongelig residensby – det er jo i den europæiske svigerfars tid (Christian IX), og den kongelige salonvogn havde sin egen remise i Fredensborg. Men også kontakten med de store teglværker på Hammersholtkantens beskrives, dog først og fremmest som jernbanehistorie. Til sidst en nøje gennemgang af Nordbanens driftsmateriel, som enhver god jernbanebog skal omfatte.

I bogens forord beklager forfatteren sig over mangelen på »et centralt arkiv for den enkelte strækning« indenfor DSB, hvorefter han slår sig på sekundære sager, som f.eks. presseklip og en enkelt trykt erindring. Når man nu giver så let op overfor den almindelige arkivtilgang (det såkaldte proveniensprincip), kunne forfatteren have hentet stof til sin fremstilling ved at samle interviews fra ældre jernbanefolk. Det kunne have udstyret fremstillingen med noget kød og blod. Nu er »Nordbanen« en tør bog i en etableret genre.

Nordbanen krydser havnesporet til Østre gasværks lille kultog, som mange københavnere vil kende til. Og Østre gasværk spiller en hovedrolle i det lille »Kultog til gasværket«, som til trods for den diskrete titel er en ren perle, når det gælder gassens historie. Den omfatter naturligvis de faste dele, som jernbanehistorikeren forventer af den genre: Materiel- og liniebeskrivelser, samt pladsdiagrammer og driftshistorie, men driftshistorien er sat i en almindelig virksomhedshistorisk ramme, der atter favnes af gassens historie. Med andre ord, forfatteren har med udgangspunkt i de københavnske gasværker præsteret en afsluttet redegørelse for den gammeldags bygas' historie i Danmark under skyldig hensyntagen til den ydre verden, vores naboer syd og vest for os. Gassens udvikling i Belgien, dens brug i England som først gadebelysning og senere til indendørs brug, importen til Danmark og den kronologiske fremadskridende fornyelse af virksomhedens maskinel, eksemplificeret ved dennes anvendelse på de københavnske gasværker, efterhånden som de anlægges, Vestre gasværk, Østre gasværk, Valby gasværk og Strandvejsgasværket – med en afstikker til Sundby og Frederiksberg gasværker. Gassens sammensætning og fremstillingstekniske problemer forklares ligefremt for læseren, og de dertil knyttede driftsmæssige forhold beskrives så let forståeligt, at man som regel fatter de tekniske sammenhænge uden egentlige forudsætninger. Og perspektivet standser ikke ved gassen alene; når vi introduceres i, at firmaet Marstrand, Helweg og Co. i 1893 bygger to kulløsningskraner af den nye Hunt'ske type på Vestre gasværk, får vi samtidig at vide, at samme firma i 1894 installerer den første elektriske personelevator i stormagsinet Magasin på Kgs. Nytorv. De personlige erindringer fra Østre gasværk er typiske for efterkrigstidens (50ernes) oplevelse af livet omkring den lille kulbane på Østerbro. Bevaringsarbejdet giver sig udslag i veteranotogklubbers interesse for driftsmaterialet og komponisten Niels Viggo Bentzons kultogsmusik »Østre Gasværk nr.2«, opkaldt efter et af de små lokomotiver fra kulbanerne.

I dag har vi vel kun Østre gasværks smukke gasbeholder bevaret som minde over bygassen i København, men nu har vi også en god bog om gassens historie, og fremtiden hedder naturgas.

Steen Ove Christensen

Anton Jepsen: Det kongelige Møbelmagasin og københavnersnedkerne. Danske møbler efter 1777. 156 s., ill. Poul Kristensens Forlag.

Møbelrestauratoren og møbelhistorikeren Anton Jepsen har i denne bog givet en beskrivelse af Det kongelige Møbelmagasin og dets forhold til de københavnske møbelsnedkere fra Møbelmagasinets oprettelse i 1777 og til dets lukning i 1815. Første halvdel af denne periode var præget af den »florissante« handel, hvor det københavnske borgerskab takket være Danmarks neutralitet i det krigshægede Europa skabte sig formuer, som bl.a. blev investeret i nyt byggeri med fornem rumudsmykning og elegant møblering. Stilmæssigt var det overgangen fra rokokkens bløde kurver til nyklassicismens frose liniespil.

Kommercekollegiet – datidens industri- og handelsministerium – var bekymret over den store import af møbler fra udlandet og ville efter bedste merkantilistiske tankegang tage initiativ til at ophjælpe den hjemlige, ikke mindst den københavnske møbelproduktion. Det skulle dels ske ved støtte til opbygningen af materialelager, etablering af udstillingslokale og salgsorganisation, dels et forsknings- og udviklingsarbejde samt undervisning, som skulle sætte danske håndværkere i stand til at producere gode møbler i tidens nye stilarter, Louis Seize og nyklassicisme. Disse stilarter havde man fået fært af hos nogle af de større håndværksfirmaer, mens alle mindre værksteder trængt blev hængende ved den gammeldags rokoko.

Drivkraften bag oprettelsen af Møbelmagasinet og dets leder indtil 1781 var stadsbygmester i København, arkitekten og møbeldesigneren Georg Erdmann Rosenberg. Han satte megen entusiasme – og privat økonomi – ind for at realisere det statslige projekt. Fra 1781 og frem til 1811 stod Carsten Anker, direktør i Asiatick Kompagni, i spidsen for Møbelmagasinet. Møbelmagasinets lukning i 1815 skyldtes dels, at formålet var nået: En hjemlig kvalitetsproduktion var kommet igang, men også at krisetiden omkring Statsbankerotten i 1813 tvang myndighederne til at finde sparekniven frem.

Periodens møbelkunst er i stort omfang beskrevet og analyseret i en række bøger og afhandlinger, men primært med vægten på det kunsthistoriske. Anton Jepsen giver her et vigtigt bidrag til Møbelmagasinets indre historie ved en udstrakt brug af især Kommercekollegiets dokumenter, som findes i Rigsarkivet. Dertil kommer ikke mindst bogens oplysninger om de mange københavnske møbelsnedkere og stolemagere. Dermed bliver bogen også i høj grad et stykke organisations- og håndværkshistorie, hvor samspillet mellem stat og erhverv samt håndværkernes indbyrdes forhold belyses.

Bogen er rigt illustreret ikke mindst med forfatterens egne optagelser af interessante detaljer fra periodens møbler. Her mærker man, ligesom i tekstens let causerende skrivestil, Anton Jepsens entusiasme for sit fag. Han har haft møbler mellem hænderne.

Torben Ejlersen

Jens Fleischer: Politikens Håndbog i lokal historie. Politikens Forlag 1991, 215 s.

At der er stor interesse for arbejdet med lokalhistorie, kan ingen, der har føling med området være i tvivl om. Gennem de seneste år er der udkommet flere vejledninger og håndbøger i lokalhistorie, således bl.a. Verner Bruhn, Knud Prange og Eric Mourier: Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog, 1985; Knud Prange: Lokal Historie – en håndbog, 1989; og Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling, red. Søren Ehlers, 1990. At også Politikens forlag har bundet an med opgaven, siger noget om interessens omfang.

Politikens Håndbog i lokalhistorie spænder vidt, og det er også meningen. Den er skrevet for de, der har lyst til at arbejde med lokalhistorien på egen hånd, og den har ifølge Jens Fleischers forord tre hovedformål: At gøre læseren fortrolig med den videnskabelige debat på universiteterne omkring lokalhistorien, at forklare læseren, hvordan man arbejder kritisk med historiske kilder, og endelig at vise, hvordan man kombinerer lokale begivenheder, kulturhistorie og personer til en helhed.

Det er en stor mundfuld, og forordet lover da også mere end de følgende sider kan holde. Titlen giver et mere korrekt indtryk af indholdet: det er først og fremmest en håndbog, der tager den lokalhistorisk interesserede læser i hånden, og søger at hjælpe vedkommende igang med selv at arbejde med lokalhistorien lige fra det første biblioteks- og arkivbesøg, og til det færdige resultat foreligger trykt som artikel eller bog.

Bogen giver et væld af nyttige oplysninger, ligesom der løbende i afsnittene er indsat henvisninger til yderligere litteratur. Bogens ambitioner er store, og alt kan naturligvis ikke nåes på godt 200 sider, men Fleischer kommer vidt omkring på den begrænsede plads og har på en række punkter også fået de allernyeste ting med.

Desværre er der også mange huller, og fremstillingen i de enkelte afsnit er meget ujævn. I disse EDB-tider kan det således undre, at der praktisk taget intet siges om de muligheder, der ligger i brugen af de forskellige lokalhistoriske EDB-programmer, mens der tilgængæld gives en overordentlig detaljeret vejledning i, hvordan man begår sig på et folkebibliotek lige ned til farven på omslaget af den systematiske katalogdel af DK5. Det kan også undre, at mens der gives en rimelig grundig indføring i det statslige arkivvæsen og en række centrale kildegrupper her, ofres der kun nogle ganske få linier på en af de helt centrale kildegrupper for lokalhistorikeren, nemlig de kommunale arkivaliver.

Det burde næppe være nødvendigt at gøre læserne opmærksom på, at Københavns Stadsarkiv ikke er et statslig arkiv, selv om det er placeret under dette afsnit. Endelig er det lidt beskæmmende at se, at der henvises til Koldinghus, når det gælder om at finde billeder fra Sønderjylland. Fleischer synes ikke at være bekendt med den meget store billedsamling, der har til huse i Institut for Sønderjydsk Lokalhistorie i Åbenrå.

Også litteraturhenvisningerne er meget ujævne. I henvisningerne til registraturer over foreningsarkiver nævnes således kun 5 af de på det tidspunkt 9 udkomne, amtsdækkende registraturer. Endnu mere besynderligt virker det i afsnittet om »Bønder og fæsteprotokoller« at se henvist til et af samtidens partsindlæg: Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde Amt 1735–1770 (udgivet af Landbohistorisk Selskab 1984), når man skal have yderligere oplysninger om emner som arvefæste og hoveri, mens der ingen henvisninger er til den omfattende historiske litteratur.

At litteraturhenvisninger er indsat i de enkelte afsnit letter læsningen. Skal man bagefter bruge bogen til opslag og orientering, havde det været en fordel, om samtlige litteraturhenvisninger desuden havde været samlet bag i bogen.

Når alt dette er sagt, skal det også siges, at bogen er velskrevet og velillustreret, og at den samler mange nyttige oplysninger og konkret viden. I forhold til de eksisterende håndbøger og vejledninger er der ganske vist ikke meget nyt at finde, og selve synet på lokalhistorien er ret så traditionelt. Alligevel må alle, der interesserede sig for arbejdet med lokalhistorien, hilse håndbogen velkommen, som endnu et tegn på interessen for dette område.

Inge Bundsgaard

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL F
Kultorvet 2
1175 København K
33 93 60 60 lok. 218

Historiske meddelelser
om København

46.305

ex.453

1992

MAG

NÆRMAGASIN